

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Virágfi Ferenc: Névhasználat, táblanév a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

Kemény Gábor: Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus

R. Hutás Magdolna: A kettős tárgy szemantikai problémái

Benkő László: Juhász Gyula és az impresszionizmus

J. Soltész Katalin: Babits rímei

Jolanta Jastrzebska: A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel

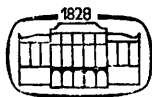
Tóth Etelka: Iskolaszámítógép és nyelvhasználat

Kálmán Péter: Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló tüzenete

Kovácsné Réczai Margit: A nyomtatéktalan mondatok optimális szórendje

Dömötör Adrienne: Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében

Lerch Ágnes: Sajátos törlési jelenségek népmese-szövegekben

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM 1985. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRÉTI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Virágh Ferenc</i> : Névhasználat, táblanév a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	257
<i>Kemény Gábor</i> : Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus	268
<i>R. Hulás Magdolna</i> : A kettős tárgy szemantikai problémái	275
<i>Tóth Etelka</i> : Iskolaszámítógép és nyelvhasználat	281

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : Juhász Gyula és az impresszionizmus	286
<i>J. Soltész Katalin</i> : Babits rímei	300

Nyelv és iskola

<i>Jolanta Jastrzębska</i> : A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel	306
<i>Kálmán Péter</i> : Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete	

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kovácsné Réczei Margit</i> : A nyomatékaltalan mondatok optimális szórendje a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából	322
<i>Dömötör Adrienne</i> : Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében	337
<i>Lerch Ágnes</i> : Sajátos törlési jelenségek népmeseszövegekben	348

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Barangolás földrajzi neveink világában	359
--	-----

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 0)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

Névhagyomány, táblanév a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

1. A mezőgazdaság kollektivizálása után az ország művelhető földterületének túlnyomó része a közös gazdaság, a termelőszövetkezet kezelésébe került. A változás nyelvre gyakorolt közismert hatása a szövetkezettel összefüggő köznyelvi szavak születése. Egyrészt a *tsz* (téesz) betűszóval mint előtaggal alkotott szóösszetételek (*tsz-tag*, *-alkalmazott*, *-nyugdíjas*, *-székház*, *-elnök*, *-iroda*, *-osztóndíjas*), másrészt a *háztáji gazdaság* fogalmi köre: *háztáji üzem*, *-tehen*, *-kenyér*. Létrejött a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (*TOT*), a Termelőszövetkezetek Területi Szövetségei (*TESZÖV*) a megyékben mint érdekvédelmi szervek, a *TOT-kupa* a sportcélú teljesítmény fellendítésére, ugyanígy a *TESZÖV-kupa*. Aztán a közigazgatási hálózat átszervezésével együtt a *tsz-egyesülés*, *-egyesítés*, *-centralizáció* s következményeként a *központi község* — ahol a *téesz-központ* működik — és a *tagközség* gazdaságigazgatási fogalom. Az utóbbi falvakban megszűnt az önálló *tsz*, s területe beolvadt, amikor a „több helység: egy téesz” állapothoz érkezett el már az agrárfejlődés az országban.

A felsoroltak — minimális számbavétel mellett is — jelzik a nyelv — mezőgazdaságunk szerkezetének váltása következtében előállt — gazdagodását.

A nyelvfejlődés másik tanúja a *tsz*-üzemen belüli nyelvi érintkezés eszköze, a szakmai nyelv. Ennek egyik szórétege a különleges jelentőségű határnév; ugyanis a szövetkezet növénytermelő ágazatának elengedhetetlen szükséglete, hogy a művelendő földterület részei azonosíthatók legyenek. Speciális, sajátos esete ez a szakmáknak, mert termelési eszközként a föld sehol máshol nem játszik így szerepet. Az azonosítás legkézenfekvőbb eszköze a művelendő földterület kisebb-nagyobb részének a tulajdonneve.

A helységek *tsz*-ektől művelt földjeit *táblákra* tagolják. A terepviszonyoktól függően 10—180 hektárnyi tábla kettős értelemben követelmény, úgy mint a közös gazdaság visszavonhatatlan és a nagyteljesítményű gépi termelési eszközök elengedhetetlen feltétele. A nagy határú helységekből vagy a több község földjeit egybefogó ún. mammut *tsz*-ekben *terület* vagy *kerület* nevű egységek is szerveződnek, amelyek több táblányi földet tagolnak be az üzem egészébe. Az itt folyó munkákért a *tsz* testületei előtt a *terület*-, *kerületvezető* felel.

A nagy tábla országos terjeszkedéséhez, túlsúlyba kerüléséhez bő másfél évtizedre volt szükség, majd a nagy táblától az igazi nagyüzemig ismét csak jelentős az időbeli távolság. Az utóbbi általánossá válását a 70-es évek közepére tehetjük. A csaknem három évtizedes átmeneti korszakban a területazonosítás nyelvi eszköze jórészt a határ- és dűlőnév. Ennélfogva ezt a tulajdonnévréteget is a szakmai nyelv építő elemei közé kell sorolnunk.

2. Száz évvel azután, hogy az akadémikus Pesty Frigyes kezdeményezésére nagyszabású földrajzinév-gyűjtés kezdődött Magyarországon,¹ 1964-ben megalakult a Földrajzinév-bizottság, s hatására intenzívvé vált a Pesty-féle módszerre emlékeztető névgyűjtés. A kezdeményezések egész sora közül a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumtól 1974-ben elrendelt földrajzinév-tár munkálatait, még inkább eredményeit emeljük ki, mert a 80-as évek legelejéig megjelent a 19 megye névtára és 1:150 000-as helynévtérképe.²

Bár határnevanyaga csak megközelítően teljes, mégis megbízható. Felsorakoztatja a helységekben a gyűjtés éveiben ismert és használt helyneveket, ezért tekintjük kiindulópontunknak.³

A korábbi térképről vett tulajdonnévtömeg helyi egyeztetéssel készült helységenkénti jegyzékéből azokat a hagyományéltető és új hagyomány születését bizonyító helyneveket csoportosítjuk a következőkben, amelyek a földtulajdonviszonyában a XIX. és XX. században történetileg kialakult nagy fordulatok megjelenítői. Az egyik nagy fordulat az, amikor a XIX. század közepén a feudális úrbéres népesség hármass rétegződése — telkes úrbéres jobbágy, házas- és háztalan zsellér — elvesztette értelmét, végbement az úrbéri rendezés; a másik, amikor a XX. század közepén a kis magánföldtulajdonok egyesültek a szövetkezetekben. Az egyik *még*, a másik *már* jelenvalóság a nyelvben az 1960—80-as években.

A XIX. századi földelkülönöző eljárás után is a birtokosnál maradt föld térbeli elhelyezkedését közvetlenül jelölő tulajdonnevek:

Uradalmi földek (Hetes, So.)⁴; *Uradalmi tó* (Maroslele, Cso.); *Urasági-erdő* (Réde, Ko., Vác, P., Rábafüzes, Jakabháza, Va., Sajómercse, BAZ.); *Urasági-dűlő* (Ete, Ko., Kenyeri, Va., Tiszaalpár, B-K.); *Urasági keleti* (Csót, Ve.); *Urasági-tag* (Csömör, Pe.); *Urasági tábla* (Tépe, H-B. *Urasági-rét* (Kakucs, Pe., Vasvár, Va., Bodonhely, Gy-S.); *Urasági rész* (Szombathely); *Uraké* (Abaújvár, BAZ.); *Urasági szőlőfák* (Gárdony, Fe.); *Urasági-felső-tag* (Veszkény, Gy-S.); *Urasági tagra dűlő* (Bodonhely, Gy-S.); *Grófi-ut* (Baj, Ko.); *Urak-rétje* (Mosdós, So.); *Ur-rét* (Vilonya, Ve., Kecskemét, Nyíregyháza); *Ur-szél* (Lesencetomaj, Ve.); *Urak mezeje* (Lócs, Va.); *Uri-patak* (Tápióság, Pe.); *Ur-erdei-völgy* (Szalafő, Va.); *Ur-tábla* (Becsehely, Zs.); *Ur-tava* (Nagyhalász, Tuzsér, Sz-Sz.); *Ur-szeg* (Vésztő, Bé.); *Uraság-dűlője* (Felsődobsza, BAZ.); *Urréti-dűlő* (Kecskemét); *Uri-rét* (Prügy, BAZ.); *Urcsere* (Nyíregyháza); *Ur-hegy-dűlő* (Sárszentmihály, Fe.).

Olyan határnevek, amelyek eredete Mária Terézia 1767-es urbáriumához, az 1840-es önkéntes örökváltsági, az 1848-as kötelező jobbágyfelszabadítási

¹ A gyűjtés kéziratát az Országos Széchényi Könyvtárban helyezték el. Fol. Hung. 1114.; Pesty Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. (Bp. 1888.)

² Magyarország földrajzinévtára II. Szolnok megye (stb.) Szerk: Földi Ervin. (A MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal megbízásából. Kartográfiai Vállalat. Budapest, 1980.)

³ Megbízhatóságáról a témát kutató szerző az ország több pontján — a dunántúli Pátyon, a szabolcsi-tiszaháti Tiszateleken stb. — meggyőződhetett. Viszont a békési Újkígyóson pontatlanságáért bírálják. (Lásd Élet és Irodalom 1985. október 4. Virágh Ferenc: Téesztörténeti kutatóárok Újkígyóson!)

⁴ Az idézett határnevek a Magyarország földrajzinévtára II. füzet-sorozatában szerepelnek a megye füzetében községenkénti csoportosítással. A helységnév után a megye (ez esetben Somogy) kezdőbetűje áll.

törvényhez vagy az 1853. évi királyi úrbéri pátenshez köthetők, és a határ, illetve a tulajdon elkülönítésének eredményét jelzik:

*Szabad-föld*⁵ (Kehidakustány, Za., Páty, Pe.); *Urbár* (Potony, So.); *Urbárium* (Százhalombatta, Tápiógyörgye, Tápiószentmárton, Pe., Dunavecse, B-K., Tiszavalka, BAZ., Ercsi, Sárszentmihály, Fe.); *Urbanovicasziget* (Tököl, Pe.); *Urbér* (Győrtelek, Sz-Sz.); *Úrbéri-tag* (Nagyhalász (Sz-Sz.);⁶ *Úrbéri-földek* (Balatonszabadi, So., Ónod, BAZ.); *Úrbéri-dűlő* (Lórév, Szigetbecse, Pe., Varsánygyüre, Vásárosnamény, Sz-Sz.); *Úrbéri-erdő* (Balajt, BAZ.); *Úrbéri-legelő* (Csobaj, Sárospatak, BAZ., Mándok, Tiszamogyoród, Sz-Sz., Ludányhalászi, Nó.); *Úrbéri-rétek* (Prügy, Tiszaladány, BAZ.); *Úrbálista* (Hodász, Papos, Rohod, Panyola, Sikató, Nyírmeggyes, Sz-Sz.); *Úrbálista-dűlő* (Nyírbétek, Gyulaháza, Sz-Sz.); *Úrbéres* (Fülesd, Gulács, Szatmárcseke, Sz-Sz.); *Úrbéres-dűlő* (Nyírkáta, Gacsály, Fehérgyarmat, Nagydobos, Sz-Sz., Váncsod, H-B.); *Úrbéres-éke* (Nyíregyháza); *Úrbéres-földek* (Császló, Sz-Sz.); *Úrbéres-láp* (Csengerújfalú, Sz-Sz.); *Úrbéri-kaszáló* (Döge, Sz-Sz.); *Úrbéri-páskom* (Zajta, Sz-Sz.); *Telek* (Kenderes, Szo., Telekgerendás, Gyoma, Nagykamarás, Bé., Tiszatelek, Sz-Sz., Megyasó, BAZ.); *Füvő-gyep* (Tiszasüly, Szo.); *Leánygyep* (Tiszasüly, Szo.).

*Zsellér-föld*⁷ (Biharnagybajom, Zsáka, Nyíradony, H-B., Erdőkürt, Csécse, Nó., Lébénymiklós, Gy-S., Bököny, Sz-Sz., Bakonycsanak, Fe., Egerlővő, BAZ., Szeghalom, Bé., Hajós, Solt, B-K.); *Zsellér-földi-dűlő* (Nyíradony, H-B.); *Zsellér-rétek* (Nógrád, Mosonmagyaróvár, Gy-S., Vérteskethely, Ko.); *Zsellér* (Rábaújfalú, Gy-S.); *Zsellér-dűlő* (Újronafő, Kimle, Hédervár, Gy-S., Nagyveleg, Pázmánd, Fe., Budapest XX. k., Hajós, B-K.); *Zsellér-tag* (Szil, Gy-S.); *Zsellér-szik* (Tiszavasvári, Sz-Sz.); *Zsellér-legelő* (Pákozdi, Fe., Patak, Nó.); *Zsellér-berek* (Hídvégardó, BAZ.); *Zsellérpart* (Monok, BAZ.); *Zsellér-páskom* (Vérteskethely, Ko., Celldömölk, Va.); *Kenderföldek* (Tiszabő, Szo., Szarvas, Bé.).

Ha a nyelv nem mondja meg nyíltan, közvetett módszerrel tapintható ki, hogy egykor a határ melyik részén terült el a jobbágyság földje és hol az urasági belső kezelésben lévő. A kérdés eldöntéséhez a helynévelőfordulási sűrűség nyújthat támpontot. A négy és félezer hektáros Gyermelyi Petőfi Tsz Komárom megyében — Szomor, Tarján, Héreg és Gyermely községek területén — részben az egykori öt és félezer holdas herceg Metternich-uradalom jogutódja.⁸ A tsz egyik 180 hektáros, C-4 (Némethalála) nevű táblája Pénzadás, Kecskekő, Némethalála, Újirtás, Csóka, Kertekvége, Paprét és

⁵ A múlt század 40-es éveitől így nevezik az úrbéres népességtől használt telkes úrbéres földeket, amelyre a megváltás folyamatban állt. (Századunk, 1842. március 31. április 18.).

⁶ „400—500 hold régi úrbéres föld a község délnyugati oldalán” — olvashatjuk erről Kiss Lajostól (Régi Rétköz. Akad. Kiad., Bp., 1961. 276.).

⁷ A zsellérrétegek vagyoni és jogi helyzete eltért. Vagyoni tekintetben megkülönböztethető a töredéktelkes, házas és házatlan zsellér. Az előbbi 2—5 hold ház körüli földön gazdálkodott. Jogi megközelítésben úrbéres és kuriális vagy majorsági zsellérről beszélhetünk. Az előbbieket helyzete megegyezik a telkes úrbéres jobbággyával, az utóbbi szerződéses, bérlő: tehát 1848-ban nem jött szóba a földkérdés jogi felvetései. Nem is voltak jogosultak. (Szabó István: Jobbággyok-parasztok. Akad. Kiad., Bp., 1976. Sajtó a. r. Für Lajos. 39, 347, 349.)

⁸ Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Bp., 1937. 174: Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságfejlesztő Központ főbb mutatói az 1980. évben. Bp., 1981. (tovább: MÉMSTAGEK) 42.

Sasoldal nevű dűlőcskék földjeit foglalja magában, azaz a névelőfordulási sűrűség nyolc, míg az ugyancsak ez uradalom C-5 („Szeszgyár”) nevű 133 ha-os tábláján csak egy határnév fordult elő: *Fakutárok*. S az uradalom volt cselédje tanúsítja is, hogy ez uradalmi földhöz tartozott.⁹

A bodrogközi Karcasai Dózsa Tsz a volt br. Sennyeyek birtokán gazdálkodik. Őt tábláján (az A-16, A-17, A-18, A-21-en és az FK-12-on) a régi világban 4–7 határnév élt, hét tábláján egy-egy és két tábláján (L-9, L-10) egy sem.¹⁰ A nagyobb helynévsűrűségű táblán a *Madzagföld* és „Nagyjános-jobbágytelek”-féle dűlőnevek árulkodnak egykori hovatarozásáról.

A birtoklás történetének újabb fordulatára utal a múlt század végétől a parcellázást tanúsító határnév, mint a Proletárföld Szolnok megyében Tiszapüspökin, Tiszafüreden, Tiszagyendán.

A termelés irányát, módszerét, a határ vizességét, erdösségét, a talaj minőségét és a helységhez viszonyított fekvésirányát is visszakövetkeztethetjük ma is helyneveink segítségével:

*Irtásföld*¹¹ (Szany, Gy-S., Csapdi, Fe., Sarkad, Bé.); *Parlag* (Mány, Fe., Bélmegyer, Bé.); *Pallag-dűlő* (Jászsalsószentgyörgy, Tiszaörs, Szo.); *Ugarföld* (Csabdi, Fe., Kunmadaras, Szo.); *Réti-földek* (Tiszatelek, Sz-Sz., Rábakecöl, Gy-S., Gencsapáti, Va., Szegvár, Cso., Tiszagyenda, Szo.); *Nádas* (Karancslapujtó, Nó.); *Zsombékos* (Jászberény, Jászfényszaru, Szo.); *Lápok* (Körösszegapáti, H-B., Tiszatelek, Sz-Sz.); *Gyep* (Szany, Nagygyep, Gy-S.); *Kaszáló* (Tószeg, Vezseny, Nagykörű, Szo., Békés); *Morotva* (Rakamaz, Sz-Sz.); *Tuskós* (Rakamaz, Sz-Sz.); *Tóparti-dűlő* (Biatorbágy, Pe.); *Szarvasugrás*, erdőmellék (Biatorbágy, Pe.); *Aranyos* (Abádszalók, Szo.); *Pénzadás* (Gyermely, Ko.); *Pénzverem* (Megyaszó, BAZ.); *Jó-rétek* (Ujronafő, Gy-S.); *Jóhegyű-ér* (Tiszatelek, Sz-Sz.); *Rossz-réti-földek* (Jászapáti, Szo.); *Sulymos-zug* (Mezőtúr, Szo., Megyaszó, BAZ.); *Disznó-láp* (Páty, Pe.); *Kakasszék*, *Kákásszik* (Orosháza, Bé.); *Szik-oldal* (Tiszasas, Kunmadaras, Szo.); *Tarackoshát* (Vezseny, Szo.); *Kákás-dűlő* (Tiszafüred, Nagyiván, Szo.); *Köves* (Biatorbágy, Pe.); *Fényes*, *Fővényes* (Békéscsaba); *Homok* (Sárospatak, Kövesapáti, H-B., Nagyhalász, Sz-Sz.); *Krumpliföldek* (Rakamaz, Sz-Sz.); *Dinnyés felső*, *Répás*, *Almás* (Megyaszó, BAZ.); *Hajnaltó* (Tiszatelek Sz-Sz.); *Keleti* (Csóth, Ve.); *Északi* (Tiszaigar, Karcag, Szo.).

A szakmai nyelv legújabb rétege a feudális maradványok felszámolása után bekövetkezett agrárátalakulás hírvívője. Az 1945-ben végrehajtott nagybirtokfelosztás emlékét őrzi — többek közt — az észak-szabolcsi Nagyhalászi Petőfi Tsz 20-as táblá-ja. A gróf Lónyay-, majd herceg Odescalchi-féle birtok Érhati-uradalmának *Juhlegelő* nevű részén képzett tábla névadásakor eltekintettek a föld 1945 előtti nevétől, helyette arra a számra keresztelték, amelyen a földosztó bizottság térképén szerepelt.¹²

A *Szikra*, *Szikrácska* határnév Békéscsaba földjei délnyugati övezetében a szövetkezetsszervezés kezdeti történetéhez vezet. A városhatár Csabasabadi részében a *Szalay-kitérő* nevű kisvasúti megállóhely környékén, a korábbi Beliczey- és Szalay-birtokon jött létre az 50-es években a Szikra Termelő-

⁹ Adatszolgáltató: Buzás József, Gyernely, Iskola u. 7.

¹⁰ Nagy Géza: Földrajzi nevek a Bodrog-közről. (Kézirat.)

¹¹ Művelésiág-váltást takar egy földterületen, de az 1840-es években birtokjogi vitatéma is a szőlő- és legelőfölddel együtt.

¹² Adatközlő: Lukács Imre, a nagyhalászi volt Aranykalász Tsz volt elnöke, 1984.

szövetkezet. Ez később, a 60-as évek elején — több más hasonlóval együtt — beolvadt a Magyar—Csehszlovák Barátság Tsz-be. A helybeli lakosság a 80-as évek elején is *Szikrá*-nak, *Szikrácskák*-nak nevezi a tsz területét, különösen a volt tsz-központ épületét. Hívhatnák *Agnes-major*-nak, *Hármashatár-halom*-nak, mert 45 előtt így nevezték a területet, sőt emlegethetnék *Viharsarok*-ként, mert a Szikra elődjét, az alacsonyabb szervezeti szintű termelőszövetkezeti csoportot (tszcs-t) így hívták. Mégis a *Szikra* ment át a használatba, s lett hagyomány.¹³

Ehhez hasonlóan él tovább az adott helységnevekben az ott működött, de közben megszűnt tsz neve hely- vagy határnévként: az *Úttörő Tsz*-é Kacsótán (Ba.), Kérsemlyénben (Sz-Sz.), Jászladányban (Szo.); a *Dózsa Tsz*-é Rábabeszen (Gy-S.); az *Új Élet*-é Kislétán, Rohodon (Sz-Sz.); a *Rákóczi*-é Szajolban, Tizsasülyön (Szo.); a *Kossuth*-é Négyesen (BAZ.); a *Táncsics*-é Mezőhéken (Szo.).

A mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében született, nagyobb elterjedtségű nyelvi határról is beszélhetünk. Ugyanis több *tsz*-előtagú, hely- vagy határnévként szereplő összetett szó keletkezett, vált a beszélt nyelv részévé: *Tsz-major* (Budapest XV. k., Balatonvilágos, Ve., Gyermely, Ko, Piliscsaba, Felsőpakony, Pe., Celldömölk, Hegyhátszentpéter, Gyöngyösfalu, Va., Kehida-kustány, Pórszombat, Za., Alsószuha, Sata, Encs, BAZ., Romhány, Nó., Döge, Kisvárda, Zsarolya, Sz-Sz., Pilispüspöki, Szo.); *Tsz-tanya* (Baj, Ko., Alsónémedi, Encs, Farmos, Délegyháza, Pe., Ferencállás, Cso., Borsodgeszt, Gadna, Tiszacsermely, BAZ., Szabadbattyán, Fe., Nyírcsaholy, Sz-Sz., Jászladány, Szo.); *Tsz-központ* (Üllő, Pe., Putnok, BAZ.) *Tsz-telep* (Galgahévíz, Pe., Zajta, Szo.); *Tsz-körtés* (Nagykovácsi, Pe.); *Tsz-erdő* Sülysáp, Pe.); *Tsz-keverő-üzem* (Nagykovácsi, Pe.); *Tsz-lakótelep* (Solt, B-K.); *Tsz-közi-központ* (Balatonszállás, B-K.).

Íme a bizonyíték, a nyelv rögzíti a gazdasági változásokat, raktározza a múltat is, és otthonossá váltak benne a mezőgazdasági szövetkezettel kapcsolatos szavak is.

3. A termelőszövetkezetek vezetőségét törvény kötelei a földnyilvántartó táblatörzskönyv vezetésére. A táblatörzskönyv legfontosabb adata a helyrajzi szám és a táblanév.¹⁴ A földdarab üzemen belüli azonosításának másik dokumentuma a munkalap, amelyre a termelési költség számítása végett a táblán végzett munka leírása kerül. Természetesen a munkalap legfontosabb adata is a tábla neve. Maga a táblanévadás gyakorlat a érdekesítően fontos kérdés a nyelvtörténet oldaláról közelítve.

A 80-as évekig eltelt három évtized alatt a szakadatlan átalakulás képét mutatta a tábla: változott mérete a nagybodás irányában, ugyanúgy hovatartozása a tsz-egyesítések következtében, és a neve is. A Bonyhádi Pannónia Tsz végső formája 1978-ban alakult ki. Területén 1948 óta 12 tsz-egyesítés zajlott le; a jogelőd tsz-ek Tabód, Majos, Bonyhád, Ladomány és Kakasd helységek földjeit művelték. Összesen tizenegyszer kellett újraépíteni az üzem területi szerkezetét és átkeresztelni a táblákat.¹⁵ A Vecsési Férihegy

¹³ Békéscsaba 1929. évi térképe. Virágh Ferenc: A békéscsabai mezőgazdasági termelőszövetkezetek története. Bcs., 1964. 119, 121, 123; Adatszolgáltató: Zelenyánszky Mátyás, Békéscsaba. Általános Iskolai Diákotthon.

¹⁴ Földnyilvántartási útmutató. (MÉM. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal, 1980.).

¹⁵ Adatszolgáltató: Ettig László, a Pannónia Tsz elnöke.

Tsz-ben 12 jogelőd területe fekszik el Péteri, Üllő és Vecsés községek határában. 1978-ig legalább hétszer vált szükségessé a táblák újraszabása és névadása.¹⁶ Az alig községnyi Csárdaszálláson (Békés m.) az 50-es években négy tsz működött, majd ebből 1965-ig csak egy lett, amelyhez 1975-ben hozzácsatolták művelésre a szomszédos Mezőberény határának egy részét is.¹⁷

Ezen adalékok alapján általánosítható, hogy az országban mindenütt bonyolult, alig követhető átszervezések sorozatán esett át a tábla és ennek következményeként a táblanévadás.

Az 50-es, 60-as években a kisebb tsz-ekben számokkal vagy a fekvés szerinti hagyományos határnévvel azonosították a táblákat. Az állami gazdaságokban kialakított gyakorlatot átvéve találhatók már az átszervezés korai szakaszában is ún. üzemi táblanevek, a betűből és számból állók (betű-szám nevek: *B-1, C-2, A-3* stb.)

A Torbágyi Lenin Tsz-ben a táblatörzskönyvbe római számokat írtak I—XIII-ig, a szomszédos Biai Dózsában arabot 1—29-ig, Pátyon a Petőfiben úgyszintén 1—41-ig és az Új Életben, Zsámbékon 1—26-ig. Amikor e négy szövetkezet területe 1973-ban egyesült, s megalakult a Zsámbéki Medence Lenin Tsz, ezeket a korábbi számozásokat meghagyták, de a községek nevének kezdőbetűit tették eléjük: így lett *B-II.*, *B-2* nevű tábla Biatorbágy földjein, *P-1* Pátyon és *Zs-1* Zsámbékon.

A betű-szám nevek Mány és Csabdi határában is áttekinthetően különböznek el a táblákat. A mányi területen *A-1*-től *A-33*-ig, Csabdi földjein *B-1*-től *B-51*-ig sorjáznak. Mányban az ősi *Erdő-páskom* nevű határ az *A-1*, a *Paprika-föld* az *A-33*, Csabdiban a *Téglaházi* nevű a *B-1*, az *Irtás* a *B-51* tábla az Összetartás Tsz-ben. Ezzel szemben a bodrogi Karcsa, Karos és Pácin földjein üzemelő Dózsában semmiféle területkülönítő funkciója nincs a betű-szám táblaneveknek, Pácint az *A-33*, a *B-23*, a *C-25*, Karcsát az *A-2*, a *B-16*, a *C-18*, Karost az *A-7*, a *B-4*, a *C-3* nevű táblák övezik. Így szerepelnek a szövetkezet táblatérképén.

A névadásnak szabolcsi Tiszaháton a talált gyakorlata igen kifejező, jellemző a korszakra. A táj 50-es évek elején községgé önállósult helységének, Tiszateleknek területén alakult *Béke* nevű tsz-e és az önálló tanácsa a 70-es évek közepén megszűnt, beolvadt az anyaközségébe, Nagyhalászéba. A Tiszateleki Béke és a Nagyhalászi Petőfi Tsz egyesülését (az előbbi beolvadását) követően újraformálták a tiszateleki terület tábláit, s így tagolták be. Elsősorban a hagyományt őrző határneveket vették számításba, amelyekkel nevet adtak: *Hajnaltó*, *Tóköz*, *Érhát*, *Tiszatörés*, *Kocoba*, *Sólyomgerinc*, *Tétke*, *Jóhegyűér* stb. Ezekkel együtt megkapták a táblák az ún. betű-szám nevet is. A *Hajnaltó*-n három táblát alakítottak: *Hajnaltó I. D-8*, *H-II. D-7*. és *H. III. D-6*. A *Hajnaltó II.* és *III.* tábla között terpeszkedik ma is az ősi Tisza-meder (a töltésen kívül négy kilométerre) maradványa, a pocsolyás *Ticce*.

Az 1945 előtt nagybirtok uralta területeken az örökölt határnevek mellé újféléket is alkottak, és pedig a korábban Nagyhalász-Tiszaháton földet művelő kistulajdonosok családi nevéből. Így a Jóhegyűéren a volt kisparcellákból összeállt tábla a *Bogár-tábla D-14* és *Demkő-tábla C-22* nevet kapta. A Klár Gusztáv-féle birtok területén kiszabott egyik 119 ha-os föld neve *Virágh-*

¹⁶ Adatszolgáltató: Dobrovitz József, a Férihegy Tsz elnöke.

¹⁷ Adatszolgáltató: Schupkégel Sándor, a Petőfi Tsz elnöke, 1983. aug. 26.

tábla D-4 lett. Ugyanígy történt a Csuha—Kállay- és a Lónyay-birtokon.¹⁸ A névtörténet egy fontos mozzanatát, csomópontját ragadhatjuk meg ezzel.

A dunántúli Zsámbéki Medence Lenin Tsz táblái a táblatörzskönyvben egy kivételével csak betű—szám névvel szerepelnek. A kivétel a tsz zsámbéki területén a *Csillagerdő* nevű határ egy része. A nevezett határ földjeiből három tábla született. Az egyik viseli a határ hagyományos nevét, a másodikat *Zs-12*-nek, a harmadikat *Zs-13*-nak hívják. Ebben a szövetkezetben a 80-as évek elején már csak nehézkesen lehetett megtalálni azt az idősebb tsz-tagot, aki azonosítani tudta a betű—számmal nevezett táblákat a hagyományos határnevekkel. A fiatalabb elhárította a feladatot, mert megoldani nem tudta.

Néhány törzskönyv szerinti tábla e tsz-ben:

a tábla neve	a határ hagyományos neve,
a pátyi területen:	amelyen fekszik:

<i>B-II</i>	<i>Alsó-hegy</i>
<i>P-7</i>	<i>Hosszú-dűlő és Száraz-rét</i>
<i>P-8</i>	<i>Hosszú-dűlő és Száraz-rét</i>
<i>P-3—4</i>	<i>Árendás-föld</i>
<i>P-11, 12, 13</i>	<i>Árendás-föld</i>
<i>P-30</i>	<i>Kis-Szabad-föld</i>
<i>P-32, 33, 34</i>	<i>Sasfészek</i>
<i>P-35</i>	<i>Malmi-dűlő</i>

a biatorbágyi területen:

<i>B-2—8</i>	<i>Gazdák-földje-dűlő és Sultész-kanyar</i>
<i>B-IX</i>	<i>Biatorbágyi-tanyák</i>
<i>B-X</i>	<i>Puskás-tanya</i>
<i>B-XIII</i>	<i>Iharos</i>
<i>B-10</i>	<i>Bolha-hegy</i>
<i>B-27</i>	<i>Disznóláp</i>

a zsámbéki területen:

<i>Zs-9</i>	<i>Pap-lapos</i>
<i>Zs-10</i>	<i>Csonka—Tebe-dűlő</i>
<i>Zs-17—20</i>	<i>Malom-melletti-dűlő</i> ¹⁹

A Bácsalmási Petőfi Tsz-ben egytől harmincháromig arab számmal nevezték el a táblákat, kivéve hatot, amelynek betű—szám nevét örökölték a jogelőd gazdaságoktól, s ezeken nem változtattak. Ezt a tarkaságot illusztráljuk, s a szám vagy betű—szám nevek mellé írjuk az ősi határneveket, amelyekkel azonosíthatók, de amelyek már nem szerepelnek a táblatörzskönyvben:²⁰

¹⁸ Adatszolgáltató: dr. Nagy Gábor tsz elnök, Lukács Imre tsz földügyi előadó, Kulcsár Antal tsz üzemgazdász, Nagyhalász.

¹⁹ Adatszolgáltató: Feketéné Gergely Márta tsz számtartó, Páty.

²⁰ Az Sz-táblák a 60-as években telepített szőlők, melyek pusztulnak, s a 80-as évek elején H, homok nevékké alakulnak át. (Adatszolgáltató: Sevaracz Máté tsz elnök, Bácsalmás.)

1—3	Családos
H-1, 2	Ószőlők
Sz-1	Ószőlők
H-3	Teleki-szőlők
Sz-2	Teleki-szőlők
4—7	Családos és Vársánc
28	Déli-családos
H-4	Déli-családos
Sz-3	Déli-családos
29—31	Déli-családos

A Hernád menti Megyaszó és Alsódobsza határában működő Megyaszói Aranykalász Tsz táblanévjegyzékén kizárólag a hagyományos határ-dűlő név szerepel, a betű-szám nevet ebben a gazdaságban nem is alakították ki.

A tsz 62 táblája nevének felsorakoztatását azért ítéljük fontosnak, mert vele párhuzamba állíthatjuk azokat a határneveket, amelyeket a 70-es évek végén gyűjtöttek a „Magyarország földrajzinév-tára II”-höz. A két sor részben nem mutat egyezést, részben a tsz-tábla nevek alakváltoztatást jeleznek. Ezzel is ráirányítjuk a figyelmet a határnév-kutatás jövő gondjaira, ugyanis az átmentődésre a tsz-sornak van nagyobb esélye.

Az Aranykalász Tsz táblanevei az
üzemen belül alakított sorrendben:

A „Magyarország földrajzinév-tára
II”-ben előforduló határnév:²¹

<i>Nagytag</i>	—
<i>Lencsés</i>	—
<i>Dinnyés-felső</i>	—
<i>Bájer</i>	—
<i>Rétföld</i>	<i>Rétföld</i>
<i>Felhegy</i>	<i>Felhegy</i>
<i>Orvos-dűlő</i>	—
<i>Sebő-dűlő</i>	—
<i>Szeles</i>	—
<i>Fábián</i>	—
<i>Majori kistanya</i>	—
<i>Nagyoldal</i>	—
<i>Alhegy</i>	<i>Alhegy</i>
<i>Homokos</i>	—
<i>Ritka-dűlő</i>	<i>Ritka</i>
<i>Kenderföld</i>	—
<i>Almás</i>	—
<i>Fenyér I—IV.</i>	<i>Fenyér</i>
<i>Gyalogúti</i>	—
<i>Nagykerektábla</i>	—

²¹ Adatszolgáltató: Smajda József tsz elnök, Megyaszó; Magyarország földrajzi-név-tára II. Borsod-Abaúj-Zemplén megye 40, 55.

<i>Tópart IV—I.</i>	—
<i>Bazsi I—II.</i>	—
<i>Kővágó</i>	<i>Kővágó</i>
<i>Telek I—II.</i>	—
<i>Hosszúhegy</i>	<i>Hosszúhegy</i>
<i>Halomajla-dűlő</i>	<i>Halomajla</i>
<i>Répás</i>	<i>Répaföldek</i>
<i>Monoki út</i>	—
<i>Kötélrétföld</i>	—
<i>Szerencsi út</i>	—
<i>Pénzverem</i>	—
<i>Csákó-rétföld</i>	—
<i>Papi-rétföld</i>	—
<i>Kurta-rétföld</i>	—
<i>Kisdorgó</i>	<i>Dorgó</i>
<i>Nagydorgó</i>	—
<i>Szántai út I—II</i>	<i>Szántai út</i>
<i>Csákó-dűlő</i>	<i>Csákó</i>
<i>Tetőtlen-dűlő</i>	<i>Tetőtlen</i>
<i>Kis-Baksi</i>	<i>Baksa-halom</i>
<i>Zubogó</i>	—
<i>Akasztófalápa</i>	—
<i>Tövistető</i>	—
<i>Gödröserdő</i>	—
<i>Bátyakereszt</i>	—
<i>Temetőalja</i>	—
<i>Ásító I—II.</i>	<i>Ásító</i>
<i>Topolyka</i>	—
<i>Sugoró erdő</i>	—
<i>Dobszai ritkás</i>	—
<i>Szőlőföld</i>	—
—	<i>Békató-bátya</i>
—	<i>Berek</i>
—	<i>Cseresföld-erdő</i>
—	<i>Csorgó-legelő</i>
—	<i>Dobogó</i>
—	<i>Harangod</i>
—	<i>Majos-pusztá</i>
—	<i>Nagy-répás</i>
—	<i>Sugoró</i>
—	<i>Sulymos</i>
—	<i>Tölgyes</i>
—	<i>Újvilág-pusztá</i>
—	<i>Újvilág-tanya</i>
—	<i>Vitézi</i>

A Fejér megyei Mányi Összetartás Tsz tábláinak első neve az üzemben a hagyományörző névszó, a második a betű—szám. A következőkben két oszlopban csak azokat a neveket közöljük, amelyek nem szerepelnek a tsz táblanév-jegyzék vagy a „Magyarország földrajzinév-tára II” valamelyikében.

A tsz táblanévjegyzékében szerepel,
a földrajzinévtár II-ben nem:

Kismány A-6
Kopolya A-12
Etyeki I. A-13
Cseresznyés A-13
Szilvággy A-16/2
Strázsahegy A-19
Szőlőkalja A-19/1
Kisdülő A-20
Kastély A-24
Gesztenyés A-30
Barackos A-31
Szugja A-32
Paprikaföld A-33
Téglaházi B-1
Sorfásut B-2—3
Vadalmás B-4
Vörösakol B-6
Kéri Lapos B-7
Roszkút B-8
Temetőfalja B-9
Becsei Lapos B-11
Perekereszt B-19
Bükköstető B-23
Jegyzőföld B-26
Megyfai B-27
Molnár föld B-30
Kereskedő B-31
Kéttanyaköze B-32
Hodály fölött B-33
Jancsár B-37
Darudelelő B-38
Bitangalja B-45
Bányatető B-46
Tarján-uti-lapos B-47
Legelőföld B-49

A földrajzinévtár II-ben szerepel, a tsz
táblanévjegyzékében nem:²²
a mányi területen:

Alsóörs-dülő
Alsóörs-pusztá
Csapás-dülő
Felsőörs-pusztá
Gut-kő
Hármas-körtefa
Irtás
Jánoshegy
Jató
Keserü-kuti-dülő
Kigyós-patak
Köves-hegy
Külső-dülő
Legelőföld
Nádorpusztá
Ördög-örvény
Strázsahegy-alja
Szilvölgy
Vénhegy
Zsámbéki-dülő
a csabdi területen:
Bag-hegy
Barla-berek
Dobogó
Kisasszonytanya
Kossuth-völgy
Méhes-tábla
Sovány-felső
Télizöldes
Várdomb
Vesztély
—
—
—

Szembevetendő, hogy a táblanévjegyzék sokkal inkább részletezi a művelhető földterületet, mint a határnévjegyzék: *Kéttanyaköze*, *Hodály fölött*. Viszont a határnevek szép summája nem játszik névadó szerepet. Általában elmondható — miután reprezentáltuk tipizáló illusztrációnkkal a tsz-táblanévadás országos változatait —, hogy azokban a szövetkezetekben, amelyekben a névadás a hagyományos határneveken nyugszik — karcsai Dózsa, mányi Összetartás, nagyhalászi Petőfi, meggyaszói Aranykalász — a h a g y o m á n y o s

²² Összetartás Tsz táblanévjegyzéke, 1984. január 31.; Magyarország földrajzinévtára II. Fejér megye 22—3., 26.

helyneveknek legalább egyharmada kihull, nem él tovább a táblákkal; a helységek agrárnépességének tudatában is elhomályosul lassan-lassan. A csak számmal vagy betű-számmal nevezett táblák — 10—180 hektáros földek — ősi határneve pedig még bizonyosabban merül feledésbe. Pedig a termelőszövetkezeteket semmiféle jogszabály nem kötelezi a hagyományos határnevek mellőzésére, olyan intézmény vagy szervezet sem létezik, amely elvárná ezt tőlük!

Különösen szóra érdemesnek érezzük e megjegyzésünket, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezése az agrárnépességen belül életmódváltást is eredményezett, tehát nemcsak a termelés módszerével, technikájával összefüggő fogalmak rendeződnek át a szakmai nyelven belül, hanem sok egyéb más is. Példaként ragadjuk ki békéscsabai megfigyelésünket. Az 1950—1980 közt eltelt harminc év alatt eltűnt a *szállás* földrajzi köznév, gyűjtőfogalom a helyi népnyelvből, mert megszűntek a korábban munkahely funkciót betöltő tanyák, s kihalt a városi lakásból tanyára járt (hétközben a tanyán élt) kisgazda réteg. „Tájgyem na szálasi” (megyek a szállásra) — mondták a városban a tanyára induló szlovák gazdák.²³ A *szállás* jelentette a határt, egy részét, a pusztát és egy-egy konkrét tanyát a *Gerendási* (*Apponyi—Gerendás*) *legelő*k nevű jó szántókon, annak ellenére, hogy a szó határnévként Békéscsabán sehol nem fordult elő.

E példát tekintve vélhető országos érvénnyel, hogy idő múltával a kollektivizálás eredményeképpen létrejött táblanevek behatolnak az adott helység lakóinak nyelvébe is, hatást gyakorolnak arra.

4. Ami a táblanévhasználat mindennapos gyakorlatát illeti, szövetkezetenként nagy a szóródás. A Vörös Csillag Tsz-ben Túrkevéen, a Petőfiben Gyermelyen, a Zsámbéki Medence Leninben Pátyon már csak a legidősebb tagok ismerik jobban a határ hagyományos nevét, a 40 év körüli tsz-tag réteg időközben megszokta a betű—szó üzemi táblanevet („megyünk az Á-7-re”), bár még ismerik a hagyományosat is, a 30 év körüli elsősorban az üzemi nevet mondja.²⁴ Ezzel szemben a Petőfi Tsz-ben Nagyhalászon, az Összetartásban Mátyáson, a Dózsában Karcán kizárólag a hagyományos határnévből alkotott neveket beszélnek. *Betonnév*-nek, *betonnyelv*-nek titulálják a betű—számmal képzett táblaneveket, amelyeket idegennek érznek.

Az előadottak után aligha szorul bizonyításra, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése a nyelvtudomány számára is fontos fejlemény. Az átalakulás nyelvi következménye a tanulmányozás új lehetőségét kínálja. Másrészt a nyelvészek nyelvörkődő beavatkozásáért kiáltanak a szövetkezetekből a nyelvet gazdagító, történeti kútfő értékű hagyományos helynévréteg mentésére.

Virágh Ferenc

²³ Virágh Ferenc: A békéscsabai népnyelvről. Békés megyei kis füzet. Bes., 1958. 24. 32.

²⁴ Adatszolgáltató: Tóth Béla tsz elnök, Bokor Lajos főagronómus, Gyermely; Feketéné Gergely Márta tsz számtartó, Páty. (Virágh Ferenc: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szerepe a dolgozók és a település felemelkedésében, 1960—1980. Kézirat. 446.)

Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus

1. A tömegkommunikációs eszközök — köztük az írott sajtó — nyelvhasználatukra is, formálójuk is mindennapi nyelvünknek (vö. Kovalovszky Miklós: *Mai magyar nyelvünk*. Szerk. Grétsy László. Bp., 1976., Akadémiai. 87—8). A sajtónyelv a különféle nyelvi rétegeknek, nyelvhasználati módoknak valóságos gyűjtőmedencéje, melyben a nyelvi változások szinte azon nyomban tetten érhetők és figyelemmel kísérhetők. Ezért a sajtó nyelve nélkülözhetetlen forrás a nyelv mai arculatát tanulmányozó (és fejlődésének irányát bizonyos mértékig befolyásolni is kívánó) nyelvművelő számára. Az újságolvasó tömegek számára pedig minta, a nyelvi tevékenységnek a nyomtatott betű tekintélyével szentesített, úgyszólván intézményes formája, amely szóválasztásával, mondatszerkesztésével, szövegalkotási megoldásaival stb. úgy jelenik meg a nyelvközösség tagjai előtt, mint a helyes nyelvhasználat követendő példája.

Igen nagy tehát a befolyása, közvélemény- és tudatformáló ereje az írott sajtónak, de ugyanilyen nagy a felelőssége is. Elsősorban természetesen a tájékoztatás tartalmi hitelességeért, ám ezenkívül formai (nyelv-helyességi és stílusi) színvonaláért is. Ugyanis az újságíró nemcsak a saját nyelvi felkészültségéről — vagy felkészületlenségéről — ad számot, hanem sok-ezres olvasótáborának stílusérzékét is formálja.

Tanulmányomban hat szakszervezeti sajtótermék nyelvezetét elemzem, főleg a szóhasználat és a stílus szempontjából. A példákat a következő lapok egy-egy 1983. évi számából merítettem: *Építők Lapja* (= ÉL.), *Közalkalmazott* (= K.), *Mérleg* (= M.), *Postás Dolgozó* (= PD.), *Textilmunkás* (= Tm.), *Typographia* (= T.).

Az átnézett hírlapok nyelvi színvonala egészében véve kielégítőnek, sőt helyenként jónak bizonyult. Hogy az alábbiakban mégis elsősorban a hibák, stílustalanságok kerülnek a vizsgálódás fókuszába, az cikkem jellegéből, feladatából következik. Úgy gondolom, hogy azzal nyújthatok tényleges segítséget a szakszervezeti sajtó munkatársainak, ha arra mutatok rá, amit jobban is megírhattak volna, nem pedig azt dicsérgetem, amit csakugyan jól írtak meg.

2. A szóhasználati jelenségek közül elsőként az ún. szótévesztéssel foglalkozom.

A szótévesztésnek az a legegyszerűbb esete, amikor két hasonló alakú, a kiejtésben majdnem azonos hangzású szót cserélnek össze egymással. Pl.: „Bensőséges... alkotások fogadták a látogatót, aki vette a *fáradtságot*, és... megnézte... Mohácsi Regős Ferenc... kiállítását” (K. 1983. dec. sz. 7). A *fáradtság* (= kimerültség) főnév némiképp más jelentéstartalmat fejez ki, mint a hasonló hangzású *fáradtság* (= fáradozás). Kár, hogy a cikkíró nem vette magának a *fáradtságot*, hogy ügyeljen erre.

Bonyolultabb, ennél fogva szakmailag is érdekesebb válfaja a szótévesztésnek a tartalmilag, ill. stílusosan oda nem illő szavak használata. Az ilyen szavak vagy jelentésük, vagy hangulatuk miatt nem illenek bele a szövegkörnyezetbe, sőt megeshet, hogy egyik szempontból sincsenek összhangban a mondat többi részével. Vegyünk szemügyre három ilyen példát: „A régi házban *ódsi* vezetékek húzódtak mindenütt a falakban” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11); „Sorba állók az ügyfelekkel az ablakok előtt. Lökdősződnék, *dörzsölődnek*, és alig fogy a sor, mert újabbak érkeznek” (PD. 1983. aug. sz. 4); „... ez év

januárjában kezdetét vette a teljes felújítás: *külsőségekben* híven rekonstruálni a régi formákat..., melyeket modern műszaki tartalommal... kellett ellátni” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11).

Bővebb magyarázatot, azt hiszem, egyik példamondat sem kíván. Valakinek a gondolkodása, szemlélete lehet *ósdí*, de egy vezeték inkább *elhasználódott*, *régi* vagy *avítt*. Élő személyre nem mondhatjuk, hogy *dörzsölődik* (még tárgyra is inkább csak azt, hogy *hozzádörzsölődik* valamihez). A postai pénztárlablak előtt sorba állók így legfeljebb *egymáshoz préselődhetnek*, *összezsúfolódhattak*. Végül pedig a régi épületet és berendezést nem *külsőségekben* kellett volna „híven” (inkább: híven) rekonstruálni, hanem *kívülről* vagy *külsőleg*, nehogy a *külsőségekben* szó azt a látszatot keltse, mintha csak külsőleges, felületes lett volna a felújítás. (Egyébként a régi formákat sem *ellátni*, hanem *megtölteni* kellett volna korszerű műszaki tartalommal!)

Tekinthetjük szótévesztésnek a logikátlan szóhasználat eseteit is, bár ilyenkor nemcsak arról van szó, hogy a szerző nem mérlegelte kellő gonddal egy kifejezés jelentését, ill. hangulatát, hanem arról is, hogy magát a mondanivalót, a közlés tartalmát sem gondolta következetesen végig. Ezt a hibát követi el pl. annak az egyébként mindvégig igen jó stílusban megírt riportnak a szerzője, amely egy súlyos munkahelyi balesetről tudósít. Ezt írja ugyanis az előzményekről: „A baleset napján Földesi András *sérült* és Mikulinda Gyula LE 50—2500 típusú élhajlító gépen előre leszabott lemezeket egyengetett. Már körülbelül az ötvenediknél tartottak, amikor az egyik lemeznél az egyengető prizma elmozdult, nem volt párhuzamos az élhajlító nyomóorsójával. Ezért a *sérült* hosszabb ideig két kézzel igazította az egyengető prizmat a nyomóorsó alatt. . . . [A csoportvezetőnek] fel kellett volna hívnia a figyelmet arra, hogy a gépet kizárólag csak (*a sérült*) Földesi András kezelheti” (PD. 1983. aug. sz. 3). Ámde a szerencsétlenül járt munkás ekkor még nem volt *sérült*, csak az ezután bekövetkező baleset folytán vált azzá. Ezért a fenti mondatok *sérült* szavát a riportnernek — legkésőbb pedig az olvasószerkesztőnek! — vagy ki kellett volna húznia, vagy kiegészítenie valamivel, pl. így: „F. A., *a baleset későbbi sérültje*. . .” Később pedig már elég lett volna a név, minden további pontoskodás nélkül.

A szótévesztés hátterében olykor szerkezetvegyülés húzódik meg, vagyis az a nyelvi jelenség, hogy két rokon értelmű kifejezés elemei összekeverednek a fogalmazó tudatában — és sajnos a leírt mondatban is. „Még ugyanehhez az alapkérdéshez vonatkozik. . .” — kezdi egyik mondatát egy riportalany (M. 1983. okt.—nov. sz. 13). Az előbeszédben könnyen előfordul efféle pontatlan-ság, ám az újságírónak, amikor a nyilatkozatot írásos formába önti, résen kell lennie, hogy még idejében kiszűrje a szövegből a vonzatkeveredést. A pongyola-ság kiiktatására két kifogástalan megoldás is kínálkozik: *ugyanekhez az alapkérdéshez tartozik* vagy *ugyanerre az alapkérdésre vonatkozik*. Másik példamondatunk egy tehetséges fiatalember életpályáját vázolja fel, aki a hadseregben kezdett faszobrászattal foglalkozni, s „a Munkácsy szocialista brigád tagjaként tovább műveli fafaragó tevékenységét” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 2). Ez esetben is választani kellett volna a rendelkezésünkre álló két szinonima között: *(tovább) folytatja fafaragó tevékenységét*, illetőleg *tovább(ra is) műveli a fafaragást*. Ehelyett a cikkíró a harmadik változatot, a legkevésbé helyeset vetette papírra.

3. Nagyon hiányos lenne ez az áttekintés, ha nem emlitenők, legalább néhány példa erejéig, az úgynevezett *d i v a t s z a v a k* at, tehát azokat a

kifejezéseket, melyek az átlagnál feltűnően gyakrabban, olykor öncélúan, pusztán divatból fordulnak elő. Minden stílusrétegnek, műfajnak, sőt kor-szaknak megvannak a maga kedvelt szavai, így természetesen megvannak a mai publicisztikai stílusnak — s ezen belül a szakszervezeti sajtó nyelvhasználatának — is. A számos kínálkozó példa közül ez alkalommal mindössze hármat ragadunk ki: a *kialakit*, a *nagyságrend* és a *fogalmaz* szót.

Lássunk először néhány jellegzetes példamondatot a *kialakit(ás)* szó divatos sajtónyelvi használatának szemléltetésére: „Nagyméretű konyhaüzem, rendezvényterem *kialakítását* tettük lehetővé” (M. 1983. okt.—nov. sz. 12); „... a vállalatoknak fontos feladatuk a jó munkahelyi légkör elősegítése, *kialakítása*” (uo. 13); „Ezenkívül az újjáalakított kerthelyiségben is kellemes, hangulatos vendéglátást tudunk *kialakítani*” (uo. 12). Az utolsó példában a divatszóhoz elvont cselekvésnév (*vendéglátás*) kapcsolódik, s ez mondatunkat kissé zavarossá teszi. Mind a három mondatot igen jól meg lehetett volna fogalmazni *kialakit(ás)* nélkül is: „Nagyméretű konyhát és rendezvénytermet *létesítettünk*”; „A vállalatoknak fontos feladatuk a jó munkahelyi légkör *megteremtése*”; „... kellemes, hangulatos vendéglátást tudunk *nyújtani*”.

A *nagyságrend* főnév feltehetőleg a természettudományi (csillagászati, esetleg matematikai) szakszókincséből került bele a közéleti zsargonba s innen a publicisztikába. Többször is felbukkan az átnézett szakszervezeti hírlapok cikkeiben is. Pl.: „... a füstgázban levő szennyező komponensek értékének *nagyságrendje* még a megengedetten belül maradt” (Tm. 1983. szept. sz. 2). E mondatból minden további nélkül kihagyhatnánk a divatszót anélkül, hogy a közlés értelmét megváltoztatnánk: „... a szennyező anyagok mennyisége a megengedetten belül maradt”. Másik példánk a divatszótól függetlenül is megérdemli a nyelvőri figyelmet: „A házon belüli és házon kívüli rendezvények eddig még nem szervezett *nagyságrendjét* oldottuk meg ebből az üzletből” (M. 1983. okt.—nov. sz. 12). Kár, hogy sem a riportot készítő újságíró kolléga, sem szerkesztője nem vállalkozott arra, hogy e bántóan pongyola mondatot zavaros szakmai zsargonról érthető magyar köznyelvre „fordítsa”. Valahogy így: „Eddig (még) nem tapasztalt méretű rendezvényeket szerveztünk az üzletben, házon belül is, kívül is.”

Harmadik szavunk, a *fogalmaz* e divatos használatában jobbra tárgyatlan igeiként, *valahogyan* fogalmaz, X. Y. *úgy fogalmazott* stb. alakban fordul elő. Pl.: „Ezért *fogalmazhatunk* úgy, hogy a nyitvatartási idő módosítását tudomásul vették, de nem lelkesedtek . . .” (M. 1983. okt.—nov. sz. 13). Az esetek többségében jóformán semmi egyebet nem jelent, mint azt, hogy valaki ezt és ezt *mondta*, valaki(k) *szerint* ez így és így van. „Lakatos Mihály szb-titkár *úgy fogalmaz*, hogy egyébként is tekintettel lennének a dolgozók igényeire, de nyugdíjasaik bevonása megkönnyíti a beosztás elkészítését” (uo.). Vagyis: L. M. *azt mondja*, hogy . . . ; L. M. *szerint* . . . ; L. M.-nek *az a véleménye*, hogy . . . stb. Utolsó ilyen típusú példamondatunkkal egyszer már találkoztunk, a vonzatkeveredés, szerkezetvegyülés tárgyalásakor. Most azonban teljes egészében idézzük: „Még ugyanehhez az alapkérdéshez vonatkozik [é.: tartozik], amit talán *úgy fogalmazhatnánk*, hogy az egyik szemem sír, a másik meg nevet” (uo.). A mozgalmi zsargonbeli divatszó és a népnyelvi eredetű — ma bizalmas, beszélt nyelvi hangulatú — szólás nemigen fér meg egymás mellett ugyanabban a mondatban. A kétféle stílusvilágba tartozó nyelvi elemek önkényes vegyítése bántó stílusbőrtést okoz. Valamelyiket tehát ki kellett volna hagyni a mondatból (e sorok írója természetesen a *fogalmaz* igit hagyná ki).

A divatszó, mint láthattuk, önmagában véve többnyire nem helytelen: mint szó se nem hibás képzésű, se nem magyartalan. A nyelvművelő rosszallását azzal hívja ki, hogy „elszívja a levegőt” rokon értelmű megfelelőitől, azoknak a rovására terjeszkedik. Kerülésük épp ezért nem is annyira nyelvhelyességi, mint inkább stíluskérdés. Jó mérceje az újságírói, szerkesztői igényességnek!

4. Körülbelül ugyanígy vélekedik a mai nyelvűvelő a laikus nyelvvédőktől oly sűrűn kárhoztatott idegenszavakról is. Nem az idegen szót kell irtani, hanem a vele egyenértékű magyart terjeszteni. Általánosságban ilyen egyszerűen kimeríthető nyelvűvelésünknek ez az örökzöld témája. Ha azonban közelebbről is vallatóra fogjuk a nyelvi anyagot, hamar rájövünk, hogy maga az idegenszó-állomány sem egységes. Eltérő eredetű, különböző elterjedtségű csoportokra oszlik, melyeknek szükségképpen különbözik a nyelvhelyességi megítélésük is.

Az átnézett szakszervezeti lapok az idegen szavak használata szempontjából lényegében megfelelnek az egész magyar sajtó átlagának: se nem jobbak, se nem rosszabbak annál. Mivel azonban e sajtótermékeknel igen erősen számolni kell a mozgalmi és a szakmai zsargon hatásával, ezt az átlagosságot (ti. hogy nem alkalmaznak több idegen szót, mint általában a mai magyar sajtónyelv) inkább erényként kell elkönyvelnünk.

Az általam talált idegen szavak nagy többsége a hagyományos, latin-görög gyökerű nemzetközi szókincsből került ki: „A fizikai munkakörben dolgozók *prémiuma* a munka teljes befejezése után, csak a második félévben *realizálódik*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 3); „A *fluktuáció minimális*, jó törzsgárdánk alakult ki” (uo. 4); „A szereposztás változhat, ami kimondottan egészséges, mert mindenképpen *objektivitásra*, tárgyilagosságra *inspirálhat*” (K. 1983. dec. sz. 4); [A létesítmény] „*Komplex tervdokumentáció* alapján háromszor nyolc hónapos *ciklusban* épült úgy, hogy egy-egy *szektort* elkészülte után nyomban átvettünk és munkába állítottunk . . .” (M. 1983. okt. – nov. sz. 5). Nagy betűs főcímben is találkozhatunk ilyenfajta idegen szóval: „Vendéglátóipari *metamorfózisok*” (uo. 12).

Noha az idézeteinkben kiemelt idegen szavak egy részét igényes stilisztá magyar szóval helyettesítené (pl.: objektivitásra, tárgyilagosságra inspirálhat h. tárgyilagosságra *ösztönözhet* v. *készíthet*; metamorfózisok h. *változások* v. *átalakulások*), egészében véve ez az idegenszó-típus nem okoz megértési nehézséget. Mindössze egy olyan latin tövű idegen szót találtam, melynek értelmét csak szótár segítségével tudtam tisztázni, a *konvertálás* főnevet: „. . . a meglévő kapacitások célszerű *konvertálásával* . . . fizetőképes keresletet elégít ki magas színvonalon” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1). A *konvertál* ige mint közgazdasági, pénzügyi szakszó a Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótára szerint elsősorban azt jelenti, hogy 'átvált'. Mivel az idézett lapnak, ha jól sejtem, nem a szűkebb szakma a „címzettje”, hanem egy nagyobb, nyelvileg feltehetően kevésbé tájékozott olvasótábor, a fenti mondatban érdemes lett volna az ott amúgy is kétséges értelmű *konvertálás* főnevet a neki megfelelő magyar szóval helyettesíteni.

Sajtónyelvünkben, sajnos, nem ritka az idegen szók helytelen, jelentésük félreértésén alapuló használata. A megvizsgált szakszervezeti lapokban ilyen-mivel nem találkoztam, hacsak az alábbi szószaporító (tautologikus, azaz két szóval lényegében ugyanazt mondó) kifejezést nem sorolom ide: „Mi évek óta

nem tudunk például számottevő *exportot kiszállítani* az USA-ba” (Tm. 1983. szept. sz. 6). Magától értetődően nem teszem fel a cikkíróról, hogy nem tudja, mi az export, mégis furcsa egy kissé az *export*-nak, azaz a kivitelnek a *kiszállítás*-ról olvasni. Ezután már csak az *import behozatala* következhet . . . A fölösen pontoskodó, „túlbiztosító” fogalmazást így módosíthatjuk a legkönnyebben: „Évek óta nem tudunk számottevő mértékben (v. mennyiségben) *exportálni* (v. *kivinni*) az USA-ba.”

A műszaki nyelvünket az utóbbi években szinte elárasztással fenyegető angol szakszókincs a feldolgozott lapokban szinte egyáltalán nincs képviselve. (Ennek nyilván tartalmi, szakmai oka van.) Az egyetlen ilyen, számomra ismeretlen jelentésű angol szóra egy felcímbe bukkantam rá: „*Patch-work* és társai”, de a szerző, példamutató módon, ezt is nyomban megmagyarázza, a szövegben zárójelbe téve az idegen szó részletes magyar értelmezését: „Éltek a »patch-work« (több anyag és minta kombinációjából fakadó foltozott hatású kelme) játékoságával” (Tm. 1983. szept. sz. 2). Mindig így kellene „bedobni” egy új szót a hazai köztudatba! Még jobb lett volna persze, ha mindjárt egy épkezláb magyar kifejezést is tudott volna ajánlani a cikkíró a *patch-work* helyett. (Mert annak nyilván nem örülnének a textiltervezők, ha az újszerű kelmét magyarul *tákolmány*-nak neveznénk. A szótár szerint ugyanis ezt jelenti a *patch-work*.)

5. A szóhasználat kérdéskörét vázlatosan áttekintve, a továbbiakban a stílusáról kíváncsi néhány megjegyzést tenni az elemzésre kiszemelt hat hírlapnak. Pontosabban arról: milyen stílári hatások érik a szakszervezeti újságírás nyelvezetét, mely nyelvi rétegek tükröződnek és összegeződnek benne?

6. Mivel a vizsgált lapok rendszeresen és elég nagy számban közölnek interjúkat, nem meglepő, hogy stílusukat a beszélt nyelv, a mindennapi élet familiárisabb köznyelve is befolyásolja. Inkább az a meglepő, hogy milyen kevésbé befolyásolja. A riporterek, úgy sejttem, kissé „kikozmetikázzák” az elhangzott nyilatkozatokat. Ezért aztán csak olykor-olykor szüremlik bele valamelyes élőnyelvi íz a komolyabb publicisztikai stílusba. Például a győri Cardo bútorgyár által készített bútorfajták felsorolását ezzel a jellegzetesen beszélt nyelvi kapcsolással, hozzátoldással zárja le egy cikkíró: „Íróasztalok több változatban, előszobafalak, kárpitos garnitúrák, válaszfalak, *na és szekrény*sorok” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 4). A mai pongyolább élőbeszéd grammatikájához igazodik az egyik riortalanynak ez a mondata: „Anyagilag nincs gondunk, . . . *de hát a minőség, az egy külön kérdés*” (uo. 3). Tipikusan beszélt nyelvi stílussajátosság itt a *de hát*-tal való tagmondatkezdés, az az témaismétlő, ill. -nyomósító mutató névmás kitétele, valamint az *egy* határozatlan névelőnek kissé idegenszerű, lényegében fölösleges használata. Végül lássunk egy olyan élőnyelvi stílusú példát is, amely már szinte határesetnek tekinthető a mindennapi beszélt nyelv és a mozgalmi vagy szakmai zsargon között: „A szegecseleket korábban kézzel végeztük. *Megújítottuk a témát*, ma már géppel történik ez a művelet” (uo. 4).

7. Ez utóbbi példamondatunkkal lényegében át is tértünk a publicisztikai stílust befolyásoló másik, sokkal erősebb hatásra: a hivatali nyelv és a mozgalmi zsargon hatására. Szemléltesse ezt a stílusvilágot egy úgy-

szólván találomra kiragadott mondat, amely a svéd szakszervezetek működését ismertető hosszabb cikkből való: „Sokrétűen és jelentős anyagi erőkkal alátámasztottan gondoskodnak a propaganda- és információs munkáról” (K. 1983. dec. sz. 6).

A mozgalmi zsargon uszályába került sajtónyelvet éppúgy jellemzik a terjengős, körülíró állandó szókapcsolatok, divatszavak, mint példaképét, a rossz értelemben vett „hivatali” nyelvet: „*Felvettük a kapcsolatot az ottani Ságvári Endre brigáddal, s kértük őket, rendszeresen jelezzék észrevételeiket,* mert ez nagy segítség abban, hogy tudjuk, mire kell jobban *odafigyelni*” (Tm. 1983. szept. sz. 4).

Az efféle hivataloskodó írásmód nemcsak stilisztikai szemszögből ellen-szenves, hanem a világos, pontos gondolatátadásnak is gátjává válhat. A következő rövidke mondat iskolapéldája lehetne a ködösítő stílusnak: „Az utóbbi időben *előtérbe került a munka- és a védőruha-ellátás*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 3). Vajon azért „*került-e előtérbe*”, mert akadozik, mert nincs elég (vagy elég jó minőségű) munka- és védőruha? Ezt legfeljebb sejtheti, de a szövegből ugyan meg nem tudja az olvasó.

Megértjük természetesen, hogy a szakszervezeti lapok, melyek a lehető legszorosabb kapcsolatban vannak a termeléssel és a közélettel, nem maradhatnak érintetlenül azok nyelvi hatásaitól. Mégsem tudunk könnyedén átsiklani a fölött a jelenség fölött, hogy például a hivatali nyelvnek csaknem valamennyi fontosabb divatszavát (*biztosít, felvállal, visszajelzés, valamilyen szinten* stb.) nagy számban föllehetjük a szakmai lapok hasábjain is. Helykímélés végett most csak az egyik divatszóra, a *biztosít* igére idézünk néhány példát: „Mivel a bírák helyszűke miatt az ítéleteket az épületben elkészíteni nem tudják, így otthonra is magnetofont *biztosítottunk* számukra” (K. 1983. dec. sz. 5; a mondat első felében szórendi hiba is van); „Az ALBA-ház egyidejűleg *biztosítja* a hagyományos építés flexibilitását is” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1). E „mindenes” ige befejezett melléknévi igenévi állítmányként is gyakori: [Svédországban] „A szakszervezet beleszólási joga törvényileg *biztosított*” (K. 1983. dec. sz. 6); „Új létesítmény a bölcsőde, ahová az itt [é. a tököli börtönkórházban] született csecsemőket helyezik el, és zavartalan fejlődésükhöz minden feltétel *biztosított*” (uo. 2); „... *biztosított* a géppark egységes beszerzése... , s szerződésileg *biztosíthatóak* a karbantartás hosszútávú, kedvezőbb költségeket jelentő megoldásának lehetőségei is” (uo. 6).

8. A hivatali nyelvi hatás másik nemkívánatos velejárója a terjengősség. (Erre ösztönöz egyébként a jelenlegi, elsősorban a terjedelmet figyelembe vevő honoráriumrendszer is.)

Melyek azok a nyelvi eszközök, megoldások, amelyek a szakszervezeti újságírás stílusát itt-ott a hivatalos nyelvéhez hasonlóan szószaporítóvá teszik?

Ilyenek mindenekelőtt az ún. terpeszkedő kifejezések: „A termékek teljesen készre gyártva, festve, üvegezve, tömítővel ellátva *kerülnek kiszállításra*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1); „Ha ilyen kézikönyv *kiadásra került*, nyilván valamilyen lazítás tapasztalható a szakmában” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11); „A szakmai munkát színvonalasabbá tenni, ha intézményesen *bevezetésre kerülne* az a gyakorlat, hogy...” (K. 1983. dec. sz. 5); „... több munkavédelmi jellegű újításunk *került elfogadásra és bevezetésre*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 4). A terjengős kifejezés alaptagjának szerepét természetesen nemcsak a *kerül*, hanem számos

más ige is betöltheti: „A brigádtagok majd mindegyike több szakmával *rendelkezik*” (uo.); „Házi erőművel is *bírnak*” (Tm. 1983. szept. sz. 2); „... a szakszerű, udvarias kiszolgálás ... *döntő jelentőséggel bír* a vendégek megnyerésében” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11). Úgy látszik, mintha a sokat kárhozottat *rendelkezik* helyén néhány újságíró kolléga a *bír* igét kezdené alkalmazni, pedig ez semmivel sem kevésbé terjengős amannál, ráadásul kissé idegenszerű is (vö. a birtoklást kifejező latin *habeo* igével).

Terjengőssé válik az újságnyelv amiatt is, hogy a rövid (többnyire egy szótagos) ragok helyén jóval testesebb névutók terpeszkednek: „Mit kell tudni a felnőtt szakmunkásképzés lehetőségeiről a textiliparon *belül*?” (Tm. 1983. szept. sz. 1); „A brigádokon *belül* vajon érvényesül az egyéni kezdeményezés?” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11); „De az egyes brigádokon *belül* is igyekeznek egymás forgalmát túlteljesíteni” (uo.). Mindhárom példánkban jobb lett volna a tömörebb, raggal való szerkesztés: a textiliparban, a brigádokban (ez utóbbi kétszer is).

Még a kötőszók, e rövid, fürgé szócskák közül is azokat részesíti előnyben a hivataloskodó stílus, amelyek hosszabbak, „tekintélyesebbek” a többinél. Az egy szótag hosszúságú *ha* kötőszót kiszorítja helyéből a négy szótagos *amennyiben*: „... a szabadfoglalkozású ... is kedvezményesen üdülhet, *amennyiben* az alapszabály szerint teljes jogú szakszervezeti tagsága van, és tagsági ideje meghaladta az egy évet” (M. 1983. okt.—nov. sz. 4). Ez alighanem jogi nyelvi hatás. Az *emiat*, ezért névmási kötőszót pedig felváltja a nehézkes *ebből következően* névutós szerkezet: „Hétfőn viszont akkora a sorbanállás, hogy a pénztárlablakot nem tudják 15 órakor lezárni, *ebből következően* nem tudnak 16 órakor zárni” (PD. 1983. aug. sz. 2). Hasonlóképp: ezután = *ezt követően*; előtte = *ezt megelőzően*; stb.

9. A divatszavak átvételén és a terjengősségen kívül van még egy kedvezőtlen megnyilvánulása a sajtónyelvre gyakorolt hivatalos és mozgalmi nyelvi hatásnak: a túlzott névszóiság.

Itt természetesen nem a névszói állítmányú, ígét nem is tartalmazó mondatokra gondolok, hiszen nyelvünknek jellegzetes és értékes sajátossága (és egyúttal stíláriis lehetősége) ez a szerkesztésmód. Hanem arra, hogy a hivatali nyelvi hatás alatt álló sajtónyelvben a lényeges információt többnyire az *-ás, -és* vagy *-ság, -ség* képzős elvont főnevek hordozzák, nem pedig az eleve nebb jelentéstartalmú, mozgékony cselekvésigék. Ez statikussá teszi a kifejezés-módot, ami ellentétben van a publicisztikai stílus egyik alapkövetelményével: az olvasó figyelmét megragadó és azt mindvégig le is bilincselő mozgalmassággal. Nem hibásak vagy magyartalanok tehát az effajta mondatok: „... a hivatali munka *zökkenőmentességéhez* nagyban hozzájárult az *otthonteremtés*, ami az ideális létszám *biztosításának* fontos tényezője” (K. 1983. dec. sz. 5), de unalmasak, szürkék, s ez a sajtóban éppoly kevésbé viselhető el, mint ha a cikkíró egy grammatikai vagy nyelvhelyességi szabállyal került volna összekötésbe.

Ráadásul a túl elvont, általánosságokra szorítókozó fogalmazás olykor még a megértést is gátolja, a zavarosság érzetét kelti. Pl.: „Munkájukban előtérbe került a *rugalmasság*, a *feladatmegoldáshoz* való *igazodás*” (i. h. 4); „A döntési *illetékesség meghatározása és vállalása* ... része a tanács *kapcsolattartásának*” (uo.). Némelyik olvasóban bizonyára felötlik a gyanú: van-e egyáltalán valami tartalom e mögött a sok elvontság mögött?

10. Az előbb, az *amennyiben* kötőszó kapcsán már utaltam a jogi nyelvre. Aligha kétséges, hogy a sajtónyelvet ebből az irányból — illetőleg általában a *s z a k n y e l v e k* irányából — is számottevő hatás éri.

A közgazdasági nyelv befolyására vall például a *kivált* ige terjedő használata, mely annyi nyelvművelői rosszallást váltott ki az utóbbi időben: „Jelenlegi gazdasági körülményeink között az a célunk, hogy a gyár 22 ezer tonnás termelő kapacitását megtartsuk, azért is, hogy ezzel megegyező mennyiségű tőkés importcellulózst *váltssunk ki*” (T. 1983. dec. sz. 10).

A műszaki nyelv a maga jellegzetes névszóiságával, nominális szerkezeteivel ugyanabba az irányba tereli a publicisztikai stílust, mint a mozgalmi zsargon: [Az ALBA-ház] „Módot ad az épületek kulcsrakész állapotára történő *megépítésére*, az ütemezett (utólagos *tetőtérbeépítés*) *kivitelezésére*, illetve műszaki *irányítás* mellett a házilag *lakásépítésre* is” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1).

Ráadásul az efféle száraz, pontoskodó szövegek nem is mindig igazán pontosak! Ebből a mondatból: „A tervezett gyártókapacitás ezer darab lakás/év, de az első ütem során 1985-ig a tervezett gyártás 400 darab/év” (uo.), nem derül ki világosan, hogy az első „ütem” tart-e 1985-ig, vagy ez az év az első ütemen belül jelent időbeli határvonalat.

11. Ennyiféle irányból éri tehát hatás a mai sajtónyelvet, így a szakszervezeti sajtó nyelvét is. S e hatásoknak nem mindegyike kedvező. Nehéz lesz hát eleget tenni Kovalovszky Miklós kívánságának, hogy „a sajtó ne helytelen irányzatok terjesztője legyen, hanem adjon példát a *természetes, világos, közérthető* stílusra” (i. h.; a kiemelés éntőlem való K. G.).

Kemény Gábor

A kettős tárgy szemantikai problémái

Nagyon nehéz olyan vitához hozzászólni, amelyben az egyik fél (M. Korcsmáros Valéria, Néprajz és Nyelvtudomány 24—25: 179—93), a másik félnek (Tompá Józsefnek) harminc évvel ezelőtt írt tanulmányát mai módszereink szemszögéből bírálja. Tompá József erre a bírálatra adott válaszában (Nyr. 108: 137—45) részletesen indokolta, hogy mit, miért, milyen módszerrel és milyen cél elérése végett elemzett. Bár a kettős alany kérdése, amelyet M. Korcsmáros nemcsak címszerűen, hanem lényegileg is dolgozatának nagy részében tárgyal (bírált) igen érdekes, újra elemzendő probléma, én mégis a kettős tárgy kérdéséhez szólnék hozzá. Teszem ezt azért, mert M. Korcsmáros megkérdőjelezi ennek a formációnak a hagyományos elemzését, azért, mert a készülő történeti nyelvtannak a mondattani részében én írom az igei szerkezetekről szóló fejezetet, végül azért, mert „Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igei struktúrák történeti vizsgálata” címmel egy részletes tanulmányt írtam (amely talán nyomtatásban meg is jelenik). Igyekeztem mindkét bűvárlatom során a kettős tárgy formája és az érzékelésigék szemantikája tekintetében is bizonyos módszereket kidolgozni a magam számára, amellyel — remélem — sikerült kiválasztott tárgyat megközelítenem, és némi eredményre is jutottam. Ezt az eredményt szeretném most a nyilvánosság elé tárni. Bár a nyelvtani rész és az érzékelésigékről szóló dolgozat történeti elemzés, kidolgoztam néhány leíró jellegű problémát is, amelyek bár nincsenek az említett írásművekben, mégis

azt hiszem, elegendő alapot képeznek arra, hogy hozzászólhassak a kettős tárgykapcsolatos szemantikai kérdésekhez.

A hagyományos grammatikai leírásban valóban két egyenrangú tárgyat láttak és nem tagadták az accusativus cum infinitivoval való kapcsolatát (vö. Gombocz: Syntaxis 102). Igaza van Tompa Józsefnek abban, hogy a kettős tárgy „*Anyját látja jönni a korlátok felől*” Gombocz Zoltán-féle ábrája (a Syntaxis 103. lapján) „kétféle szófajú »tárgyi« tagnak a cselekvést és ennek hordozóját megnevező mondatsemantikai, tehát nem a közvetlen formai-szintagmai összetartozását jelképezi” (140). Ez a mondatsemantikai viszony azonban nemcsak „a cselekvést és annak hordozóját”, hanem az alany—állítmány viszony lehetőségét is magában hordozza (vö. Tompa: MNy. 51: 283—9). Ezért is alakítható a fent elemzett szerkezet könnyűszerrel mellékmondatná: *látta, hogy az anyja jön* (a korlátok felől). Szeretném megjegyezni, hogy a „kettős tárgy” elnevezést — mint terminust — legalábbis a nyelvtörténeti elemzésre jónak tartom. A *kettős* szó jelentése tartalmaz olyan elemet is (vö. ÉrtSz. *kettős* 6.), amely e névvel jelölt szerkezettagban is megjelenik: 'egyidejűleg egyik, másik is, kétféle', illetőleg átvitt értelemben: 'egyszerre két irányban megnyilvánuló, történő, kétféle, rendszerint ellentétes jelleget mutató'.

Természetesen ilyen viszony egy igei struktúrában kifejezve nemcsak infinitivusos, hanem egyéb igenévvel szerkesztett is lehetett a nyelvtörténet korai szakaszaiban. Tompa József a mai magyar nyelvben elemezte az ige-
neveknek ilyen helyzetben való funkcióját (NyK. 56: 129), Károly Sándor pedig a korai kódexben a latin accusativus cum infinitivo és a magyar nyelv viszonyát (NyK. 56: 149—53; Nyelvtud. Ért. 10. sz.) tisztázta. Kettőjük gondolatmenetéből kiindulva az érzékelést (észlelést) jelentő igék (*lát, hall* és *érez*) mellett található tárgyragos névszót vagy névmást és főnévi igenévet tartjuk elsősorban kettős tárgynak, a *hagy* és *enged* ige mellett kettős tárgyként is értékelhető szerkezeteket a tárgy és határozó között való átmenetként kezeljük, az egyéb ide vonható szerkezeteket pedig az accusativus cum infinitivo fordítási kényszerének tartjuk. A kettős tárgyú szerkezetekről tetemes számú előfordulásuk miatt már Károly Sándor is feltételezte, hogy nemcsak a latin nyelv hatására keletkeztek: * *mondotok engemet . . . kivetnem ördögöket: dicitis . . . me ejicere daemonia* (MünchK. 154), *kiket bizonyiságnak lenni prédikáltanak: quas veritatem esse praedicaverunt* (JókK. 115), hanem belső fejlődésként továbbélve, esetleg finnugor előzményként terjedtek el. Készülő nyelvtanunkban a főnévi igenévi, az -*atta/-ette* képzős igenévi szerkesztést, határozói igenévvel való szerkesztésmódot és két szerkesztésmóddal való kombinálást különítjük el. Főnévi igenévvel: *látá egy szép tüzes lángot, igen fénylőt szemmel nézni kívánatost, magas mennyből szent Ferenc fejére leszállania* (JókK. 43), *láták az angyalt ülni az kövön* (CornK. 54v); *hallá ötet szólni* (JókK. 43), *az halált valahányszor megérezem bizonynak lenni* (PéldK. 75). Az -*atta/-ette* képzős igenévvel: *Másod napon kedig látá János Jézust öhozzá jövette* (MünchK. 85 va), *hallák a két tanítvány ötet beszéllette* (85 vb). Határozói igenévvel: *látá szent Ferencet térden állva* (JókK. 43), *látá a lepedőket letevén* (CornK. 54r). A két szerkesztésmód kombinálásával: „mikoron gyakorlatossággal látva az ő kertében némienemű kűs madarakat nagy szorgalmatossággal fészket raknia, gyűtteni, és a borostyánfán a verebeket az ő püslenökkal [*pílen* 'madárfióka'] édesen

* A nyelvtörténeti adatokat a könnyebb érthetőség kedvéért mai helyesírással közlöm.

énekölvén, sirippolván [értsd: csiripelvén] és *tollászkodván*” (TelK. 24). A kettős tárgynak az igenévi szerkesztettség miatt jól érzékelhető az átmenetiséget tükrözőtető jellege.

Az érzékelésigék valószínűleg mindig tranzitív tárgyas igék voltak, ezért az irányulást tárgyragos névszóval és névmással fejezték ki majdnem mindig párhuzamosan a kettős tárggyal, sokszor egy-egy kódexszövegen belül is: *láta ott az helyeken újabb sebeket* (JókK. 66), *hallám férfiúnak szavát* (BécsiK. 153), *mennyei illatot éreznek* (PéldK. 5). Ezzel szemben az ige + alany intranszitiv szerkesztés magát az érzékelést fejezi ki: *vki lát* 'látószervével érzékel, nem vak', *vki hall* 'hallószervével érzékel, nem süket', pl. *látok, de igen vékonyon* (FestK. 376), tagadó formában: *szemek vagyon és nem látnak* (AporK. 86). Tudniillik az intranszitiv szerkezet az érzékelés képességét, a tranzitív tárgyas szerkezet pedig az észlelést fejezi ki. Tekintetbe véve, hogy az emberi észlelés nem az érzékletek egyszerű összege, hanem „az érzéki és logikai, az érzéki és az értelmi, az érzékelés és a gondolat egysége” (Rubinstein: Az általános pszichológia alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 1: 400), az ide tartozó iránytárgyas szerkezetekben ítéletet is találunk: *újabb sebeket, férfiúnak szavát*, vagyis *seb*-nek és *szó*-nak ítéli azt, amit lát, illetőleg hall. Hogy valóban mennyire összefonódik az észlelés a gondolattal, talán a következő implicit tárggyal bíró szerkezet bizonyítja a legjobban: *és hallám és nem értem* (BécsiK. 167).

A kettős tárgyban akár a latinizmust, akár a magyarosabb megoldást vizsgáljuk, minden esetben feltűnő, hogy nemcsak a látás, hallás és érzés objektuma, hanem az érzékelésnek a sokrétűsége és mélysége is kifejeződik. Az ilyen struktúrák azt a tényt ábrázolták, hogy a szubjektum (jelen esetben a grammatikai alany) nemcsak az objektumot, nemcsak az objektum állapotát, hanem a mozgást, esetleg a mozgás irányát, az állapot minőségét is egyszerre, egy időben képes kifejezni. Kezdetben a főnévi igenév is eléggé határozói értékű (*láták az angyalt ülni a kövön*), de különösen vonatkozik ez a határozói igeneves szerkezetekre, amelyet a régi szakirodalom tárgynak értékelt, de valójában állapothatározók (*látá szent Ferencet térden állva*), a grammatikai szerkesztés is ezt igazolja, hiszen az észlelést jelentő igének van alárendelve a tárgy is és az állapothatározó is. A szerkezetek komplex jellege (*ő hallja őtet szótni*) alaki és szemantikai motiváltsága miatt kedvelt eszköze volt a latin nyelv talaján virágzó magyar hivatalos és tudományos stílusnak is egészen a XX. század elejéig. A tárgyi mellékmondatnak mint nyelvi formának a megszilárdulása időben egybeesik az accusativus cum infinitivonak kettős tárggyal való lefordításával. Tehát tárgynak értékelték az infinitívust. Ezt a funkciót a régi szakirodalom ráértéssel vagy fordítási kényszerrel magyarázza. A fordítási kényszer lehetősége mindig fennáll. Tekintetbe véve, hogy a főnévi igenévnek az eredete más, mint az indoeurópai nyelvek infinitivusának, könnyen elképzelhető, hogy már az ómagyar korban is olyan komplex és ambivalens jelentése volt, amelyben benn volt a határozó, a tárgy és az alanyi (sőt állítmányi) funkcióban való használatnak a lehetősége is. (Erre utalt Károly Sándor is. Vö. még Hajdú Péter: A magyar nyelv finnugor alapjai. Tankönyvkiadó, 1965, 94, 188.) S ezt a lehetőséget évszázadokon keresztül megőrizte magában. Természetesen az ilyen szerkezeteket (*vki lát, vki lát vmit, vki lát vkit + infinitívus, infinitívus + kell vkinek; vki akar + infinitívus* stb.) nem alkotják meg minden alkalommal a beszélők vagy írók, hanem mint kötött szerkezeteket automatikusan használják, és tovább örökölik a következő nemzedékre.

Az halált valahányszor megérzem bizonyynak lenni nemcsak az érez ige miatt került a felsorolásba, hanem a *halált bizonyynak lenni* szerkesztés miatt is. Ezt a szerkesztést „magyar dativus cum infinitivo”-nak is nevezték (vö. Lehr Albert Arany magyarázatok MNy. 1: 321). A *valaminek lenni, valamilyennek lenni* szerkezetben tulajdonképpen praedicativust találunk, ahogyan translativusi az *azoknak hatalmat adott istennek fiává lenni* (DöbrK. 272). A praedicativusszal való ilyen szerkesztés elég gyakori a kódexekben: *állítja őket lenni kertésznek* (CornK. 55r); *kik aleitják vala magokat uraknak es asszonyoknak lenni* (PéldK. 72), de már a JókK. 29. lapján is található *messzének lenni* szerkezet. Praedicativusként tartják számon a Königsbergi Töredék adatát: *Tudjuk, látjuk őt szűz leánynak*. Tehát nemcsak az *alít (állít)* igének volt ’vél, gondol’ jelentése, hanem az észlelést jelentő *lát* igének is. Ez a megközelítés azt jelenti, hogy a praedicativust a magyar nyelvben korábban kialakult kategóriának tartjuk (*vki lát vmit/vkit vminek, vmilyennek*), mint a kettős tárgyat, úgy véljük, hogy a praedicativusi szerkezet csak beépült a *lenni* igenévvel alakult szerkezetekbe. Feltevésemet támogatja az a tény is, hogy egyéb raggal ellátott, illetőleg ragtalan állapothatározót is maga mellé vehet *meqlátod őtet teljes lenni* (NagyszK. 12). (Vö. ezzel a *szeretnék tanár lenni* szerkezetről folyó vita összefoglalását Tompa József tollából Nyr. 79: 199–203). Károly Sándor (NyelvtudÉrt. 10. sz., 61–4) állapothatározónak értékeli a kettős tárgyban található *valaminek lenni* szerkezetet, s csak a kettős alanyban ismeri el a dativus cum infinitívót. A valódi dativus cum infinitivo más igével jár együtt: *kévénnak ők magoknak lenni a rózsát* (NagyszK. 8). (Egyéb valódi dativus cum infinitívót tartalmazó adatot láss még Lehr: i. m. i. h.)

Az érzékelést (észlelést) kifejező igékkel és szinonimákkal ma is vagy legalábbis a XX. század eddig eltelt nyolcvan esztendejében praedicativusi szerkezetek alakultak. Ilyen szerkezetet könnyűszerrel találunk a Magyar Nyelv Értelmező Szótára lapjain. *Kifestett arcát angyalarcnak látom*, (Ady) *Ha láttok testvéreteknek* (Ady), *Ideje levőnek látá új szállása után nézni* (Jókai); *boldognak érzi magát, bűnösnek érzi magát, elhagyatottnak érzi magát, császárnak érzi magát, Anyának érzem, oh Ádám magam* (Madách), *nem érzem magamat énekekkel adósnak* (Arany). Ezekben a szerkezetekben a praedicativus eredeti ’tulajdonítás’ jegye érvényesül. Érdekes, hogy a *néz* ige szerkezeteiben, amelyeknek elsődleges szemantikai jegye a ’figyelem’, a praedicativusi tulajdonításon belül eluralkodik és nyelvileg is egyre jobban érvényre jut a ’bizonytalanság’-i faktor, amint ezt az ÉrtSz. példái mutatják: *a sötétben sógoromnak néztelek; Minek nézel engem? Hülyének néz téged, Hát bolondnak néz engem az árvaszék?* (Mikszáth); *Esti boldog volt . . . hogy másnak nézték, mint ami* (Kosztolányi). A szótár írói a konkrét szóhasználat esetéből a ’tévesen azonosít valakit, vmit’, az átvitt használat példáiból pedig a ’vkit vminek, vmilyennek vél, képzél, gondol’ értelmet hámozzák ki. A konkrét használatban a bizonytalanság a helyzetben, a szituációban van (sötétség, messzeség), az átvitt alkalmazásban pedig az ítéletben. Az ítélet pedig a kötött bővítményt hordozó névszóban található: *hülye, bolond, más*. Az első esetben a szituáción kívül a tévedés okát is ki lehet fejezni nyelvileg (*sötétben*), a második megoldásban azonban erre nincs lehetőség, hiszen olyan bonyolult ok(ok)ról van szó, amelyet már nem lehet redukált szerkezettel nyilvánvalóvá tenni. A *tekint* ige szerkezeteiben ma már túlsúlyba jutott az átvitt értelmű használat, s ez érvényes a praedicativusi struktúrára is: *vki becsületbeli ügyének tekint vmit, vki feladatának tekint vmit stb.; vki a család fejének tekintí magát, vki ellenségének tekint vkit; Egyenrangú-*

nak tekintette magát a szegény emberekkel (Móricz). A szótár készítői ezeket a példákat a *tekint* ige 'vkit, vmit vminek, vmilyennek tart, ítél, vmiül elfogad, vminek felfog vmit' jelentésének illusztrálására idézték. A *tekint* ige alapjelentésében valószínűleg dominánsabb a 'figyelem' jegye, s ennek következtében a szó jelentésmagva közelebb áll a gondolkodási műveletekhez, mint azt érzékelési, észlelési folyamatokhoz. A *néz* ige esetében feltehetőleg fordított sorrenddel kell számolnunk, az alapjelentés az érzékeléshez áll közelebb. Elképzelhető az is, hogy az egyik ige (*tekint*) a történeti időben korábban vált átvitt értelművé, mint a másik (*néz*). Természetesen még egyéb okai is lehetnek. Összefoglalva tehát: Simonyi a vélsben, észlelésben, nevezésben, mondásban (MHat. 1: 298—9), Berrár Jolán pedig a tulajdonításban látja a praedicativus széles körű elterjedésének okát (Magyar történeti mondattan 109). E tartalomnak megfelelő *vél, mond, nevez, tulajdonít, gondol, tud, állít*, valamint ezek szinonimáinak, a *lát, néz, tekint, érez* és a későbbi *észlel, képzel* igének volt és van praedicativusi szerkezete (vö. Rácz—Szemere Mondattani elemzések 85). Ezzel csak azt szeretném jelezni, hogy a nyelv visszatükrözi az érzékelés, észlelés, képzelet és gondolkodás folyamatainak egymással való összefüggéseit is. Egyébként erre utal ennek a szerkesztésmódnak a KSz.-ből idézett első nyelvtörténeti adata is.

Visszatérve a gondolati bizonytalanságnak a praedicativusi igei struktúrában való kifejeződésére, meg kell állapítanunk, hogy minél közelebb áll még ma is egy-egy ige alapjelentése az érzékelési folyamatok ábrázolásához, annál inkább, alkalmas arra, hogy szerkezeteiben a művelet következményeinek, illetőleg az ebből levonható következtetések bizonytalanságát érzékeltesse. Vö. ezzel kapcsolatosan a másik dolgozatomban idézett Orvosi Könyv *tapogat* és az ÉrtSz. *tapint* és *tapogat* szócikkének adatait. Ehhez hozzátehetem még következőket: mivel eredetileg a *tapogat* ige volt az eredeti orvosi műszó, dr. K. Zs.-tól, a nyelvtudomány iránt érdeklődő orvosnőtől 1979-ben direkt formában azt kérdeztem, hogy „használd-e ezt a kifejezést: *én vmit vminek (ki)tapogatok*”? Válasza igenlő volt, de azonnal nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „ezt csak akkor mondjuk, ha bizonytalanok vagyunk a dolgunkban”. Tudniillik, ha már van valamilyen fokú bizonyosság, akkor a magyar orvosok más igei szerkezeteket használnak ítéleteikben. Praedicativusi szerkezeteket a *hall*, a *szagol* és az *ízlel*, illetőleg a *kóstol* igével is lehet alkotni: *vki hall vmit vminek, vmilyennek, vki szagol vmit vmilyennek, vki ízlel (kóstol) vmit vmilyennek*, és ezekből még az idők folyamán kialakulhat átvitt értelmű használat is.

A *látszik, tet(sz)ik* 'látszik', *hallik* és *érzik* szenvedő tartamú ikes ige tulajdonképpen ugyanolyan átfordítása a cselekvő igének, mint a szenvedő *láttatik, hallatik, hallatszik, éreztetik* stb. A cselekvő tárgyas igei alapszó minden szabad és kötött határozóját magával viszi a képzett ige szerkezeteibe. Tulajdonképpen ez az a pont, amelyben Deme László, illetőleg M. Korcsmáros Valéria és az én gondolatmenetem összetetalákozik. Történeti példáink teljes mértékben igazolják, hogy a praedicativust és a dativust tökéletesen meg tudták különböztetni: praedicativusszal: *egy felől 'oldalról' horgasnak és élősnek tetszik, más felől kedéglén csonka szabású* (PéldK. 69), dativusszal kombinálva: *az szeretőnek semmi nem tetszik nehéznek* (CornK. 55v); infinitivusszal: *mellyet látszik vallani* (MüncH. 19rb); szabad határozóval: *hogy az ő kiáltások mind mennyorszáiglan fel hallik vala* (MargL. 82), 1577 k.: *fa héat annyit hogy csak az szaga érezzék benne* (OrvK. 242). Szenvadó igei szerkezetben praedicativusszal: *láttatik magasnak* (JókK. 38); infinitivusszal: *sem kemény beszédökkel, sem lágy*

beszédekkel nem láttatnék megváltoztatni (MargL. 8). Ugyanezeket a szerkesztés-módokat találjuk a gondolkodási műveleteket kifejező szenvedő igei szerkezetekben: *ki* ['mi'] *magyaráztatik mesternek* (MüncK. 83vb), *jóllehet kívül orcájának színe szerint aleitassék elhagyottnak és utálatosnak* (NagyszK. 9–10). Sőt ugyanígy kapcsolódik az igenévhez minden olyan bővítmény is, mint amely az igei alapszóhoz járul: *szent Ferenc mene szent Jakabot meglátni* (JókK. 13), *Jobb teneked mastanában idején tennen magadhoz látnod és valami jót tenned* (PéldK. 86), *az anygalok látván Jézust, felkelének* (CornK. 55r), ha nem szönök meg *hallgatni az elhagyott igazat* (TelkK. 26) stb. Abban azonban nem tudok egyetérteni M. Korcsmáros Valériával, hogy „az intranzitív forma viszont — legalábbis mai nyelvünkben; mindig — érzékelteti azt is, hogy az észlelet felszínes, csak »látszat«”. Itt nem látszatról van szó, hanem az emberi érzékelésnek egy másik nyelvi formájáról. Tudniillik, csak arról állíthatom, hogy látszik, amit én látok. Csak az ember érzékel (észlel), a természet fénynek nevezett sugarakat, hangnak nevezett rezgéseket bocsát ki, ver vissza, tör meg stb. Az emberi érzékelés szubjektív visszatükröződés. (Természetesen ma már ismerik az állatok és a növények visszatükrözőző képességét is.) Ha az ember észlel valamit — amint említettük — abban már gondolatiság van. Ha bizonytalanok vagyunk abban, hogy jól észlelünk, akkor ezt a bizonytalansági tényezőt ki is akarjuk fejezni. Ennek kinyilvánítására alkalmas a praedicativusi szerkesztés: *vki lát vkit/vmit vkinek/vminek* vagy *valamilyennek*, illetőleg *vki/vmi látszik vkinek/vminek* vagy *valamilyennek*. Ha én azt mondom: „*Ez a hegy magasnak látszik* (nekem, aki gépkocsival utazom feléje)”, kinyilvánítom saját észlelésem bizonytalanságát, mert nem tudom felmérni, hogy milyen messze vagyok a hegytől, milyen szögből látom, vagy más okból érzékcsalódás ér. Szemantikailag tehát itt is inkább „látvány”-ról beszélhetünk. Ugyanez a szemantikai tartalom nyilvánul meg egyéb érzékeléssel — észleléssel kapcsolatosan is. Az évszázadok során a bizonytalansági faktor egyre erősebb lesz, minél többet tudunk, annál inkább felmérjük, hogy tudásunk relatív a valóság gazdagságához viszonyítva.

Az utolsó kérdés, amelyet érinteni szeretnék az az, hogy léteznek-e ma kettős tárgyú szerkezetek. Ha én azt mondom a férjemnek, hogy „az erkélyről *láttalak* (tégedet) *a zebrán átmenni*”, akkor ugyanolyan nyelvi szerkezetet használok, mint a XII. vagy a XIX. században. Itt nem nevezném állapot-határozónak az *átmenni* igenevet. Ugyanúgy elemezném, mint a kódexadatokat. Azok is átmenetiséget hordoznak magukban ugyanúgy, mint az én kijelentésemben. A *jön* 'közeledik a beszélő felé' és a *megy* 'halad vmely irányban' jelentésű ige a mozgást kifejező igék közé tartozik, mindkettő intranzitív ige, irányultsága csak határozóban fejeződik ki, a történelmi korokban előforduló tárgya is határozós értékű, átmenet a tárgy és határozó között. Mint mozgást jelentő igék nem fejeznek ki állapotot. A nyelvben kifejezhető mozgás nem azonos a filozófia mozgásfogalmával. Azt is tudjuk, hogy a *jönni*, *menni*, *futni*, *szállni* stb. igenév nem állapotot, hanem mozgást fejez ki. Az *ül* és *áll* állapotot jelöl egy előző mozgás következtében, s az *ülni* és *állni* igenév szintén állapot kifejezésére alkalmas (*láták az anygalt ülni a kövön; láttam őt állni a sarkon*). Hasonlóan viselkednek a *hall* ige szerkezetei is (*hallja őt(et) szólni*). A *szól*, *beszél* stb. cselekvő közlése, s a belőle képzett *szólni*, *beszélni* stb. is az elhangzott közlést fejezi ki. Vagyis azt látom, hogy a mozgást és a közlést kifejező igék és a belőlük képzett infinitívusok másként viselkednek, mint az egyéb igékből keletkezett főnévi igenevek. Az *érez* ige tartalma sokkal bonyolultabb, többféle

jelentést hordozott már a nyelvemlékes korban is. Hogy az érzékelést (észlelést) jelentő igék csoportjába is bekerült, azt valószínűleg a latin nyelv hatásának köszönhetjük. Erről részletesebben másik dolgozatomban írtam.

Kétségtelenül kivételes szerkesztéssel van dolgunk. Természetesen ma már nem írhatunk mai magyar nyelvtant történeti magyarázatokkal, de tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv szabályrendszerében vannak kivételes esetek, s kísérletet kell tennünk magyarázatukra.

R. Hutás Magdolna

Iskolaszámítógép és nyelvhasználat

1. Nap mint nap találkozunk az utóbbi években olyan közleményekkel, tudósításokkal, amelyek a számítástechnika legfrissebb eredményeiről értesítenek bennünket. Hogy csak néhány „apróságot” említsünk a közelmúltból: olvashatunk arab helyesírást oktató programokról (Számítástechnika. 15/3 [1984.]: 13), beszédhibás angol gyermekeket beszélni tanító mikroszámítógépekről (Delta. 18/4 [1984.]: 3), de hallottunk már magyar nyelvű szintetizált beszédet is; tudunk az Egyesült Államokban működő szoftverházakról (például vö.: HVG. 6/21 [1984.]: 58–60), amelyek lényegében üzleti bölcsői, könyvtárai és közvetítői a személyi számítógépre készített programoknak. Semmiképpen sem divathullámként értékelendő tények előtt állunk, amelyek talán ma még az újdonság erejével hatnak, de rövid idő múlva életünk természetes és megszokott kísérőiként kezeljük valamennyiüket.

Hazánkban 1983-ban indult meg az iskolaszámítógép-program, ami feltehetően nem kis mértékben járul majd hozzá ahhoz, hogy a felsorakoztatott példák mielőbb közkinccsé váljanak. Nyelvművelésünknek ezzel egyidejűleg meglehetősen nehéz feladattal kell megbirkóznia, ha rendet akar teremteni a már megszületett és a még születőben levő fogalmak és nevük között, hogy azok mindenki számára érthetőek, hozzáférhetőek legyenek.

A későbbiekben szó lesz egy nyelvészekből és matematikusokból szerveződött, iskolaszámítógépre nyelvi programokat készítő munkacsoport minden napos nyelvhasználatáról; ezzel valamelyest előrevethetjük, hogy milyen irányból és milyen formában várható a számítástechnika szaknyelvének, illetve „műhelynyelv”-ének (Pusztai: Nyr. 99 [1975]: 399) megjelenése a köznyelvben. Szükség van erre azért, mert e tudományág gyakorlati alkalmazásának beláthatóan egy egész társadalom válik fogyasztójává, s mert a nyelvi megvalósulás módozatait némiképpen befolyásolhatjuk.

2. A kyszámítógép ugyan ékes (vagy ék[ezet]telen) magyar, francia, angol stb. nyelven szól hozzánk a képernyőjén, s ilyen nyelven várja válaszaikat — ám ahhoz, hogy meg tudjuk vele oldatni feladatainkat, *programoznunk** kell őt. Ez valamilyen *programnyelven* történik.

Az iskolaszámítógép ilyen nyelvre a kezdő programozóknak viszonylag könnyen érthető, általános programozási feladatok megoldására alkalmas

* Itt és a továbbiakban a) dőltetn szedettük a többé-kevésbé új lexikális elemeket, b) csupa nagybetűvel (verzálal) a BASIC kulcsszavait és c) szögletes zárójelek közé tettük az észlelt kiejtési változatokat, egyelőre értékelés nélkül (vö. pl. alább a nyilván hibás [brík]-kel). Az „új” határát nem könnyű meghúzni: a „program” régi (első előfordulása: 1770, vö. TESz.), a *programoz* az ÉrtSz.-ban egyáltalán nem fordul elő, az ÉKSz.-ban már címszó stb.

BASIC [bézik] nyelv (Beginners All-purpose Symbolic Instruction Code — kb. 'kezdők általános programozási rendszere') (vö.: Bradbeer—DeBono—Laurie: Músonon a számítógép. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1984. 96—9, 105—32). Ha tehát „beszélgetni” akarunk a géppel, pontosan kell ismernünk, értenünk ennek a nyelvnek a rendszerét, enélkül a vele való kommunikáció elképzelhetetlen.

Jogosan aggódunk-e, ha a személyi számítógépek elterjedésével attól tartunk, hogy ez nyelvünkben nagyarányú szennyeződésnek lehet forrása (vö. Czúni: Nyr. 97 [1973.]: 403—5)? Annyi bizonyos, hogy „A H/D/C-80 multiprocesszoros rendszerben erős hardware és software támogatás van az üzemzavari átkapcsolás lebonyolítására, amelynek során a slave magára veszi az on-line funkciókat és masterre válik, természetesen a megfelelő perifériarekonfiguráció mellett”-féle mondatok (Seregy L-nak az MTA Anyanyelvi Bizottsága 1984. június 4-i ülésére készült írásos vitaindítójából) tömeges megszaporodása egyelőre nem okoz zavart. Ez annyira a szaknyelv belső és felső rétegéhez tartozó probléma, ameddig csak azok jutnak el, akik szakemberként dolgoznak a gépeken, *hardveresek*, azaz a számítógép belsejével foglalkoznak. Egy *szoftveres*, azaz programokat készítő kolléga mondta erre, hogy: „Értem, de csak egyenként tudom lefordítani” — vagyis ő maga egyáltalán nem használja mindennapos munkájában az ilyenfajta szerkezeteket, s ha mégis rákényszerül, akkor közérthetőbben fogalmaz. (A mondat egyébként erősen szabad fordításban annyit tesz, hogy „Egy bizonyos típusú vezérlőegység irányítása alatt álló feldolgozó rendszerben — a számítógépben — üzemzavar, például áramkimaradás esetén, megvannak a megfelelő tartalékeszközök, amelyek szükség esetén biztosítják, hogy a rendszer helyreállítsa eredeti állapotát, és a munka zavartalanul folytatódjék”).

Amikor iskolásaink BASIC-et tanulnak, vagy a számítógép „belsejé”-vel foglalkoznak, nem vesznek bele az idézett mondatához hasonlító, számunkra megfelfejthetetlen, idegen szavaktól hemzseggő szövevények sűrűjébe. Ha maguk írják a programokat, természetesen ismerniük kell a BASIC némenklatúráját, amelyet abban a formában veszünk át, ahogyan az átadó nyelvben szerepel.

Amíg nincsen „magyar BASIC”-ünk, magyar programozási nyelvünk, azzal kell tisztában lennünk, amit a másik, a már kidolgozott rendszer követel; de ha ilyen megszületik, a nemzetközi számítógép-hálózattal kapcsolatban kell maradnunk, ez pedig továbbra is feltételezi a nemzetközi programnyelvek ismeretét, illetve szükségessé teszi olyan fordítóprogramok kidolgozását, amelyek képesek megvalósítani a magyar és valamely idegen nyelv közötti párbeszédet mind a programnyelvek, mind a természetes nyelvek szintjén.

Egyelőre ott tartunk, hogy az iskolaszámítógéphez csatolt útmutató 15 parancsot és 88, a program vázát képező kulcsszót használ (BASIC kézikönyv. Híradástechnikai Szövetkezet: 11, 86), amelyek között nem egy esetben vannak alakilag azonos formák. Igaz, hogy ezeknek a „szavak”-nak egyike sem magyar, de nem készíthető el egyetlen program sem anélkül, hogy valaki ne értené egymáshoz rendelésük logikáját, ne ismerné a programozás szintaxisát, s ne tudná, hogy mikor, milyen összefüggésben szerepeltetjük egyiket vagy másikat. Ha egyszerűen „csak” felhasználjuk a programokat, tehát futtatjuk őket, dolgozunk velük, elegendő 10—15 BASIC kulcsszó, illetve parancs ismerete.

Nyelvünket még nem fenyegeti a számokból következtethető „elangolosodás” veszélye, de tanúi lehetünk számos neologizmus születésének, amelyek hangulatosabbá, elevenebbé teszik a számítógépen folyó munkát. Az angol

terminusok mellett pedig, mint látni fogjuk, megtaláljuk a magyar szókészlet legősibb időkből származó elemeit. Nem gondolom azt sem, hogy bárki angoltanulásának a hátrányára válna, ha tud programozni. Ellenkezőleg; nyitottságra, elmélyültebb idegen nyelvi tudásra ösztönöz bennünket ez a tevékenység. Ha megfelelő szinten beszélünk egy nyelvet, nem okozhat gondot bizonyos szavaknak speciális területen való használata. A nehézségek inkább abban gyökereznek, hogy úgy kellene megtanulnunk angolul, hogy a kiválasztást könnyedén elvégezhessük. E tekintetben pedig bőven vannak még tennivalói nyelvoktatásunknak.

Célszerűnek és hasznosnak látszik, ha a számítógépeket népszerűsítő kiadványokban (amint az több helyen meg is valósult már eddig) vagy egy esetleg kidolgozandó számítástechnikai értelmező szótárban az egyes kifejezésekkel együtt javaslatot tennénk köznyelvi írásmódjukra illetve megadnánk normatív kiejtésüket, amivel részben elejét vehetnők az olyan regionális eltéréseknek, mint például az adatok beolvasására szolgáló READ utasítás [rid/red/read] formákban való ejtése; de hozhatnám példának magának a BASIC-nek a különböző, már-már sikamlósnak ható alakjait.

3. Vegyük most sorra a fentebb említett munkacsoportnál megfigyelhető szóhasználati, nyelvhasználati sajátosságokat.

A programot „beírom/beolvastatom”, esetleg *lódolom* (CLOAD), beolvasás közben „két csillag villog” a képernyőn vagy a monitoron. Ha a program „benne van a memóriában”, megjelenik a „READY [redi] üzenet”, amire „beírom/begépelem/kiadom” a RUN-t [ran], vagy „elindítom/futtatom/futtatni kezdem a programot”, esetleg *ranolom/ranozom*. A program „futását” STOP-pal vagy BREAK-kel [brék/brík] „megszakítom”, ilyenkor „le-”, illetve „benyomom a bréket/brékelem — tréfásan — *brekizem* a programot (minden esetben a BREAK billentyű lenyomásáról van szó). Amikor egy új program készen van, akkor azt „kimentem/felveszem egy kazettára” vagy „rögzítem kazettán”, esetleg *szévelem* (CSAVE, „B”).

A felvett programot — hogy „ellenőrizzem” a felvétel minőségét — „újra beolvastatom” vagy *merdzselem*, illetve *cé-lód-kérdőjelet* írok be (CLOAD?), s ha hibás a felvétel, a képernyőn megjelenő BAD [bed] üzenetre, „baj van/zűr van/*bed van*” a reakció.

A NEW LINE-nal [nyú lájn], amivel átadom a vezérlést a központi egységnek, a „parancsokat/parancsot/utasítást/sort” „lezárom/befejezem” vagy „kilépek belőle” úgy, hogy közben lenyomom, illetve „benyomom/leütöm” a megfelelő billentyűt.

A számokat, a betűket, a jeleket, azaz a *karaktereket* „beütöm/beviszem/bebillentyűzőm”, a billentyűket vagy a „gombokat” — köztük például a „kukac-á-t” vagy *printkukacot* —, „lenyomom” vagy „leütöm”.

A „váltózóknak” értéket adok, ilyenkor „A-t megfeleltetem B-nek/A-t beviszem/beteszem/be-/belerakom B-be”. A szöveges karaktereket *dollárjellel*, egyes BASIC-változatokban „napocskával” különítjük el.

Az adatokat vagy a *dátákat* (DATA) „tárolom/csoportosítom az utasításokban/a *dátákban*/a *DATA-mezőben*”, illetve „megszámolom/rendezem/válogatom/ — valahányasával — beolvastatom őket/egy ciklussal beviszem őket/*rid*dél olvastatom be őket” vagy „kiviszem/kiíratom/*kiprinteltetem* a dátákat” a képernyőre.

A programot „kilistáztatom/kikérem a LIST-et [liszt]” (LIST), ha szük-

séges, az utasításokat, a sorokat „átszámozom RE-vel [re/ri]”; a könnyebb áttekinthetőség kedvéért magyarázó megjegyzésekkel látom el, azaz *remezem* (REM), ha kell, akkor pedig elküldöm valamelyik utasításra — „go to 50” (GO TO).

Amikor „javítok” valamit, akkor lényegében szerkesztek, *editálok* (EDIT), tehát „beszúrok” karaktereket vagy *inzertálok*, „megkeresetek/kicserélek/helyettesítek” egyes karaktereket/sorokat/utasításokat/programrészt, eközben előfordul, hogy „törlek”, azaz *deletelek*, esetleg *díletelek* (DELETE). A „villogó kurzorral/körzerrel elmegyek/ellépegetek” valamely helyre/*pozícióra*.

Ha új programot írok be, és a memóriában van másik program, akkor „begépelem/beütöm/beírom/kiadom a *nyú-t*” (NEW), illetve tréfásan *le-/kinyúzom* a programot. Ha újrakezdek valamilyen műveletet, például a beolvasást, akkor „benyomom a RESET [reszet] gombot/a reszetet” vagy *reszetelek/reszetelem* a programot.

A képernyőn megjelenő hibaüzeneteket, *ERROR*-okat egyszerűen csak „el-/leolvasom”.

A „*kliórt/klírt* nyomom le” (CLEAR), amikor a képernyőt letörölöm, a „*video kat-tal* kinagyíthatom” (VIDEO CUT), a *pédzzsel* (PAGE) pedig „előhozhatom” a jobb vagy a bal oldalt.

4. A mélyebb nyelvi elemzés nem tárgya ezen írásnak, de látjuk, hogy a bemutatott példák között jelentős számban fordulnak elő olyan igék (*megy, üt, tesz, rak, visz, nyom, ír, olvas, számol*), amelyek szókészletünk alaprétégehez tartoznak, jelentésük pedig az új környezetben új árnyalattal gazdagodott. Az igének mint szófajnak az igen gyakori használata sem véletlen, hiszen a kontaktust éppen az általunk kiadott és értelmezett parancsokkal valósítjuk meg, azaz állandóan mozgásban vagyunk, cselekszünk. Az egyes szám első személyű forma arra utal, hogy a párbeszéd mindig „valaki” és a „gép” között zajlik. Az átvett angol alakok közül, eredeti jelentésüket megőrizve, nemegyszer az *-l-* vagy a *-z-* igeképzőkkel továbbképeztetnek bizonyos igék, ám azt semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a teljes nyelvi közegben az idegen szavak lennének túlsúlyban. Az „idegenek” többsége inkább hajlandóságot mutat — megfelelően a magyar szóképzés szabályainak — a rendszerbe való rugalmas beilleszkedésre (még a műveltető képző sem számít ritkaságnak), ha a számítógéppel nem foglalkozók fülének szaknyelvi torzszülötteknek tűnnek is némely változatok.

Egy középiskolásokkal készített felmérés hasonló képet mutat a nyelvhasználatban. A tanulók ismerik a programnyelv utasításainak a funkcióját, tudják, melyik mit jelent, és eszerint használják őket. Amikor pedig játszanak a programokkal — legyenek számítástechnikai szakkörösök vagy a számítógéppel éppen megismertető kíváncsiak —, érzéseiket a lehető legtermészetesebb módon nyilvánítják ki. Nekik a számítógép „okos/ügyes/kedves” vagy éppen „buta/De jól tűröd!”; versenytárs, partner, aki hajlandó velük „játszani/vetélkedni”, aki „rajzol/morog/dörmög/sípol/zenél”, aki „gondolkoztat”, aki „megdícsér” és „mindenki láthatja, milyen jó fej vagyok”, aki „megszid, és olyan pofont ad, hogy belepirul az arcom”, de aki mellé „végre csak én ülhetek le”, és „együtt majd összehozunk valamit”.

Erdemes elgondolkoznunk az egyik harmadik osztályos diák megjegyzésén. Szó szerint idézem: „Általában a legtöbb program harci természetű,

pusztítás által lehet győztes a játékos; ez szerintem nem helyes, és ezért jobban előtérbe kellene helyezni a békés játékprogramokat.” Amikor tehát a számítástechnika társadalmi méretűvé váló szakmai nyelvét vizsgáljuk, hasznos lenne más elvi kérdésekben is mielőbb állást foglalnunk. A számítástechnika gyors ütemű fejlődése nem engedi, hogy levegyük a napirendről, igényli és megköveteli, hogy a neki feladatokat adó társtudományok lépést tartsanak vele, az azonban, hogy mikor, milyen feladatokat oldatunk meg a számítógéppel, figyelemre, óvatosságra int bennünket.

Tóth Etelka

Juhász Gyula és az impresszionizmus

Szerelmes vagyok rejtelmes szavakba,
Melyek nagy órák lázában fogantak
És pirosan és égőn és ragyogva
Új színeket lopnak az alkonyatnak.
(Anch'io)

Ez, a szó legigazibb értelmében költői kép egyike Juhász legimpresszionistább és legnyíltabb, legönfeledtebb vallomásainak. De milyenek azok a „rejtelmes” szavak? Főleg átvitt értelmű, többnyire homályos, sejtelmes jelentésű, önmagukban is valamilyen stilisztikai értéket hordozó vagy hangulati képbe foglalva ilyen hatást kiváltó szók lehetnek. Olyan szók, amelyek jelentésüknél, hangulati értéküknél, a hangtestükből sugárzó zenei vagy asszociatív hatást keltő képességüknél fogva válnak stilisztikai értékűvé, kelthetnek hangulatot, s így impresszionista jellegűnek (is) tekinthetők.

1. Ha igaz, hogy az impresszionista költő számára sokkal többet mond a szavak hangulata, hangsúlya, mint általánosan érvényes, racionális értelme, jelentése (vö. M. Irod. Lexikon: 503), akkor Juhász Gyula igen közel áll az impresszionizmushoz. Az előbb jellemzett „rejtelmes” szók közül a költő leggyakoribb száz szavából a következők állíthatók sorba (vö. J. Gy. költői nyelvének gyakorisági szójegyzéke. In Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1973. 101):

<i>élet</i>	619	<i>szerelem</i>	249
<i>szív</i>	597	<i>szent</i>	238
<i>szép</i>	563	<i>szeret</i>	232
<i>bús</i>	429	<i>bánat</i>	219
<i>lélek</i>	424	<i>halál</i>	212
<i>mély</i>	406	<i>remény</i>	203
<i>örök</i>	394	<i>isten</i>	174
<i>álom</i>	316	<i>érez</i>	173
<i>éj</i>	296	<i>csöndes</i>	171
<i>fény</i>	296	<i>árva</i>	167
<i>boldog</i>	291	<i>ragyog</i>	167
<i>vágy</i>	275	<i>szelíd</i>	166

Ezek szerint a leggyakoribb száz Juhász Gyula-i szóból legalább 25, tehát egynegyed a „rejtelmes” szó. Ha az *arany* és *fehér* szavakat is ide soroljuk (164,

161), ez a szám még emelkedik. Vég nélkül lehetne idézni e 25 szó több ezer előfordulását illusztráló sorokat. (Áttekintésüket segíti a JuSz.) De az impresszionizmus vonatkozásában talán elég s leginkább jellemző néhány olyan példa, melyben egy „rejtelmes” szó — mondjuk, a leggyakoribb: *élet* — tiszta metaforaként szerepel. Tehát mi az *élet*? — *álom, csoda, dicsőség; bús egyetlen éjjel; bús erdők gyantája; gyász, győzelem, hatalom, ország és dicsőség; halál, keresztség, öröm, processzió, szenvedés, szín és fény; tragédia, ünnep, virág; menni, szeretni s veszni* stb. (l. JuSz. 204). Hasonlóan beszédes az *élet* szóhoz kapcsolódó jelzők csoportja (csupán a 'pályafutás, sors', jelentéshez korlátozottan): *bántott, beteg, eltört árva, elvesztett, gyászos, hazug, hűtlen, magányos, megghiúsult, özvegy, föld rögebe süppedt, szindús, szomorú, szürke, vert, zord* (uo.)

Tetemes az imént felsorolt 25 szóval alkotott összetételek száma is; az *élet* szóval mint előtaggal 16, az *álom*-mal 21 összetételt találunk. Ezek nagyobb része egyéni szóalkotás. A *fény* szóhoz ugyan csupán egyetlen utótag csatlakozik (*fénycsók*), de ez jeles példája lehet a „rejtelmes” szónak s talán az impresszionista látásmódnak is. (A JuSz. kérdőjeles értelmezhető szóként tünteti fel; 280.) Utótagként viszont 18 szóban szerepel a *fény* (JuSz. 280). Említést érdemel még a *halál* előtagú 13 összetétel (JuSz. 346). De az összetételek leggazdagabb bokrárt a 37 *arany* előtagú szócsoportban szemlélhetjük. Nagy a valószínűsége, hogy ebben a gazdagságban impresszionista hatások is közrejátszanak.

2. A színhatások ábrázolása — a színeknek mint az érzéki benyomások tükrözőjének gyakori és sokrétű alkalmazása — stilisztikai közhely. (A színek az egyénre gyakorolt hatásával a lélektan is sokat foglalkozik. Vö. legújabban Zöld B.—Tóth I.—Tolnai G.: A színpreferencia-jelenség új megközelítése. M. Pszichológiai Szemle 38 [1981.] 586—9.) Érthető, ha az impresszionizmussal foglalkozó munkák érdeklődéssel fordulnak a színek, színnevek költői felhasználása felé. Már T. Lovas Rózsa alapvető tanulmánya (A m. impresszionista költészet stílusformái. M. Nytud. Társ. Kiadv. 72. 1944.) hangsúlyozza az impresszionista költők ún. festői látásmódját, és megállapítja, hogy az általuk használt kedvelt színnevek a *lila, kék, zöld* (21).

P. Dombi Erzsébet összefoglaló és gyakran idézett tanulmánya szerint a modern színelmélet tarka és telítetlen színeit is figyelembe vevő színskála alapján a következő 16 színnel kell számolnunk: (viola), lila, kék, zöld, sárga, (narancs), arany, bíbor, piros, vörös, rózsaszín, barna, szürke, ezüst, fehér, fekete (Színhatások a századforduló prózájában. In Tanulm. a m. i. stílusról. 1976. 5—49).

Juhász Gyula verseiben az egy *narancs* kivételével mindegyik említett szín előfordul, mégpedig tekintélyes gyakorisági mutatókkal (vö. a JuSz. megfelelő címszói mellett feltüntetett gyakorisági mutatókat).

A színnevek pusztán előfordulása, sőt még gyakorisága sem tekinthető azonban impresszionista sajátyságnak. Irányadó e tekintetben csak a felhasználás módja lehet. Gondoljunk például egy színnévnek túláradó halmozására, mint Babits „Fekete országában” a *fekete* vagy olyan színorgiára, amilyenre Tóth Árpád „Hajnali szerenád”-ja mutat példát. Mindjárt hozzátesszem, Juhász Gyulánál nem találni sem egyikhez, sem másikhöz hasonlót. Az ő színhasználatára sokkal jellemzőbb a szembeállítás (ami egyébként más vonatkozásban is költészetének minduntalan felbukkanó stílussajátysága). Így pl. a *fekete* színnel szemben áll a *piros* (*bíbor, vörös*): „*Fekete* jegenyék között *Pirosan* kelt a nyári

hold" (1139/1–2); „Kürtőhang bűg a mély, *fekete* éjbe . . . Egy *piros* kendő még lobog a szélben" (91/1–5); „*piros* rózsza, szőke rózsza, Én *fekete* vagyok" (1161/25–26); stb. Hasonlóképpen a *fehér* vagy az ezt helyettesítő *hó* s a vele rokon *csillagfény*: „Oly őszinték az őszi temetők, *Fekete* hantok és *fehér* keresztetek (843/2); „Dermedten állnak a halotti csendben *Fekete* nyárfák füledt ég alatt. A *csillagok* szeme szikrázva rebben (673/1–3); „És ültem mélyén a *fekete* kútnak . . . S valaki egyszer azt üzenete: higgyek, Egy *fehér* rózsát a mély kútba hintett" (611/10–12); „Bús *hómezők*ön visz végig az út . . . *Fekete* erdők rémlenek felénk" (150/1–5); „*Fekete* árnyon áttör a *csillag*" (378/13–14).¹

De jellegzetesek a nem annyira szembe, mint inkább párhuzamba állított színpárok is: „ . . . a gyári kémény *Fekete* bánatot felhőz a *fényes* égre És *szürke* szekerek poros robaja révén Halálrafarad a finom vágyak reménye" (353/1–4); „Korhadtt kor, *bibor* máglyafénnyel, *Fekete* gyásszal, már elég" (333/1–2); „*Fekete* föld, felhőt akar . . . Vén *szürke* varju, gyásmagyar" (546/6–8); „Szép az élet, ezt hirdette váltig, *Szürke* gondoktól *fekete* halálig (876/8).

Juhász Gyula színneveiről szólva nem maradhatnak említés nélkül a költői alkalmazásnak azok az eszközei vagy típusai, amelyek legerőteljesebben és leghívebben őriznek impresszionista vonásokat. A tájképfestő versekre gondolok (ezekről alább lesz szó). Köztük persze a címében is már festészetre utaló „Magyar táj, magyar ecsettel" (445) emelkedik ki. De ugyanígy még sok vers, verssor: 170, 393, 919, 1069; 588/20, 837/21 stb. És számos olyan verse is Juhász Gyulának, melyben az egész versen keresztül mintegy poentírozással újra meg újra megjelennek a különféle színek: „*Arany* hold úszik *türkisz* égen, *Fekete* fák az *ében* éjben, Dalol a nyár *szőke* réten" (447/1–3); továbbá 231/1–8; 520/1–2/12; 561/1–16, 13–4 stb.

Juhász színgazdagságának jellemző adalékeként megemlíthető még, hogy költői szókincsében csupán az *a*, *b* kezdetű szavak közt nem kevesebb, mint 112 színt kifejező, színnel kapcsolatos szó van. (Az *a*-val kezdődő összes szavak száma 640; ebből színjelölő 54; a *b*-vel kezdődő szavak száma 710; ebből színjelölő 58. Egybevetésül az ÉrtSz. 3074 *a* kezdetű szavából színjelölő szó 27; a 3308 *b* kezdetű szóból 32).

3. Nem tudjuk, ismerte-e Juhász Gyula a „tisztá költészet" (poésie pure) vagy a „költészet zene" (poésie musique) fogalmát (vö. H. Brémond: La poésie pure 1926.; Zolnai B.: Nyelv és hangulat 1964. 22–30). De kétségtelenül tisztában volt a vers zeneiségének hangulati hatásával, és tudatosan vagy ösztönösen felhasználta úgyannyira, hogy a zeneiség költészetének legjellemzőbb versstilisztikai vonásai közé tartozik. (Vitatható, hogy ez impresszionizmusra vagy inkább romantizmusra utaló vonás-e.)

A zeneiség iránti vonzalmának s a vele párosuló formaérzéknek már az első versek is tanújelét adják: „ . . . a tizenhat esztendő poéta versei igen meglepnek bennünket gondolataikkal, a formaérzékével és a verselés csínjával" — írta Juhász első recenziója, Móricz Pál a Szegedi Napló 1899. máj. 21-i számá-

¹ Az idézetek (hivatkozások) mellett nem a vers címét, hanem a kritikai kiadás szerinti sorszámát közlöm; a rövidségen kívül azért, mert Juhásznál elég gyakoriak az ismétlődő címek (pl. Dal 104, 158, 433, 592, 650; Melankólia 443, 593, 1108 stb.), részint mert a versjelző számok sorrendje a keletkezés időpontját, időbeli egymásutánját is megmutatja; végül mert így kiegészítő jelzéssel feltüntethető az idézett verssor (verssorok) is (pl. 590/11–12).

ban. (Vö. Juhász Gyula 1883—1937. Szerk. Paku I. — a továbbiakban Emlékkönyv — 1962. 26. A szóban forgó versek: 11, 12).

Maga a költő sem titkolja, milyen nagy jelentőséget tulajdonít a nyelv zenéjének: „Ez az én vérem, ó vegyétek, . . . A csodálatos tiszta szókat, Mik fél zene, fél rejtelem” (463); „Oly furcsa ez: szavak zengésein túl Keresni titkot, mely bennünk dereng. Oly különös: rímünk az égbe indul S örök jövőbe vonja a jelent” (703). Egy prózai írásában lelkes szavakkal hivatkozik D’Annunzióra, „aki áhítattal, szerelemmel issza a szép, a mély szavak dantei muzsikáját” (Összes művei 5 [1968]: 206). Sugyanitt ezt olvashatjuk: „. . . a legtöbb olvasó bizonyos tekintetben idegenül áll szemben a modern verssel. Nem érzik ki belőle a szavak zenéjét. Pedig az a zene a lelke a mai versnek. „Avant tout la musique!» — mondja Paul Verlaine, a francia nyelv muzsikájának legnagyobb művésze híres arsz poétikájában” (uo.).²

Szín és hang együttesének megkapóan szép költői megfogalmazása jelenik meg ebben a színesztéziás szerkezetben: „A Tisza mély, opálja hallgatót” (673/4); sőt már jóval előbb, a költői pálya elején is: „. . . gyors ütemben ébred ez a forma, a szín, a hang — dóm és gyár büszke orma Az égbe barnul és dalolni kezd” (74/9—11).

Hogy Juhász Gyula számára mennyire fontos, talán nélkülözhetetlen a vers zeneisége, arról egy negatív tanúvallomás is bizonyosságot tesz: költőnk sohasem élt a kötetlen szabad vers lehetőségével, pedig az általa jól ismert francia költészetben a 19. sz. végén és a 20. sz. elején már kialakult a metrikai kényszertől megszabadult költészet (vö. Tolnai G.: A szabad vers és a lírai formák válsága. 1931.; G. Genette: Költői nyelv, a nyelv költészettana. Stíl. cikk- és tanulm. gyűjt. 60—8).

3.1. A hanghatásoknak egyszerű, a költészetben ősidők óta ismert és kedvelt eszköze az alliteráció. Az impresszionista utódoknak így már nem a fölismerés, csak a sokszoros nagyítás, halmozás lehetősége maradt meg. Éltek is vele (vö. Karinthy közismert paródiáját: Szekszárdon születtem, színésznőt szerettem. . .). Több ezerre rúg azoknak a példáknek a száma is, melyeket az alliterációt feltüntető JuSz. adattárából lehetne felsorakoztatni. (Pedig ez a bemutatás korántsem teljes.)

A sima alliterációnál költőnk gyakran tovább lép a szókezdő rímhez, vagy a figura etymologicás tőismétléshez. Csak néhány típuspélda: „Fáradtan száll a múltba mutatója . . .” (197); „Búcsúzó csókkal csókolt mindig engem” (226/14); „Nobel békedíjat pedig adják annak, Aki békét hoz a békétlen magyarnak!” (1286/27—8); virtuóz kombinációs halmozással: „Az aratás tart. Hullanak a rendek És hullanak a fők. Halál nyara. És hulló rendek s fők közt nem remegve Az aratók vezére áll, Marat” (968/X/1—4). További példák: 221/21, 350/1—2; 823/15—16; 104/13, 251/15, 752/5—6, 935/5; 1135/11—12, 1190/17 stb.

Még mindig csupán egyes hangokkal létrehozott zenei hatások körében maradva, nagyon gyakori a Tisza-parti poétánál a hanghalmozás: „. . . ódon tornyok porba omlanak” (1115/4); „A Tiszaparton halkan ballagok” (653/1) Csaknem valamennyi magánhangzó halmozására találunk példát, a mássalhangzók halmozása sem ritka (29/8, 58/30, 265/12, 363/3, 618/9, 627/12, 674/6, 955/10—14, 981/15, 1024/25—27, 1287/1 stb.)

² Ez az impresszionisták zeneiségére is fényt vető megjegyzés korántsem egyedülálló. Rilkével kapcsolatban is a Stundenbuch nyomán népszerűvé vált „Musikalität”-et emlegeti egyik méltatója (H. E. Holthusen: R. M. Rilke. Hamburg, 1958. 26).

3.2. Közismert, hogy az alliteráció, a hanghalmazosítás, valamint az ismétlés az impresszionista költészetben kedvelt eszköze a hangulatfestésnek. (Sokat emlegetett típuspélda Verlaine: *Les sanglots longs*.) Juhász Gyula is gyakran élt ezekkel az eszközökkel.

Meglepő viszont, hogy a hangutánzó és hangulatfestő szavak száma igen csekély költői nyelvhasználatában (152, ill. 35 szó). Ezek legtöbbje ige (117, ill. 22). Az előbbi számok a költő egész szókincsének csupán 1,16, ill. 0,26%-át teszik ki. A költői nyelvvel kapcsolatban, sajnos, nincsenek összevethető adataim, de a köznyelvi számokhoz egészen közel állnak a Juhász Gyula-i adatok. Papp Ferenc kimutatása szerint az ÉrtSz.-ban 524 hangutánzó (0,9%) és 19 hangfestő szó (0,03%) fordul elő. Ez a „hiányosság” valószínűleg azzal (is) összefügg, hogy költőnknek a zenének mélyebb, átvitt szimbolikus értelme van: „Ember, bármily törekeny: lelki dóm vagy, Vágyad, hogy örök Istenbe olvadj S boldog magasba zengjen orgonádon A földi bánat és az égi álom!” (920).

Ami az ismétlést illeti, legegyszerűbb, az ókortól kezdve élő formája a szóismétlés. Érthető, hiszen az ismétlés magában hordozza a hangsúlyozó kiemelés stilisztikai értékét (így már Zlinszky: *Nyr.* 36. [1912.]: 139). Juhász költészetében az ismétlésnek számos változata megtalálható. (Az ismétlés főbb típusairól l. Zolnai i. m. 67.)

Az egyszerű szóismétlés nem jellemző Juhász Gyulára. Annál gyakoribb nála az anafóra ismétlés:

„Mindig reménytelen volt a szerelmem, Mindig hívtak a nagy, kék hegyek, Mindig csillaghonvágy égett szívemben, Mindig hűtlen voltam, mindig beteg, Mindig kellettél eléretlen rózsák. . .” (235). További példák: 119, 240, 302, 346, 993, 1058, 1217 stb.

Kedveli a refrént, mégpedig nem annyira a szokásos versszakzáró, sokkal inkább versszakkezdő sorral: 40, 41, 73, 205, 299, 712/III.; (versszak végén: 209, 219 stb.). Egy másik változat a versszak kezdő és záró sorának azonossága (50, 94, 118). Különösen kedvelt a refrénsornak versszakonkénti árnyalása: 57, 64, 85, 186, 473, 490, 716, 765, 882, 917, 1036, 1058, 1104 stb.; és persze a legismertebb: „Milyen volt . . .”. A refrénsorok különféle beszövésére példák lehetnek még 198, 244 stb.

3.3. A verszene legtermészetesebb, ősi megnyilvánulási formája a rím, hiszen — mint Gáldi László megállapította — a sorvégi összecsengés minden változatának — ha csak nem nyilvánvaló helytelenségről van szó — sajátos hangulata lehet (Stilisztikai tanulmányok 1961. 161). Ugyancsak Gáldi szerint a zeneiség fokozott keresése a húszas éveknek újra meg újra visszatérő törekvése (ua. 157). A Juhászra jellemző formaérzék természetes következménye a gondosan csiszolt, kimunkált rímtechnika. (S ez ugyanígy érvényes az ún. impresszionista költőtársakra: Kosztolányira, Babitsra, Tóth Árpádra is.) Azok a rímbravúrok és játékok, melyekben főleg Kosztolányi tündökölt, Juhásznál mérsékeltebb formában ugyan, de szintén föl-fölesillannak. Ám ilyeneket csak a „rögtönzésekben”, tréfás versekben találunk. Az „igazi” versekben költőnk nem enged meg magának ilyen lazaságot (példák: 1159/20—22, 1180/15—19, 1204/9—12, 1231/1—2 stb.).

A verszeneiség további Juhász Gyulás megnyilvánulásai: a ritmikus párhuzam, ill. a halmazosítás és szimmetrikus szerkezetek: „Ujjam tapint, ajkam beszél” (211/14); „Régi nóták kezdenek halkulni, Régi álmok csöndesen fakulni” (216/13—14); „Mikor a szívünk még szűz és beteg, Mikor fehérek még a

remények, Mikor bárányok még a fellegek?” (322/2–4); „Hárfáz a szél és vihar orgonál, (717/6). További példák: 129/22–23, 195/5–6, 173/6, 192/9, 216/13–14, 275/8, 419/9–11, 464/16–17, 718/11, 727/2–5, 812/9–10, 869/7, 1127/11, 1131/5; 1027/6, 1246/4 stb. Már a felsorolt (és persze még megtehető) példák száma is beszédes, s hogy ezek a szerkezetípusok mennyire benne élnek a költő lelkében, azt az ilyen prózában megbújt ritmikus sorok árulják el: „Az merő reflexió, ez csupa élet, az örökös analízis, ez ideges fantázia” (Ö. művei 5: 46); „A lelkiismeretnek micsoda lidércnyomása feszült gyermekszívében, a felelősség micsoda tragikus ereje lüktetett gyermekagyában” (ua. 224); továbbá 184, 185, 200, 274 l. stb. S ha még az olyan, nem nyilvánosságnak szánt írásokat is figyelembe vesszük, mint egyik barátjához, Rozsnyay Kálmánhoz írott levelét, akkor kétségtelen, hogy Ovidiusszal együtt Juhász Gyula is elmondhatta volna: „... quod temptabam dicere, versus erat.” Íme a levélrészlet, ritmikusan zenélő szavai: „Hittem egészen megrendült magamban ... magamban, tehetségemben, létjogosultságomban, erőmben, akaratomban. Ha nem hiszünk másokban, még lehet tengődni, lézengeni, élni, de ha magunkban nem tudunk már hinni! Jaj nekünk, háromszoros jaj! Rettenő csüggedés, bénaság szállott meg, didergett a lelkem, egész valóm kifordult sarkaiból, nem találtam sehol semmit, senkit” (Emlékkönyv 109).

Ezekhez a muzsikáló szerkezetekhez hasonló, talán egyénibb és kissé áttételesebb a zeneiség a közlésnek bizonyos formáiban vagy a költészetben már-már feledésbe merülő zeugmákban: „... engemet sohase pártfogoltak Drága urak és olesó diadal” (808/14); „... beborul egem és életem” (928/4 stb.).

3.4. A zeneiséggel kapcsolatos stílusjegyeknek még oly futólagos áttekintéséből sem maradhat ki legalább egy röpke pillantás a versformára; J hász Gyulával kapcsolatban legalábbis egyre: a szonettre. Már azért sem, mert a kritikai kiadás 1373 verséből 252 szonett. Az első 1904-ben keletkezett (48), az utolsók 1934-ből valók (1123, 1126, 1128, 1129, 1137, 1138, 1149). Tehát a szonett mint uralkodó versforma végigvonul Juhász Gyula egész költői pályáján. (A leggazdagabb szonettermő évek 1909–1910, ill. 1924–25, az első 39 az utóbbi 43 szonettel.)

Minthogy a Juhász által is jól ismert impresszionisták is kedvelték a szonettet (gondoljunk Baudelairetől Rilkéig bármelyikükre), feltételezhető volna, hogy költőnk szonettjei impresszionista hatásra (is) keletkeztek. Ilyen feltételezésre biztat az a tény, hogy a versfordítások között is van öt szonett, s hogy a magyar impresszionista költőtársak (Babits, Kosztolányi, Tóth Á.) szintén előszeretettel használták ezt a versformát. Ám ha költői mintát, ihlető példaadást keresünk, azt a legkevésbé sem lehet az impresszionistákra korlátozni. A szonettet Juhász biztosan hamarabb megismerte a nagy elődöktől (Kazinczy, Csokonai), mint az impresszionistáktól. Egyetemi éveit alatt a Négyes-órakon is hangzottak el szonettek. („Fölolvasni pedig lehetett ott mindent, verset és prózát, szonettet és Hamlettanulmányt...” Örökség 1: 91–2). A világirodalomban jártas költő előtt nem lehettek ismeretlenek sem Petrarca, sem Shakespeare szonettjei. (Shakespeare-ről öt verse szól, Petrarca-nak Laurához írt szonettjei pedig kísértő párhuzamosításra csábítanak: bár éppen az Anna-versekre nem elsőrendűen jellemző a szonettforma.) Hangsúlyozom, mindezek csupán feltételezések, és teljesen igazat lehet adni Garai Gábornak, mikor azt mondja, hogy a szonett minden korszakon és stílusirányon átívelő művészi forma (Kortárs 1982. 1102).

Hogy a mennyiségi arányokon túl milyen lényeges szerepe volt a szonettnek Juhász költészetében, azt elárulja az a vers, amely mintegy a szonett funkcióját jelöli meg, ezt a költő lelkéből lekedzett „kóruscsengést”: Röppenjenek föl a szilaj, a harsány Rapszodiák helyett ma halk szonettek, hófehér szonettek, Mind halkszavú, mind tépett szárnyú, halvány, De vigasz annak — álmok alkonyatján — Aki szeretett s akit nem szerettek (460). Nem kell tehát komolyan venni azt a költői elhatározást, melyről egy korábbi vers szól: „Búcsút veszek ma fájón töletek, Nyugodt ó formák, zárt gyűrűk, szonettek” (382).

4. Kispéter András szerint Juhász Gyula költészetében Nagyváradon, sőt előbb is találunk impresszionista vonásokat, de a legművészebb impresszionista verseit, melyek egész költészetének legszebb alkotásai között foglalnak helyet, Szakolcán írta, az első világháború előtti években. Nála a *l'art pour l'art* művészi felfogás után az impresszionizmus kétségkívül a valósághoz való közeledést jelentette. Már Nagyváradon törekszik ennek az iránynak a megvalósítására, és ebben látja jövő művészetét (J. Gy. 1956. 108).

A szakolcai évek termékenysége kétségtelen, de ez nem annyira a kisváros érdeme, mint Kispéter [i. m.] és főleg Szalatnai Rezső próbálgatja bizonygatni: (J. Gy. hatszáz napja. 1962.), hanem annak a természetes következménye, hogy az egyetemi évek sokat ígérő lendülete, Máramarossziget, Léva kiábrándító hónapjai, Nagyvárad színes évei — megannyi ellentétek közt hullámzó élmény, tapasztalat és tanulság, kétség és remény után — a szakolcai csendben és magányban érlelődhetett emberi, művészi lelki tartalommal, itt kristályosodott ki belőlük a lélek izzásában kitisztult költői hang.

Juhász Gyula életének későbbi alakulása, a makói, szegedi évek, betegség, végül öngyilkosság jelzi a további életutat, s hozzátehetem, az impresszionizmustól egyre távolodó utat.

Nyugat felé c. tárcájával (Ö. m. 5: 133—4) a költő azt igazolja, hogy műveltség- és ismeretszomja lelkes hivatástudattal párosul. Tehetsége tudatában szolgálni kívánja a magyar művelődés, a szellemi fölemelkedés eszméjét. Ezért fordul nagy érdeklődéssel minden olyan törekvés felé, mely a haladó művészeti irányok magyar befogadását, terjedését jelzi. Aki olyan jól ismeri és propagálja (nem is annyira verseivel, mint inkább cikkeivel) kora szellemi áramlatait, mint Juhász Gyula, arra nem maradhatott hatás nélkül a francia és német impresszionizmus sem. (Tájékozottságára maga is büszke önérzettel hivatkozik. Ö. m. 5: 113, 257.)

Nem szeretném azonban azt a látszatot kelteni, mintha az impresszionista vonások megjelenése Juhász Gyula költészetében valamiféle tudatos felhasználási, alkalmazási szándékból fakadna. Ha így volna, Juhász Gyula nem volna igazi költő, igazi művész. Az a Babbitstól megjelölt és vázolt tény, hogy szivacs módjára szívott magába mindenféle ismeretet, mely művészetét megtermékenyítette, korántsem azonosítható valamilyen szolgai utánzással. Igazi művészi alkotás csak ösztönösen jöhet létre belső szükségszerűségből. Más kérdés, hogy ezt az ösztönt (ihletet) a külvilág sok ezer kis és nagy csodája, a hétköznapiok szürkésege vagy egyedülálló szenzációja, érzéki benyomások, latolgató megfontolások, véletlen élmény vagy tudatos tanulmányozás mind, mind egyetlen látatömeggé izzítja a lélek kohójában. Hogy aztán megtisztulva, felfrissülve mint új ötvözetű nemesfém — akár vers, akár szobor vagy szimfónia lett belőle — ejtse ámulatba az olvasót, a nézőt, a hallgatót.

A művészi ösztönösség azonban nem öröktől fogva változatlan adottság.

Ellenkezőleg, éppen a tudatosan begyűjtött élmények, tapasztalatok, ismeretek, a mindenkori történelmi-társadalmi valóság alakulása táplálja és irányítja. Tehát végső soron a művészi ösztönösség és tudatosság dialektikájának jobbra megoldatlan kérdéskomplexumával állunk szemben. (Tanulságos erre vonatkozóan Veres Péter néhány megjegyzése: *Közös gondjainkról*. 1955. 215: vö. továbbá Nyr. 81. [1957.]: 58).

Juhász Gyulának a különböző művészetekkel és művészekkel, kultúrával kapcsolatos megnyilatkozásai, versei és prózái írásai még néhány fontos tanulságot tárnak fel.

A verseket — főleg az első költői korszakban — szemérmes visszafogottság, az érzéseket fékező tompítottság jellemzi, ahogy ezt már Schöpplin Aladár finom érzéssel meglátta és jellemezte (*Emlékkönyv* 113). A prózában sokkal szabadabban, önfeledtebben nyilatkozik meg a költő. Ezekben a prózai írásokban könnyedén szárnyalnak az áradó, lelkes gondolatok, a feltörő érzések. Talán mert egy részük álnévvel jelent meg, talán mert az időszerű tematika mellett a szerzői egyéniség háttérben maradhatott, nem kellett tartania a reflektorfénytől.

Furcsa ellentmondásként úgy tűnik, Juhásznak nem is szépirodalmi alkotásai, hanem publicisztikai prózája (időszerű kulturális kérdésekről, színházi bemutatókról, költői művekről stb. szóló cikkek) közelebb áll az impresszionizmushoz, több impresszionista jegyet hordoz, mint a versek. (Nincs itt hely részletes idézetekre, csupán néhány igazoló példára utalok: *Ö. m.* 5: 110—3, 127—8, 164 stb.) Természetesen a legszínesebb képek, a leglíraibb hangok a váradi években pattannak ki a költő lelkéből meglepő közvetlenséggel (*Ö. m.* 5: 171, 172, 183 stb.).

A költőt egyénisége, törekeny fizikuma, lelki érzékenysége, idegrendszere — érthetően — magányos, pesszimizmusra hajló álmodozóvá tette, aki örömet és szépséget sokáig csupán az álomban, álmodozásban vélt találni: „Bámulatos álmok és édes remények, Álmok remények, mik megcsaltak engem!” (259/7—8).

Akinél az ilyen személyi tulajdonságokban fogant művészet a szép iránti rajongással, a kultúrára éhes szellemi fogékonysággal is párosul, az szinte predestinálva van arra, hogy impresszionista művész legyen. Az impresszionizmus iránti fogékonyságnak valóban számos nyomát mutatja Juhász Gyula költészete. Csakhogy az impresszionizmushoz vonzó erőket megannyi ellentétes vagy más irányba ható indíték keresztezi. A lelki érzékenység magába zárkózó szemérmességgel, az álmodozás tudományos elmélkedéssel, a *l'art pour l'art* szépségideál erős realitásérzékkel párosul. A sokszínű kulturális fogékonyság még inkább kizárja az egyoldalúságot. Ezek a párhuzamok vagy ellentétek Juhász egész költészetében, stílussajátságaiban is megmutatkoznak. Valószínűleg ennek tudható be, hogy jóllehet impresszionista nyomok bőven találhatók Juhász Gyula költői stílusában, a kortárs magyar impresszionista költőket (Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád) csak bizonyos távolságból követi. Ezt a finomabb, árnyaltabb különbséget (melyre alább majd a verseken keresztül próbálok rámutatni) eddig — tudtommal — sem az irodalomtörténet, sem a stilisztika nem vette tudomásul, vagy nem méltatta figyelmére.

5. Ha a Juhász Gyula-i impresszionizmus vonulatához nem apró stílusmozaikok gyűjtögető módszerével, hanem a versek oldaláról, a műveket átfogó reflektorozással próbálunk közelíteni, első lépésként egy tematikai áttekintés lehet a továbblendítő trambulín.

A költői pályának első jelentősebb, egyben termékenyebb éveiben, 1905–6-ban keletkezett verseket ilyenféle tematikai csoportokba lehetne sorolni (a csoportosítás természetesen csak hozzávetőleges, hiszen a tartalmi elemek egymásba ívelnek és átfedésekkel tarkállanak):

- a) valóságos (ritkán képzelt) személyhez, ill. személyről szóló versek (32);
- b) érzést, hangulatot tolmácsoló versek (29);
- c) elmélkedő, filozofáló versek (19);
- d) valamely helyhez, eredményhez kapcsolódó versek (15).

Az 1912–14. években az a) típusú versek itt is tekintélyes helyet foglalnak el (20);

b) az érzés, hangulat — érthetően — főleg az Anna-versekben jelentkezik (15); ezekhez még további 16 hangulati témájú vers sorolható;

bb) ezeknek az érzelmi-hangulati alaphangú verseknek egy további kiágazása az olyan versek csoportja, melyekben általános emberi érzéssé olvadnak szét az egyéni érzelmek (a költő mintegy kívülről szemléli egy-egy érzését, hangulatát), (15);

c) az elmélkedő, részben emlékező versek száma 9;

d) a helyhez, eseményhez kapcsolódó versek száma 20;

e) elbeszélő, leíró jellegű versek is találhatók (10);

1919–20-ban az a) személyhez fűződő versek száma még mindig 17;

b) a hangulati versek mennyisége meglepően visszaesett (9), köztük Anna-vers már csak egy;

c) viszont az elmélkedés, emlékezés uralkodó témává tágul; az eddig összefogottabb, egyszintűbb tematika is szétágazóbb; az érzéseknek, lelkiállapotnak szinte tudományos (pszichológiai) kifejezése sem idegen (748, 750, 759 sz. versek). Ebbe a bokrosított csoportba 47 vers sorolható.

d) a helyhez, eseményhez (időhöz) kapcsolt versek száma 30;

e) elbeszélő, leíró vers 10.

Az utolsó, még termékeny évben, 1934-ben az a) személyhez kapcsolt versek száma 8;

b) hangulati vers mindössze 3;

c) elmélkedő, emlékező vers 13;

d) helyhez, eseményhez, időhöz kapcsolt vers 8;

e) leíró, elbeszélő 1.

Ha a második csoportba sorolt hangulati versekből indulunk ki, azt lehet megállapítani, hogy az ún. hangulati képekkel színezett, de valamely helyzethez, időponthoz kötődő érzések, érzelmi felvillanások megjelenése, tehát az impresszionisztikus elemek már úgyszólván a költői pálya elején megmutatkoznak. (Pl. 11, 12, 14, 15, 16, 18 stb.) Az ilyen versek egy része azonban első-sorban visszacsengése valamilyen költői, poétikai előzménynek, pl. népdalnak (18, 51), régebbi reminiscenciáknak (2), főleg pedig tudatos kiválasztást sejtető motívumoknak újra meg újra történő megformálása jelenik meg bennük. S ez sokkal inkább költői gyakorlatnak, mint spontán feltörő, szívet, lelket betöltő emóciók ösztönös versbe szökkenésének megnyilvánulása. Az alkonyat, az őszirozsa, a hervadás, az elhullás, a reménytelen, lemondó szerelem jelenik meg ezekben a versekben sűrű egymásutánban, hasonló jelmezben (16, 26, 35, 37, 40, 41, 42, 62, 57 stb.). Még akkor is kísértenek ezek a mesterséges ihletre gyártott költői képek, amikor már egy-egy igazibb, őszintébb, egyénibb hang is megjelenik (pl. 50/11, 52/16 stb.).

Az első, valójában Juhász Gyula-i lírikus (akár impresszionista versnek is beillő) hangot a Haláltáncban látom (72). Itt már olyan sajátos költői képbe illeszkedő kifejezések jelennek meg, amelyek újak, szinte meghökkentők a szelíd ifjú dalnok lantján: *föld mélyébe ázott árva vágy; remegőn, meddőn föleseng a vád; a szívem: dalos virágos temető* stb. Az egymásra rímelő, ritmikusan halmozott mondatrészek: *fojtva, sikongva; remegőn, meddőn; árnyak, álmok, vágyak, átkok*; a verskezdő kérdés, az elvont fogalmakat megszemélyesítő megszólítás; továbbá a vers hármas szerkezeti felépítése: az ismétlődő, a két első strófát szorosan egyfeszítő indító kérdés, a harmadik versszak lezáró megszólítása; az alliterációk, hangharmozások, melyek a hangutánzó szók mellett még erőteljesebben fokozzák a zeneiséget, megannyi olyan stílusjegy, mely nemcsak impresszionista színezetet kölcsönöz a versnek, hanem a költői életművön végigvonuló, s így jellegzetesen Juhász Gyula-i stíluselemeket tömörítő modell gyanánt is figyelemre méltó.

A költői pálya első szakaszának további, témájuk szerint hangulati verseit szemlélve, a különféle benyomások, érzések, tehát impresszionista jegyek felbukkanása kétségtelen (szép példa a Formát keresni . . . 327), mégsem elsőrendűen a hangulat megnyilvánulásai jellemzők rájuk. Mindig belejátszik ebbe a hangulatba valamilyen bölcselkedő, inkább gondolati, mint érzelmi mozzanatot, emlékfelidézést vagy a konkrét valósághoz tapadás kifejeződése. Azt a lelkiállapotot, amelyet ezek a versek tükröznek, maga a költő jellemzi híven, pontosan: „Az én szívem már emlékezni átal, De azt tudom, hogy élőbb mind az emlék, Mint életem, amit nem éltem által” (657/7–9); ugyanígy: 317.

A hangulatra mint pszichikai jelenségre a változás, az egyszerűség, a pillanatnyiság jellemző. Juhász Gyula hangulati megnyilvánulásaiiban azonban nagyon sok az ismétlődés, az állandó elem vagy az áttételesen közvetett, a más-honnan átvett, ill. másra átruházott, beleéléses hangulatiság; úgy is mondhatnám: szerepvállalás. A már első versekből is megismert motívumok: alkonyat, álom, ősz, tavasz, elmúlás stb. végigkísérik az egész költői pályát (939, 944, 952, 953 stb.). A motívumnak ismétlését olykor még a nyelvi megformálás, a kifejezés azonossága vagy hasonlósága is hangsúlyozza (pl. 110/9, 111/3). Talán erre (is) gondolnak azok, akik pongyola költőnek tartják Juhász Gyulát (Komlós Aladár, Szabolcsi Miklós).

Költőnket nem a szenvedélyes életszomj, az érzékelés élményének hajszo-lása jellemzi (mint pl. Szabó Lőrincet), hanem a szemlélődő elmélkedés, meditálás. Ennek megfelelően nyelvi kifejezései, stílusesszközei sem tükröznek a nagy lelki emóciókból fakadó, különleges egyéni formákat (mint pl. Adynál), hanem a higgadt, rezignált, az egyszerű, hétköznapi eszközökkel kifejezhető lelki tartalmakat. Nem az egyedi, a többtől, az eddigitől eltérő sajátságok, hanem a saját egyéniségét elrejtő, az ismertbe és egyszerűbe szemérmesen visszahúzó-dó törekvés jellemzi a Juhász-versek kifejezőkészletét. Ennek megfelelően stílusá-ban a nem hivalkodó, az általánosba belesimuló vonások uralkodnak.

A világot, az életet, az érzelmeket kívülről, egy kicsit felülről néző bölcs-nek, Arany János Őszikéire emlékeztető hangja ez inkább, mint a pillanatnyi hangulat, érzelem lecsapódása:

Az elmúlás nem szomorú nekem már
 És nem fájnak a hervadt levelek,
 Az ősz, mint kedves nővér, már velem jár
 S én vele vidám dalolón megyek.

A temető pompáján eltűnődöm,
Mint a jó gazda földjén széttekint,
Ölében rólam álmodik az ősom,
És magam is már föld leszek megint. (1040)

Érdekes szembeállítani az érett költőnek leplező, más személyekre ruházott érzéseit, gondolatait tolmácsoló verseit a régebbi, hasonlóan álruhás, idegen lepelt hordozó, de a költő saját érzelmi világát is megmutató versekkel. Mindkét pályaszakaszban bőven vannak ilyenek. Az első korszakbeli versekben a más személyek szájába adott szó csak álcázó, burkoló lepel, csak védi, de nem takarja el a szemérmes költői arcot (308, 312, 314, 316, 333, 345 stb.). Csak a felszabadultabb nagyváradi évek és élmények nyomán enged fel ez a visszafogottság. A képek ekkor színesebbek, az érzések gazdagabbak, csaknem szenvedélyesek (418, 424, 426, 431, 435, 475 stb.). Az utolsó versekben viszont az egyéni érzések majdnem teljesen eltűnnek, és általánosságba oldódnak. Nem egy ember, hanem a z ember szólal meg bennük. Az érzelem hangja szinte bölcselkedő axiómává merevül: „... a rabság és a vakság Szűkös, bús börtönébe lakatolva Száguld a csillagok között az ember Isten felé, a megváltó jövőbe” (1046/18–20); valamint 1049, 1050, 1053, 1056, 1067 stb.

6. Egy, a tematikával többé-kevésbé szembenálló, formai oldalról induló megközelítési lehetőséget kínál a versek felépítési, szerkezeti közlésmódbeli sajátosságainak vizsgálata.

Részletes és teljes számbavétel helyett itt is csupán futó átpillantásra van alkalom. Mégis célszerűnek látom az ilyen típusú betekintést, mert ezekben a formai sajátságokban — úgy vélem — igen plasztikusan és híven megmutatkoznak azok a kétpólusos ellentmondások vagy párhuzamok, amelyek Juhász költészetében az impresszionista, ill. antiimpresszionista jelleg együttes megnyilvánulására utalnak.

T. Lovas Rózsa megállapítása szerint az impresszionizmus „az érzékelés szenzációit rögzítő művészet, mely gyakran nagy élménnyé fokozza a legapróbb, legtűnőbb benyomást is. Az impresszionista alkotásoknak, amelyek ezt a végletekig finomított, szinte szenvedélyes érzékelést vetítik versbe vagy prózába, természetesen az a legfőbb formai céljuk, hogy minél töretlenebbül adják vissza az érzéki benyomásokat s a hozzájuk fűződő hangulatot” (Stil. Tanulm. 198). Jó példa erre az impresszionista szerkesztésmódra Kaffka Margit alkotó módszere. „Kaffka úgy rakosgatja egymás mellé a valóság pontosan megfigyelt, apró mozzanatait, mint ahogy a pointilista festő a parányi keveretlen festékpontokat, a néző szemére bízva, hogy egységes képpé fogja össze őket” (ua. 199). Ezt a prózára vonatkoztatott megjegyzést mintegy kiegészíti R. Molnár Emmának a lírai szövegalkotással kapcsolatos tézise. Eszerint „a lírai szövegalkotásban jobban kiemelhetjük az érzelmi telítettséget, s ennek következtében a szerkesztettség is ingadozó” (MNY. 78.. [1982.] 149). További iránymutatóul idézek még két, az impresszionista szerkesztésmódra vonatkozó megjegyzést. Szabó Zoltán megállapítja, hogy „maga a bonyolult, szerteágazó mondat-szerkezet nem lehet impresszionista sajátosság, mivel köztudomású, hogy az impresszionizmusra inkább a könnyed és laza mondatfűzés, a mellérendelések kedvelése jellemző” (Tanulm. a m. impresszionista stílusról. 83). Fónagy Iván pedig az impresszionista szórenddel kapcsolatban arról szól, hogy „az eredeti

sorrendet úgy bontja meg a költő, úgy rendezve át a mondatot, mintha az élmény fokozatos kialakulását követné” (Stil. cikk- és tanulm. gyűjt. 88).

Ezeknek az impresszionista szerkesztési módoknak és sajátságoknak a mércéjével mérve Juhász Gyula költészete csaknem teljesen negatív leletet mutat. Az ő verseinek szerkezeti felépítése túlnyomólag egyszerű, vagy annak látszik. Mindenesetre könnyen áttekinthető. Mondatfűzése, szórendje csakúgy mint különböző közlési formái a nyelvhasználat megszokott típusaihoz igazodnak, s mint ilyenek sokkal inkább a népköltészet vagy a klasszikus magyar költészet hagyományaival, mint az impresszionista költők alkotásaival rokoníthatók. Minden elméleti tételnél többet mondó, kitűnő egybevetési alkalmat kínál egy olyan költői együttes, amelyet Arany János halálának századik évfordulója alkalmából a nagy költőelődhöz írott versek egymásutánja nyújt. Babits, Juhász, József Attila, Vas István, Jánossy István, Weöres Sándor verseit fűzi csokorba a *Nyelvünk és Kultúránk* 47. füzet (1982. jún.). A mi szempontunkból Babits és Juhász hangjának szembeállítása (másképp Juhász Gyula és József Attila rokon hangja) érdemel figyelmet.

A szerkesztés néhány részletkérdését is tekintetbe véve, a zeneiség kérdésével kapcsolatban szó volt már az ismétlésről, mely Juhásznál gyakran szabályos refrénné bővül, s arról is, hogy a refrénsor rendszerint versszakkezdőként jelenik meg. Ezzel a kapcsolási módszerrel láncszerűen fonódnak egybe a versszakok, ill. a versbeli gondolat tartalmak, hogy aztán egy novella befejezésre emlékeztető csattanóval záródják a ritmikus sorozat. Az effajta szerkesztésmódnak természetes kerete a szonett. Legtökéletesebb megvalósulása a Milyen volt.

Egy másik változat a formai felépítésében négysoros pentatonikus népdalra emlékeztető versszak, melyben az utolsó sor visszatérően ismétli az elsőt (pl. 85). De sok más változat is van ennek az ismétléssel egybefogó versepítésnek (92, 95, 104, 194, 209, 244 stb.) Később ugyan ritkulnak, tovább variálódnak és finomodnak ezek a sablonok, de az ismétléses gondolatfűzés az egész költői életművön végigvonuló jellegzetes vonás marad (594, 609, 617, 670, 700, 834, 842, 910, 1001, 1036, 1058).

Ez az ismétléssel kombinált, kedvelt szerkezeti forma talán onnan is adódik, hogy az igazi mondandó, a lényeg, a költő saját érzése, legbensőbb énjének kifejezése csak mintegy mellékesen, ráadásként tűnik fel, rendszerint a vers végén. Ilyen típusú tulajdonképpen már a Milyen volt is; még inkább 442, 445, 426 stb.

Az impresszionista költő elvont képei olykor, mintha szándéka ellenére jönnének létre. A költő tárgyilagos akar lenni, de minduntalan elragadja szeszélyes, gazdag temperamentuma, véli Szerb Antal (M. irod. tört. 1959. kiad. 468). Juhásznál ez inkább fordítva érvényesül: a benyomások, az érzelmek háttérbe szorulnak, helyüket a külvilág valóságából vett képek s a hozzájuk fűzött szelíd reflexiók foglalják el (73, 125, 186, 319, 468, 663 stb.).

Az érzelmek leplezésére, a közvetlen kitérülésként látszatát is kerülendő, gyakori és kedvelt eszköz az első személyű közlés helyett az általánosító, a megszólító második személyhez szólás. (Ez a magyarban tudvalevően az általános alanynak is egyik kifejező eszköze: Lassan járj, tovább érsz!). Ezt a Juhász-versekben gyakori, már a Haláltáncban fölbukkant közlésmódot felfoghatjuk a szabad függő beszéd egyik változatának és így bizonyos áttétellezzel impresszionista jelenségnek is. (A szabad függő beszédet egyesek az impresszionizmus legjelentősebb és legjellegzetesebb sajátságának tartják, vagy

azok közé sorolják. Vö. Wilpart: *Sachwörterbuch*, 1964.⁴ 296; Herczeg Gy., *A modern magyar prózastílus formái*, 1975). De persze ugyanígy lehetne a magyar költői hagyományt folytató sajátság (vö. Toldi I. ének), a népköltészet (népballadák) vagy akár klasszikus ókori örökség is (Homérosz). Ezek ingadozó elméleti feltételezések.

A megszólítás gyakran párosul kérdéssel akár a vers elején, akár a szövegbe beszöve (457), vagy teljesen átadja helyét a kérdéssel induló verstípusnak (689, 698, 917, 933 stb.). A megszólítás pedig visszaszorul a levélszerű, meghatározott személyekhez szóló kifejezésformák típusává (949, 948, 945, 958, 960, 963, 982, 933, 986 stb.); sőt elvont fogalmak megszemélyesítő eszközévé is válik (731, 955, 863 stb.).

A megszólításos (2. személyű) általánosító nyelvtani formákon még át-át-süt az egyéni érzés intenzitása (418, 419, 422, 423, 425 stb.). A késői versekben azonban teljesen elmosódnak, elhallgatnak az egyéni hangok, a kifejezésmód egyre inkább személytelenséget hangsúlyozó burokká formálódik: „Az ember, amíg fiatal, erős, Úgy véli, hogy egész nagy zenekar Van a szívében...” (1144); „Eljön mindenkinek a pillanat, Mikor egészen egyedül marad...” (1131); ugyanígy 1142, 1122 stb. Ahol még felbukkan az egyéni hang (1. személyű igealak), ott az elmélkedés, emlékezés az uralkodó motívum. A pillanatnyi benyomás kifejeződése vagy éppenséggel nagyobb emóciót kiváltó érzés megnyilvánulása már nem mutatkozik meg, vagy csak nagyon halványan (1145, 1139, 1133, 1119 stb.).

7. Akármilyen szempontból nézzük is Juhász Gyula költői művét, az impresszionizmus tekintetében az eredmény mindig ugyanaz: a költői pálya folyamatában az impresszionista vonások fokozatosan halkulnak, egyre inkább visszaszorulnak. (Erre az összegező megállapításra jut idézett művében T. Lovas Rózsa, Kispéter András is.)

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés, lehet-e, s ha lehet, hol és hogyan lehet megragadni Juhász Gyulának az impresszionizmushoz való kapcsolatát.

A választ keresve, nem az eddig említett, kifejezetten hangulati verseket idézném, hanem a költő ún. tájverseit. Igaz, ezek a tájversek egyben hangulatiak is; vagyis — mint az impresszionista tájfestők — nem a tájat, hanem a tájnak bennük támadt visszfényét, a táj keltette benyomást ábrázolják elsősorban. A tájhoz, helyhez kapcsolódás Juhász Gyula esetében természetesen a szülőföld, a szegedi, a tiszai tájhoz fűződő érzelmi szálak reflexiója.

Csakhoggy ebben a tájszemléletben lényeges különbséget látok az impresszionista festők és Juhász Gyula látásmódja között. Amikor az impresszionisták eget, vizet, folyópartot, sétányt vagy bármi mást festenek, olyan színeket, olyan tárgyakat, esetleg személyeket teremtenek, amilyeneket ők látnak. Látásukat nem korlátozza az objektív valóság. Ahogyan Manet megfogalmazta „... nem egy tájat, egy tengerrészletet, egy alakot festünk, hanem a táj, a tenger vagy az emberi figura egy meghatározott órájának a benyomását.” (Proust nyomán idézi Benedek L., Mondotta Krisztina. 1976. 195). Ezzel szemben Juhász Gyula akkor is hozzátapad a valósághoz, támpontul, fogódzóul használja fel a helyszínt, tárgyakat, színeket, hangokat, amikor az legtöbbünk számára nem feltétlenül szükséges, sőt talán nem is természetes.

Juhász Gyula tehát nem a tájat alakítja egyéni benyomásaihoz, ő a tájjal szeretne „eggyé lenni” (420/12). Ha az „égi sátor sötétkéi selyméről” beszél (426) az valóban sötétkéi; a tehenek valóban fakósárgák (445); az esti fellel

valóban elindul a hallgató hegyeknek (438), s amikor az áradástól megszilajuló, partot előtű, nyugtalan Maros belezúdul a Tiszába, akkor az öreg Tisza valóban szörnyen zavaros (499).

Gyönyörű, lenyűgöző erejű és a szó legteljesebb értelmében impresszionista képek ezek (legalábbis számomra) annak ellenére, hogy sohasem szakadnak el a valóságtól.

Szép példája ennek a kettős: impresszionista és reális ábrázolásmódnak a Tiszai csönd (344). (A vers elemzését l. Édes Anyanyelvünk 1983/1: 7.)

Egy másik fontos, a Juhász Gyula-i impresszionizmusra jellemző mozzanat! Ezek a versek többnyire úgy és akkor keletkeztek, amikor a költő távol volt Szegedtől, és a tiszai tájtól. Mégis egyre inkább a valóság, mégpedig a nem kedvező, rideg valóság lép előtérbe. Vagyis az impresszionista látásmód helyébe fokozatosan a társadalmi valóságot látó, szociális szemlélet lép, és kerekedik amannak fölébe: „Ő szőke felleg, csöndes üzenet! Mit árnyékolod be az égi kéket, Mit árnyékolod be a lelkemet? Üzennek már a fájó messzeségek, Nyomor, panasz, gyász vár már rám. Megyek! (680; továbbá 695, 783, 784, 785, 809, 817, 834, 841, 851, 860, 894.; 919, 1017, 1021, 1070 stb.).

Úgy vélem, éppen ez a szerencsés ötvöződés, a harmonikus egyensúly impresszionizmus és valóságérzés között adja meg a versnek azt a sajátos ízt, színét, csínját, amelyet már Kazinczy megkövetelt a költői alkotástól, s amely a Juhász Gyula-i költészet legigazibb, legőszintébb alaptónusa, éppen ezért költői alkotásainak csúcspontja is.

Az általános iskola hetedik osztályos irodalmi anyagának tervezetében „Magyar táj, magyar ecsettel” címen összefoglalt 18 vers közül három Juhász Gyuláé — a címadó jelmondaton kívül. A három vers: Magyar nyár 1918; Tiszai csönd; Magyar táj, magyar ecsettel. (Magyartanítás 1982. 148). Ez a választás — úgy hiszem — megerősíti iménti tételelem helyességét.

Ha az egész költői műből a tájversekre, a tájversekből egyetlen költeményre kellene szűkíteni a Juhász Gyula-i impresszionizmus értékelő szemléletét, a Magyar táj, magyar ecsettel c. verset választanám (részletes elemzését l. Magyartanítás 1961. 200).

8. Lehet-e valamilyen összegező eredményre jutni, általános érvényű értékelést megállapítani a Juhász Gyula-i impresszionizmusról?

Arra utalva, hogy az impresszionizmus parttalan, a több oldalról induló, de lezártnak sohasem tekinthető fejtegetések után azt is mondhatnám: az impresszionizmus költői megjelenésének tanulmányozása is parttalan.

Egy irodalmi vita során úgy próbáltam megjelölni Juhász Gyula költészetének értékét és irodalomtörténeti helyét, hogy e költő nem tartozik a legnagyobbak sorába, de rögtön utánuk következik. Ha az impresszionizmus vonatkozásában a dolgozatomban összegyűjtött adalékok tömkelegét kellene egyetlen mérlegserpenyőre helyezni, csak azt mondhatnám: Juhász Gyula nem tartozik az ún. magyar impresszionista költők első sorába (ahogy eddig az irodalmi köztudat elkönyvelte), de rögtön az első után következik.

Benkő László

Babits rímei

1. Babits eredeti verseiben és verses fordításaiiban a rímpárok száma összesen 26 637. Ezt a számot úgy kapjuk meg, ha a többszörös rímeket rímpárokra bontjuk, hiszen ezeknek mindegyik tagja mindegyik másikkal rímviszonyban áll; eszerint három rímtag három rímpárt alkot (1—2, 1—3, 2—3), négy rímtag hatot (1—2, 1—3, 1—4, 2—3, 2—4, 3—4), öt rímtag tízet és így tovább egy egyszerű képlet

$$\frac{n \cdot (n-1)}{2}$$

értelmében. Azért fontos ezt előrebocsátani, mert Babits rímelésének egyik jellemző sajátossága a többtagú rímek, a rimbokrok kedvelése. Leghosszabb rímorozatai: a „Hús-szigetek a kőtengerben” „(*Dúdolvá*)” jelzésű (dólt szedésű) függelékének tizenhatszoros ríme, ami 120 rímpárnak felel meg („Hús, hús, eleven hús! világ főkusa! / Te minden anyagnak magva, virtusa! / Óh, gyönyörök mélye! Óh! erők csucsa” stb.); az „Örömről daloltok” c. versnek (az önrímek leszámításával) tizenötszörös ríme, 105 rímpár („Örömről daloltok? — Ne vígan, ne hangosan! / Óh szenvedni kell még! az öröm még messze van. / Pányvád el nem éri. Boldog réten fut, suhan” stb.); a „Ballada Irisz fátyoláról” tizenegyszeres ríme, 55 rímpár (ugyancsak leszámítva az önrímeket: „Megjön a tavasz tarkasága: / [. . .] / tavaszi sírok ciprusága, / fehér virág hull barna sárba” stb.). Két kilenceszeres és három nyolcszoros rím (36, ill. 28 rímpár) található a „Mint a kutya silány házában”, a „Lekem kiszikkadt mezején”, a „Milyen ideges napok” c. versekben és egy Baudelaire-fordításban, „A semmi vágyá”-ban. A hétszörös rímek (21 rímpár) száma 12, a hatszorosaké (15 rímpár) 13, az ötszöröseké (10 rímpár) 42. Hat rímpárnak megfelelő négyszeres rím — főként a szonettek és a magyaros-archaizáló „négysarkú” versek jóvoltából — 346 van, a háromszoros rímek száma pedig 4986, amelyből körülbelül 4500 esik a Dante-fordítás tercináira.

A rímsokszorozás mennyiségi tekintetében Babits elmarad ugyan Arany János mögött, akinek leghosszabb rímorozata a „Szemere Miklósnak” címzett tréfás verses levélben 28 tagú, tehát 378 rímpárnak felel meg, de Arany rímhalmazai többnyire humorosak, szójátékosak, Babitséi pedig komolyak.

2. Ami a rímek terjedelmét illeti, mintegy 58%-ukban az utolsó két magánhangzó egyezik; 17%-uk három, 20%-uk egy magánhangzós. Tekintélyes a több mint három magánhangzóra terjedő összecsengések száma: négy magánhangzós (tisztá rím és asszonánc) 779, pl. „Mire a madarak *visszatérnek*, / szikkad a föld, híre *sincs a télnek*” (Ősz és tavasz között), öt magánhangzós 195, pl. „Hasad mint a [. . .] dús *gabonaasztag*; / [. . .] két kezéd nehéz gyűrűkkel *aranyosan gazdag*” (Énekek éneke), hat magánhangzós 50, pl. „S én futok, *mint aki menekül*, / mint ki nem *bírja ki egyedül*” (Búcsú a nyárilaktól), hét magánhangzós 13, pl. „ez elavult alak / frissen kinyílt napod *mily szegyenkezve zengi*, / [. . .] / Ó, új gyönyörűség, *mit még nem sejtett senki!*” (Strófák a wartburgi dalnokversenyből I.). Ennél is terjedelmesebb, nyolc magánhangzós: „nyitni e zárnak / *rézkielíncét* / törni ez árnyak / *jégbilíncét*” (Hullik az ablak); kilenc: „*haladva és haladhatatlan* / [. . .] / *maradva és maradhatatlan*” (Líra, kalendárium mese, vers, kabala című novella Epilóg című versbetétje.). A rekord tizenkét szótag a Laodameia egyik kardalában: „*hol az árnyban az árnyak álmai járnak*, /

hol a vágyra a vágyak vágyai várnak”. Az utóbbi példák elárulják, hogy Babits a rímek szokatlan terjedelmét gyakran szóismétlés vagy szóelemismétlés útján éri el; ez a rímtechnika szempontjából könnyítés ugyan, de kétségtelenül nagymértékben növeli a hangzás zeneiségét.

A rím hangzását gyakran dúsítja a megelőző szótagok összezsengése, amelyeket a tulajdonképpeni rím szótagoktól egyik vagy mindkét rímfélben össze nem csengő hangok hézaga választ el, pl. *szent varázst talált — sem halászt*, se Pált (Dante: Par. 13. 134—136), *borába, kenyerébe — nyomába lép be* (Baudelaire: Áldás), *én szegény, hová legyek — vőlegény után megyek* (Damiáni Szt. Péter himnusza, Amor Sanctus) — hogy ezúttal csak fordításokból hozzak példákat.

A soványabb, egy magánhangzós rímek közül 966 ereszkedő lejtésű, úgynevezett „nórim”, pl. *sóslé — üvölté, hajómon — bűn nyom, minket — kerget* (Jónás könyve). Az ereszkedő rím teljességéhez tulajdonképpen az utolsó előtti magánhangzó egyezése is megkívántatik, az ilyen rímek tehát lazítanak a szigorú szabályon, ha nem mondhatók is szabálytalannak.

360 rímekben pedig az utolsó magánhangzó hangszínében van eltérés, pl. *káröröm — nem terem* (A könnytelenek könnyei), *indult — sohasem volt* (Betegklapancia), *ikrek — tükrök* (Keserédes). E disszonáns rímek, más szóval ellenszonáncok vagy pararímek rokon magánhangzói finom, árnyalt fokozatosságot alkotnak a „Hegyi szeretők idillje”-ben: „Nem füst az, csak a halkezüst / borzongás a Föld fürte közt / [...] / ahova csak az égi *Est* altató csókja ér”. A disszonanciát az esetek 84%-ában elkendőzi az utolsó előtti — ereszkedő rímekben nyomatékos — magánhangzó egyezése (kancsal rím, vö. Szepes—Szerdahelyi, Verstan 87), pl. *szárnyad — szállnod* (Éji dal), *város — nyájás* (Hazám!), *állat — pállott* (Dante). Nem véletlenül idézek csupa *á—a — á—o* vokalizmusú megfelelést; több mint 200 kancsal rím ilyen, s ez nyilván összefügg az úgynevezett *á* utáni *o*-zás jól ismert tájnyelvi jelenségével (vö. Bakos József: Lírai nyelvjárástan. Nyr. 107 [1983.]: 300). Kardos Pál Babits-monográfiájának egy kiadatlan részletében így igazolja az effajta szabálytalan rímeket: „jól emlékszünk rá, hogy *ő* — nyilván szülőföldjének a tájszólását őrizve — a szóvégi toldalékok a hangját, ha az előző szótagban *á* volt, mindig *o*-nak ejtette” (Kritika 1983. 11. 3). Vannak persze más vokalizmusú kancsal rímek is: *csöndben — földön* (Halavány téli rajz), *ránk néz — generális* (Ne ily halált . . .), *hullott — kigyulladt* (Jónás könyve 4.) stb. Az utolsó magánhangzók között hangszínbeli rokonság sincs pl. a Poe-tól fordított Ulalume ismétlődő *kóbor — október* rímében.

Néhány ellentétes hangrendű disszonáns rím van elbújtatva a „Gyümölcsbe harapva” sorvégei között: „Tíz óraker bejött a szobalány s hozott / egy tál gyümölcsöt. Körte és barack *között* / hevert kékes magányban [...] / egy bús füge [...] Mennyit ültem [...] / kamasz-koromban, ház mögött és *hegy előtt*, / surló lombok közt, a füget s a *mogyorót* / tépdese [...]”. A „Paysages intimes” 3., Alkony című darabjában megkapóan muzsikál a keresztrím szomszédos tagjainak ellentétes hangrendű összezsengése: „lankadt állal *hevernek* / ágyán a hús *avarnak*, / mit a szelek *levernek* / majd újra *felkavarnak*”. Az utolsó versszakban hasonló rím: „azon egy égi *ajtó*. / Ki tudja, mit nem *rejtő?* / S *ó* völgy, te mély *szakajtó!* / S titkok teknője, *erdő!*” A középső versszak csak az utolsó előtti magánhangzó hangszínével játszik így, de a játékban a magánhangzó és a mássalhangzó ellentétes időtartama is részt vesz: „De most jönnek a *villik*. / Ó most a lomb se *hullik*: / alkonyvirág *kinyúlik*, / alkonyszalag *kinyúlik*”. (Az

első és a harmadik strófa rímjátékához hasonló, de az erőltetettséig halmozott rímeket találunk Kosztolányinál: „Ó nő, te drága *lengyel*, / olyan vagy, mint az *angyal*. / Szépséged égi *rendjel*” és így tovább tíz soron át. Negyven pillanatkép 11.: *Lengyel táncosnő*.)

Babits rímeinek terjedelmét is összevethetjük Aranyéival (vö. Nyr. 104 [1980.]: 185–7). Aranynál nyolc magánhangzósnál hosszabb rímet nem találunk — az is szóismétléses —; hat magánhangzós ríme valamivel kevesebb, öt és négy magánhangzós ríme többszörösen kevesebb van, mint Babitsnak; az egy magánhangzós ereszkedő rímek száma ellenben magasabb, annak ellenére, hogy Arany rímeinek összesített száma 9%-kal kisebb. „Nulla magánhangzós”, disszonáns rím pedig ismét sokszorta több, kereken ötször annyi van Babits verseiben.

3. Egyéb szabálytalan rímfajtákkal Babits csak szórványosan élt. Úgynevezett toldalékos (Szepes—Szerdahelyi Verstana szerint: sánta, i. m. 82) ríme 86 van, csaknem pontosan ugyanannyi, mint Aranynak. Ilyen pl. „A te zenéd van ébren *egyedül*, / mint láthatatlan, éles *hegedű*” (Az őszi tücsökhöz), „Mózesről Michel-Agnolók / és Sybillákról *álmadoztak*, / [. . .] / Mantegna Rómát *visszahoza*” (Pictor Ignotus); hangfestő funkcióval: „Ó kedves, a lelkem már gyenge madár *lett*: / zsinogedet soha nem tépheti *már le*” (Második ének 4.; a felelő rím a végső zárhang nélkül mintegy lekonyul, mint a gyenge madár szárnya). Az a fajta sánta rím, amelyben az utolsó előtti szótagok időtartama különbözik, pl. „Így szól a szívek *nyelvén*: / Béke és harc mind az *enyém*!” (Ne ily halált . . .), „Óh, az eső rossz *mulatság* / nem mulat más, csak a *kacsák*” (Vasárnapi csendes eső) 22 előfordulásával csak töredéke annak, ahányszor Arany — a népköltészet hatására — használta. Csupán a spanyol asszonánc 85 előfordulásával bizonyul merészebb formalizitónak, mint Arany (vö. Nyr. 104 [1980.]: 183–4), pl. „a / lélek [. . .] a *lármas* / emberi hálónba veri szegény *szárnyát*” (Free trade), „István atyád, első szent *király* / nem átkot, nem boszút rendelt és *kivánt*” (Imre herceg). A spanyol asszonánc disszonanciája is alkalmas lehet hangfestésre: „Nem zene még, nem zene *még ez*. / Még csak hangolnak a *zenészek*” (Verses napló: Reggeli hat óra).

Kétszeresen is szabálytalan, disszonáns magánhangzójú és toldalékos rím: „[láttam] üveg eged *metéllő* / csúcsaid gyémánt *élet*” (Erdély); hasonlók: *számnak* — *lám no* (Második ének 4.), *apjához* — *jobbat választ* (Szt. Bernát ritmusa, Amor Sanctus).

4. Az erős zenei hatású szó- és szóelemismétlések kedvelése mutatkozik az *ő n r í m e k* meglepően nagy számában: 596-szor él ezzel a primitívnek, nem is igazi rímnek tartott eszközzel; ezt a számot az ismétlésekkel, epiforákkal, refrénekekkel csengő-bongó Poe-versek (A holló, A harangok, Ulalume stb.) fordítása növelte ekkorára. Némely versben az önrímeknek szerkezeti funkciójuk van: „A templom! Röpül!” címűben a nyolcsoros strófák mindegyikében önrímet alkot a hatodik és a nyolcadik sor („Holdfehéren, holtfehéren / nézted a nagy *templomot*, / mely setéten nyúlt a téren, / nézted a vén *templomot*”), a „Vasárnap” 12 soros strófaiban az ötödik és a nyolcadik („Az emberek templomba *járnak*. / Hajrá lelkem! zárva a boltok: / ki egyedül van, az ma boldog. / Az emberek kocsmákba *járnak*”), a „Síremlék”-nek pedig minden ríme önrim („Engem nem látott senki még. S az *évek* / suhantak. Minden évben egy *fátyol* / hullott le rólam: mégis csupa *fátyol* / a lelkem; s búsán hátrálnak

az évek"). Másutt mondanivalójuk van, mint a „Tizenhárom párvers”-ben, amely egy ugyancsak kifejező spanyol aszonánc után („arra is bágyadt *vagyok már* / hogy e verset egy kissé jobbnak *faragnám*”) így fejeződik be: „... aki nem szeret, *annak jó lesz így is*, / és aki szeret, *annak jó lesz így is* ...” Az önrím gyakran magukban is rímelő szavakhoz csatlakozik, pl. „Bár volnék könnyű, *hólyag gyanánt*, / ne látnék semmit, *jó vak gyanánt*” (A vén kötél-táncos), „béke! béke már! / Legyen vége már!” (Húsvét előtt), ezáltal ilyen terjedelmesre nyújtott rímek is létrejönnek, mint „*A fény alatt, az ég alatt, a lég alatt, / a fény alatt, a lég alatt, a jég alatt*” (Theosophikus énekek 2., Nemes Nagy Ágnes szerint „ál-önrím”, vö. Kortárs 1983. 10. 1524), „*nyáron át és télen át, / nádon át és éren át*” (Szerenád), „*te elnémulsz és minden szó a másé, / te elmaradsz és minden rózsá másé*” (Szent Mihály).

Többször használja Babits az önrímnek azt a sajátos válfaját, amelyben az azonos alakú rímzők között apró jelentésbeli eltérés vagy akár csak szófaji különbség van, pl. „Bécsből könyvben *utazó* / kereskedelmi *utazó*” (Régi szálloda), „De csitt! duzzogni nem *szabad*, / szívem! [...] mindig légy *szabad*” (Alkalmi vers), „Szép szabadság, tarts soká, / ne tünj mindjárt *semmibe*! [...] nem kezdek *semmibe*” (Restség dicséreti). Ezek már a teljes értékűnek tartott homonim rímekhez állnak közel, amilyen pl. „eleven mappa a táj a napba, minden útja tiszta *rajz*! / [...] pille száll és méhe *rajz*” (Dal, prózában).

5. A nyelv hangszerkezetéből következik, hogy vannak olyan rímek, amelyek bármely költőnél többször is előfordulhatnak: ezek a szokványrímek, sablonrímek. A legszokványosabb magyar rímnek a *világ* — *virág*-ot mondják (vö. Szepes—Szerdahelyi, Verstan 98); László Zsigmond (A rím varázsa 288—9) Babitsnál 12 helyen találta meg „premier planban” ezt az „ősrím”-et, mindannyiszor a nagy költő ihletett leleményeként; magam — ragos alakokkal és összetételekkel együtt — 20-at számoltam (pl. „Tikkadtan a magas fának üzen akkor titkon a kis *virág*: / »Te messze látsz, bátya, mondd meg, jön-e már a hold*világ*?«” A régi kert). Ennél is gyakoribb — és bevilágít a költő képzetvilágába — az *ágy* — *vágy*, amely ragos alakjaival és összetételeivel együtt 24-szer fordul elő, pl. „Nem özvegyi *ágyban* / hamvadt tüze el, / nem is árva *vágyban* / égett e kebel” (Laodameia). Ilyen, a költő egyéniségére és tematikájára jellemző típus rím még a 16-szor megtalálható *éj*—*kéj*; a két szópár együtt alkot a verssor határán is túllépő, összesen 8 magánhangzós rímet egy fiatalkori versben: „Hív csendes *ölebe* / az *ágy meg az éj* / jer vár gyönyörébe / a *vágy meg a kéj*” (Egy régi szerelmes Velencében, 1908). 17-szer rímel a *hang* a *harang*-gal, ha beleszámítjuk Poe harang-versének ilyen többszörös rímeit is, mint *vész-harang* — *rész-harang* — *zivatar-hang* stb. Nyolcszor a *táj* és a *fáj* (pl. „Szirt nekem öklek, tűz nekem *fáj* / fojtó folyó és tályogos *táj*”, A vén kötél-táncos, „Váratlan zápor zengett át a *tájon*, / [...] arra jó hogy *fájjon* / és még forróbb legyen a szerelem”, A meglódult naptár 2.) és a jellegzetesen erős kontrasztú *tűz* — *szűz* (pl. „lobbant, mint síkon a *tűzek*, [...] / hogy futni riadtak a *szűzek*”, Thamyris; „mélyebb ágyékuk *tűzell*: / [...] / mért hagyta el engem, szent *Szűz, el?*” Vérivő leányok). Eredetibb rímötlet a *gyümölcs* — *tölts* (Pro domo), *gyümölcse* — *betöltsé* és *gyümölcset* — *betöltsék* változatban is (Vile potabis, Dante: Par. 5. 41—43. stb.), *bőrén* — *pőrén*, ill. *bőré* — *pőrét* (Őszi harangozó, Atlantisz, Második ének 2. stb.), *olvad(t)* — *oly vad* (Himnusz Iriszhez, Emléksorok egy régi pécsi uszodára, Dante: Par. 1. 59—61, Útinapló c. novella versbetéte). A „Játszottam a kezével” egyik szép, játékos asszonánca: „a völgye selyem,

halma bársony: / ó gyönyörű táj! ó csodás hon!” megismétlődik az Erato egyik fordításában (Bovie: A fiúk szíve).

6. Babits némely ríme prozódiai szempontból érdekes. Az „Ekloga” egyik ríme: „mint utasok bús vágya honukbeli / dombok drága / keble felé, ha röpülnek a *bábeli* / kőskatulyákba” kivételesen daktilikus lejtésű, akárcsak a „Mozgófénykép” némely belső ríme: „*locsan a — csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknék a tó fenekén.*”. Az *au* diftongus *a* magánhangzós zárt szótaggal rímel: *augur — jajdul* (Illusztrációk mindenféle könyvekhez 1.: Világhistória), *tartsuk — kaucsuk* (Második ének 2.). A *faun* szó viszont két szótagúnak számít és így alkot rímet két Wilde-fordításban: *faun — pásztorfiun* (Charmides 2.), *hajnalon — faunom* (Erdőben). A „Prológus” *zengve lejt — tengereit* és a „Második ének” 1. *mágiát — orvosságját* ríme az úgynevezett szinízesis vagy (prozódiai) szinerézis licenciáját alkalmazza, XX. századi verselésünkben egészen kivételes módon.

7. Köztudomású, hogy Babits rímvirtuozitása pályájának első szakaszában csillog a legszínesebben, s későbbi korszakában, az elszaporodó rímtelen és rejtett rímelésű versek mellett, gyakran beéri fakóbb asszonáncokkal, egy magánhangzós vagy éppen szabálytalan rímekkel, kezdetleges ragrímekkel; ilyeneket halmoz pl. a „Ne ily halált, ne ily harcot” („Ne ily halált, ne ily *harcot* / adjon Isten a *magyarnak!* / Elég soká volt *élete* / játék mások *kezeibe*: / ne legyen már többet *játék!* / Legyen eztán a *magái!*”) vagy a „Jónás könyve” („Jónást meg egy cifra *oszlop* / tetejébe tették hogy *szónokoljon* / és jövendölje végét a *világnak.* / És Jónás akkor egy iszonyu *átkot* / kiáltva a királyra s *udvarára* / s az asszonyokra és a *palotára* / [. . .] / tavat megúszva, rácsokon *lekúszva* / s a vízvezeték-csatornán *lecsúszva* / [. . .] / rohant ki Ninivéből a szabadba”, 3.)

Talán kevésbé ismeretes a Dante-fordítás virtuóz rímelése: az amúgy is nehéz tercina-rímképletet nemritkán ilyen dús összecsengések töltik ki: „De a démonok felénk *kapkodának* / [. . .] / Mint láttam rég várából *Capronának* / [. . .] kivonulva / félni csapatját néhány *katonának*” (Pokol 21. 92–96) vagy „figyelní vágyva *édes énekekre* / [. . .] jobb lesz, ha visszatértek *révetekebe!* / Ne szálljatok ki! mert [. . .] elmaradtok *tévelyegve*” (Par. 2. 2–6). De például a dísztelenség egyik programversének, „A jószág dalá”-nak (alcíme: Versek, darócban) szabad ritmusú hosszú sorai közt is lappang egy hét magánhangzós rím: „borérés volna kádunkban minden *fájdalmas erjedés,* / gazdagok volnánk, mert legnagyobb kincs, melynek *ára a szenvedés*”. A bevezetőben említett rímhalmozások pedig — a „Ballada Irisz fátyoláról” kivételével — mind 1920 utáni versekből valók.

8. Áttekintést kell még adnunk Babits r í m k é p l e t e i r ől. Eredeti verseinek 85%-a rímes; tudvalevő, hogy vannak megrímelt disztichonjai (Űj leoninusok, Hiszekegy) és alkaioszi strófái (Októberi ájtatosság, A csüggedt kapitány), s görög drámája, a Laodameia is bővelkedik rímes részletekben. A rímes formáknak mintegy 24%-a párrímes, 16%-a keresztrímes, csupán 8%-a félrímes, 52%-a pedig különböző, ritkább rímképleteket követ. 7 eredeti verset írt tercináiban (ezek közül egy, az „Őszi harangozó” nem tisztán jambusi), ugyanennyit stancákban; ezeken kívül csak az aabccb rímképletet és továbbfejlesztéseit használja háromnál többször (aabccb: Strófák a wartburgi dálnokversenyből 2., A harmadik emeleten, Petőfi koszorúi, Csak posta voltál, Verses

napló: Nyolc óra, Líra, kalendárium . . . című novella versbetétje; aab ccb: Verses napló: Nyolc és fél kilenc között; aabccbddd: Paysages intimes 4.: Őszi csengő; aabccbdddbeeb: Furcsa elmenni; aabcccb: Nem merek közétek jönni; aaabcccb: Fiatal katona, Ünnepe). A 40 szonett és 4 nem jambusi „pszeudo-szonett” (a trocheusi Protesilaos, valamint az ütemhangsúlyos Régi magyar irodalom [Illusztrációk mindenféle könyvekhez 3.], Magyar szonett az ősről és Régi magyar költők) összesen 30 rímképletet képvisel. 90 versnek — közte 20 klasszikus és 2 pszeudoszonettnek — egyszeri rímképlete van.

Három versben a rímek nem a sorvégeket kapcsolják össze, hanem a met-szetet a sorvéggel (Paysages intimes 6.: Mennyei színjáték: „Láttad? Piros kis *fellegek* fedték imént a *fél eget* / mint egy eltépett *mennyei* nagy rózsza hulló *szirmai*”; Új leoninusok: „Kékek az alkonyi *dombok*, elülnek a szürke *galambok*, / hallgat az esteli *táj*, ballag a kései *nyáj*”; Vasárnapi impresszió, autón: „Barna sár-szökőkút *fecsen*, gépkocsink fordulva *reccsen*; / jobb felől a *Tisza* *habja* lustán villan *pillanatra*”). Szerkezeti szerepük van a sorvégi rímek mellett következetesen használt belső rímeknek még néhány versben (Augusztus: „Ilyen messze, halk *zugolyba* / véle *volna* jönni jó, / hol egymásnak *válaszolva* / tücsök *szólna* millió”; Borús nap, de kezd már kiderülni: „Vigyázz, virág: el ne szórd könnyű keszkenőd / a *szélbe kint*; — hogy holnap kedvesem előtt / szép *légy megint!*”; Hegyi szeretők idillje: „Mikor az alkony *szelleme* a délutánra száll / titkosan mint távol *zene*: / a hegyi szeretők *szeme* / a tájon szerte jár, / mint-hogyha végig *lengene* halk szárnyon négy madár”). Alkalmi díszítményként, zenei elemként is igen gyakran használ belső rímet.

9. Babits némely verse rímesről rímtelenre, illetőleg rímtelenről rímesre vált át. Reménytelen hangulatban „Az óriások költögetése”-ben és a „Tizenhárom párvers”-ben abbahagyja a rímelést, s ezt a vers szövegében közli is („Rímeket se fogok itt már csinálni — ne várd a rímeket olvasó”, Az óriások...). Rímtelen versek rímes befejezése viszont a reményt vagy legalábbis a remény akarását sugallja, mint a „Húsvét előtt”-ben, az „Új mythológiá”-ban, az irredentista gondolatokat tolmácsoló „Csonka Magyarország”-ban. Más a funkciója a Laodameiának abban a részletében, ahol a hírnök — előbb rímtelen jambikus trimeterben, majd rímekbe fordulva — elbeszéli Protesilaos halálát, valamint „A legfőbb szemérem” végén: ezekben a haláltól való iszonyodást rejtik a rímek: „Mert van-e [. . .] / létünknek piszkos mélyét jobban *felfedő* / szó, mint ezek: halál, sír, hulla, *temető?* / Jer, takard el e szörnyű szókat, könnyű *rim!* / Isten! takard majdan rímedbe *csontjaim!*”

Babits számára a rím nem pusztán verstechnikai eszköz, hanem jelkép is; az előbb idézett versben és Jónás imájában, azt lehet mondani, az isteni kegyelemé („bár verseim / csücskére Tőle volna szabva rím”), de másutt is a szépségé, a harmóniáé, mint például annak a versnek a címében, amely oly megragadó rímzenével festi a nyárvégi este hangulatát (Rímek: „Még az egész *napon át* / bolygjuk a nyár *vadonát*, / de az est már *szelíd ősz*: / bágyadt szemünk *elidőz*” stb.). Ahogy „Az európai irodalom történeté”-ben nevezi: betlehemi csengő.

J. Soltész Katalin

A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel

Cikkem a tárgyas ragozásra vonatkozó, különféle nyelvtanokban, tankönyvekben, tudományos publikációkban felsorolt szabályokat és megjegyzéseket állítja össze. Ezt a teljességre törekvő képet kiegészítik olyan megfigyelések, amelyek egy nem magyar anyanyelvű szemszögéről vallanak. Egyfelől szeretnék pontos leírást adni a magyar nyelv e jellegzetességéről, másfelől segíteni annak elsajátításában.

A tárgyas ragozást használjuk a következő esetekben:

1. A tárgy határozott névelős névszó: „Imre bezárta *a kaput* és követte *a három embert*” (Galgóczi: Bűn 11).*

Kivételesen, a költői nyelvben a névelőtlen tárgy mellett is állhat tárgyas ragozású állítmány:

Bort megissza magyar ember,

Jól teszi; (...). (Vörösmarty: Fóti dal, I: 419).

* Az idézett példák forrásai: Csurka: Élet = Csurka István: Kint az életben. Magvető, Bp., [1972.]. Csurka: Fogadó = Egy fogadó lelkivilága. Magvető és Szépirodalmi, Bp., [1976.]. Czákó: Szerelem = Czákó Gábor: Egy késői szerelem és egy korai látogató. Látóhatár, 1977. 12. Déry: Mondat = Déry Tibor: A befejezetlen mondat 1–2. Szépirodalmi, Bp., [1974.], 5. kiadás. Füst: Feleségem = Füst Milán: A feleségem története. Magvető, Bp., [1957.], 6. kiadás. Galgóczi: Bűn = Galgóczi Erzsébet: A közös bűn. Szépirodalmi, Bp., [1977.]. Galgóczi: Pályám = Galgóczi Erzsébet: Fekete, fehér. Pályám emlékezete. Új írás, 1977. 8. sz. Gyurkó: Faustus = Gyurkó László: Faustus doktor boldogságos pokoljárása. Magvető, Bp., [1979.], 2. kiadás. Gyurkovics: Üdvözet = Gyurkovics Tibor: Angyali üdvözet. Százegy elbeszélés. 1945–1975. Magvető–Szépirodalmi [1979.]. Kolozsvári Grandpierre: Nők = Kolozsvári Grandpierre Emil: Nők apróban. Magvető, Bp., [1970.], 4. kiadás. Kosztolányi: Anna = Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Szépirodalmi (Diákkönyvtár), Bp., 1972. Krúdy: Ördög = Krúdy Gyula: Valakit elvisz az ördög. „Étel király kincse”-ben. Szépirodalmi, Bp., [1981.]. Krúdy: Szindbád = Krúdy Gyula: Szindbád. Magyar Helikon, Bp., 1973. Mikszáth: Birtok = Mikszáth Kálmán: Az eladó birtok. Szépirodalmi, Bp., [1973.]. Móricz: Roknok = Móricz Zsigmond: Összegyűjtött művei. Regények III. Szépirodalmi, Bp., [1976.]. Móricz: Erdély = Móricz Zsigmond: Erdély. Magyar Helikon. Szépirodalmi, Bp., 1979. Németh: Iszony = Németh László: Iszony 1–2. Szépirodalmi, Bp., [1975²]. Örkény: Novellák = Örkény István: Novellák 1–2. Szépirodalmi, Bp., [1980.]. Sánta: Óra = Sánta Ferenc: Húsz óra. Magvető, Bp., 1964. 2. kiadás. Somogyi Tóth: Próféta = Somogyi Tóth Sándor: Próféta voltál szívem. Magvető és Szépirodalmi, Bp., [1976.], 5. kiadás. Sütő: Anyám = Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. Kritérion, Bukarest, 1976. 4. kiadás. Szabó: Katalin = Szabó Magda: Katalin utca. Magvető és Szépirodalmi, Bp., [1982.], 5. kiadás. Szabó: Őz = Szabó Magda: A 6z. Szépirodalmi, Bp., 1975. Szakonyi: Életem = Szakonyi Károly: Életem, Zsóka. „Irányítószám 2000”-ban. Magvető, Bp., [1976.], 2. kiadás. Venesz: Konyha = Venesz József: A magyaros konyha. Minerva, Bp., 1973. Vörösmarty: Fóti dal = Vörösmarty Mihály: Fóti dal. Összes versei 1–2. Szépirodalmi, Bp., 1955.

2. A tárgy tulajdonnév: „*Sanyit* kísértük le (Németh: Iszony 1: 153). Az *anya*, *apa*, szó önálló használatban és szóösszetételekben szintén a tárgyas ragozás használatát kívánja akkor, ha tárgyként szerepel a mondatban és jelentése az *anyám* illetve az *apám*: „*Édesanyát* a szép áprilisi nap szorította be a spaletta mögé” (Németh: Iszony 1: 104); „Sosem kerestek bennünket éjjel, csak egyszer, amikor *apát* börtönbe akarták csukni” (Galgóczi: Bűn 8); „És Bécsben is úgy ismerték már *apust*, mintha mindig ott lakott volna a »Mat-schaker Hof«-ban” (Krúdy: Ördög 26).

Ha a tulajdonnevek nem konkrét személyekre vonatkoznak, hanem e személyek tulajdonságaira vagy műveire, alanyi ragozást használunk: „*Adyt* látnak benne”; *Beethovent* játszott meg *Bartókot*” (Szabó: Őz 27).

A *szegény* főnév, ha ismert, szóban forgó, sajnálatra méltó személyt jelöl, szintén tárgyas ragozást von maga után, ha tárgyként szerepel a mondatban: „Nyilván a Takaró fiúk zavarták meg *szegényt*” (Németh: Iszony 1: 39); „... kedden fájlalta a gyomrát, ... pénteken jött az orvos, hívta a mentőket mindjárt, föl is vágta *szegényt*” (Gyurkó: Faustus 216).

3. A tárgy birtokos névmás: „Ha már javítod a dolgozatokat, megnézhetnéd az *enyémet* is.” Megjegyzendő azonban, hogy a birtokos névmás — mivel helyettesíti a már megnevezett, tehát ismert főnevet — mindig határozott névelővel áll. Így ez a pont tulajdonképpen az elsővel is összefügg, ahol határozott névelős névszóról volt szó.

4. a tárgy 3. személyű személyes névmás: „Ha nekem csúnya gyermekeim lennének, azt nem venném észre, vagy csak annál jobban szeretném *őket*” (Déry: Mondat 2: 30); „Nem ismerem *önöket*” (Csurka: Fogadó, 109); „Ki engedte be *magát* a lakásba?” (Déry: Mondat 1: 216); „Ne tessék haragudni, nem fogom *kegyedet* többé zavarni” (uo. 224).

5. A tárgy főnévi mutató névmás: „Maga ismeri *azokat*, Konrádné?” (uo. 29).

Alanyi ragozást használunk azonban, ha a főnévi mutató névmás:

a) partitívusi (részleges) jelentésű: „Jóska szereti a szilvaízet, reggelire mindig *azt* pakol neki anyám” (Sütő: Anyám 58).

b) határozatlan jelentésű:

„Vizynének csak az ajtónál jutott eszébe:

— Igaz is, a bére?

— Ugyan, méltóságos asszony — tiltakozott a házmester, szinte felháborodva.

— *Azt* ad majd neki, amit megérdemel” (Kosztolányi: Anna 59).

„Úgyis *azt* csinál, amit akar” (Füst: Feleségem 165).

c) anaforikus használatú és az, amire visszaul határozatlan: „De *dolgozni, azt* tudott” (Sánta: Óra 94).

— Megrendeltem az új habitust. Már varrják!

Az öreg érdeklődve tette le a pipáját.

— No, az derék dolog, de nem elég. *Egy új bricska* se ártana. — *Azt* is veszek. (Mikszáth: Birtok 19)

6. A tárgy visszaható névmás: „Többé már nem akarom látni *magamat*” (Szakonyi: Életem 65).

7. A tárgy kölcsönös névmás: „Meglátogatjuk *egymást* időnként, mint a jó rokonok (Somogyi Tóth: Próféta 132).

8. A tárgy *mind* és *valamennyi* ('összes' jelentésében) általános névmás (szóösszetételekben is): „Bevitte a holmikat, és az asztalra tette *mindet*”

(Csurka: Fogadó 117); „Mi az ördögöt is csináljon hát a testvéreivel, *valamennyit* nem helyezheti el” (Móricz: Rokonok 774).

9. A tárgy *-ik* végű névszó (a *másik* kivételével), vagy sorszámnev: „Akkor az ember, ha *valamelyiket* elkapta a legénykéek közül, megráncigálta a fülét” (Sütő: Anyám 103).

Figyelemre méltó azonban, hogy az ebbe a csoportba tartozó szavak egy része az ismert egésznek egy elemét, egy részét emeli ki, és mint olyan a határozott névelővel el van látva. Így tulajdonképpen az első pontban tárgyaltakkal függ össze: „*Az ötödiket* olvasom.” Ugyanez vonatkozik az *-ik* kiemelő jellel ellátott melléknevekre, mint pl. *a kisebbik*, *a legnagyobbik*: „Gyerekeivel nemigen tudott mit kezdeni; ha olykor ölébe kapta is *a kisebbiket*, (...) érdeklődése hamar lelohadt” (Déry: Mondat 2: 5).

10. A tárgy birtokos személyragos vagy birtokjeles szó: „a filmgyár is nagy várakozással figyelte *munkánkat*” (Galgóczy: Pályám 125).

A birtokos személyragos szó gyakran áll határozott névelővel. A birtokjeles szó szintén, mint ismert, határozott fogalom, általában határozott névelővel szokott szerepelni: „A könyvtáros lesütötte *a szemét*, megcsóválta *a fejét*, mintha nagyon elégedetlen volna” (Krúdy: Ördög 21).

Ha azonban a birtokos személyragos szónak partitívusi jelentése van, alanyi ragozást használunk: „*Két könyvemet* (a sok közül) elvitt.”

Vannak olyan szóösszetételek, amelyeknek szótári alakja is tartalmazza a birtokos személyragot, pl.: *tojásfehérje*, *tojássárgája*, *vásárfia*, *tanácsháza*, *városháza*, *napnyugta* stb. (ide vonható a *petrezselyem zöldje* birtokos jelzős szintagma is). Ezekre a szavakra a tárgyas ragozás a birtokos személyrag ellenére sem érvényes. Ugyanis a magyar nyelv ezeket nem birtokos szerkezetnek tekinti. „A kenéshez *tojásfehérjét* használhatunk” (Venezs: Konyha, 260); „Egyenként hozzáadunk 4 *tojássárgáját*, 1 kávéskanál kakaót, a sütőben puhára melegített csokoládét és késhegynyi fahéjat” (uo. 247).

Némely többes számú birtokos személyragos tárgynál szintén alanyi ragozást használunk. Ez akkor fordul elő, ha a tárgy *a)* 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos számnév; *b)* 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos *-ik* végű névmás; *c)* az 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos *valamennyi* névmás; *d)* 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos *mind* előtagú összetétel. Pl.:

„*Kettőnket* elvittek”; „(...) úgy kell csinálni, hogy *egyikünket* se érjen meglepetés” (Koloszvári Grandpierre: Nők 62); „Temesné megitatta anyámat, ugyanolyan jószívű, szenvtelen mozgással tett-vett körülötte, ahogy *bármelyikünket* ellátott, ha megbetegedtünk” (Szabó: Katalin 142); „Az anyósom makkegészséges, *valamennyiünket* túl fog élni!” (Déry: Mondat 1: 543); „Azzal, hogy széjjelválasztott, mindig újra összehozott *mindahányunkat*” (Sütő: Anyám 64); „Szalai fölényesen és rosszindulatúan mér végig *mindkettőnket*” (Somogyi Tóth: Próféta 18).

A fent felsorolt szavak jelölte tárgy mellett csak akkor használhatunk tárgyas ragozást, ha az 1. személyű tárgy mellett 1. személyű alany, illetve a 2. személyű tárgy mellett 2. személyű alany áll: „*Mindnyájatokat* látod a fényképen.”

11. A tárgynak névmási jelzője van, s ez főnévi mutató névmás, *valamennyi* általános névmás, *mind* előtagú összetétel, *-ik* végű névmás (*másik* kivételével): „*Melyik* üzletet, vendéglátó helyet érinti a kerületekben az intézkedés?” (Népszabadság, 1976. szeptember 17.); „(...) a középkorban *valamennyi börtönt* végigülte volna” (Krúdy: Szindbád 12); „Kronikás bárhova

nyúl, események beláthatatlan pókhálója gabalyodik ujja, *akármelyik fonalat próbálja fölgombolyítani, elkerülhetetlenül meggrezzent száz másikat*" (Czákó: Szerelem 91).

12. A tárgy olyan főnévi igenév, amelynek saját határozott tárgya van: „Nem akarom *önt megbántani*” (Örkény: Novellák 1: 14).

13. A tárgy mellékmondatlaltal van kifejezve, és a főmondatban ki van téve vagy kitehető a főnévi mutató névmás tárgyragos alakja: „*Azt* sem tudtam, *hogy öltöttem föl*” (Németh: Iszony 1: 142); „*Látja a szememen, hogy tiltakozom a gondolata ellen*” (Sütő: Anyám 126).

Ezenkívül a következő kifejezésszerű főmondatokban az ige mindig tárgy: *úgy gondolom, úgy látom, úgy vélem*: „*Úgy látom, nem sikerült meglepnem magát*” (Németh: Iszony 1: 97).

Mégis, ha a mellékmondatlaltal kifejezett tárgy hangsúlyosan határozatlan, az alanyi ragozást használjuk (lásd az 5. b. pontot): „*Tégy, amit akarsz.*”

14. A tárgy egyenes idézet: „Olyan lány az — *mondta a házmesterné . . .*” (Kosztolányi: Anna 42).

Vannak azonban igék, amelyek az idézet mellett is csak alanyi ragozásban állhatnak, intranszitiv mivoltuk miatt. Ezek a következők: *szól, megszólal, felkiált, közbevág, határoz*: „Csöndet kérek — *szólt az elnök*” (Kosztolányi: Anna 42).

Ezenkívül olyan igék is vannak, amelyek mind a két ragozásban állhatnak. A tárgyas ragozást akkor használjuk, ha a főmondat állítmánya csupán bevezeti, kíséri az egyenes idézetet. Ha azonban a főmondatnyi állítmánynak igazi mondanivalója van, az alanyi ragozást használjuk. Ezek közé az igék közé tartoznak: *felel, kiált, ordít, válaszol, bög, helyesel*: „Nem azon múlik — *felelte* Fischerné” (Déry: Mondat 2: 31); „Imre és a mulatás? — *felelt* helyette is Sanyi” (Németh: Iszony 1: 20);

— Hát eredj és vegyél magadnak elégtételt — *ordított* egy ember, és nekirohant, hogy csákányával levágja.

De Fekete Péter elébe ugrott.

— Ne bánts! — *ordította* — ki látott olyat, a túszt levágni! (Móricz: Erdély 539).

15. A tárgyas ragozást akkor is használjuk, ha a beszédelőzményből világos, hogy a határozott tárgy bele van értve a mondatba: „Otthon azt hazudtam, hogy nem kaptam ösztöndíjat, mert középparasztok vagyunk. *Elhitték*” (Galgóczi: Pályám 123).

16. A tárgyas ragozást az alábbi kifejezésekben használjuk: *Mit tudom én! Mit bánom én! Megjárja. Futja valamiből.*

„— És mostanában miről beszél a nép? — *Mit tudom én.* Erről egy kicsit, arról egy kicsit” (Csurka: Élet 10); „*Tudod mit?* Unom ezt a tartalmas világot itt körülöttem” (Somogyi Tóth: Prófeta 96); „Szép-e a menyasszonyod? — *Megjárja*” (ÉrtSz. 4: 1078); „Honnan *futja* még türelemre? — *kérdem*” (Sütő: Anyám 11).

M e g j e g y z é s. Több tárgy esetében általában az állítmányhoz legközelebb álló tárgy befolyásolja a ragozást, amely a határozatlan tárgy esetében alanyi, a határozott tárgy esetében viszont tárgyas lesz: „Klári nem sírt, amikor meglátott *engem* és sógornőjét” (Gyurkovics: Üdvözet 364); „... a nőkkel szemben nincsenek más desiderátumaim, mint a kellemes külső s alkalomadtán a jó kiszolgálás. Meg vagyok róla győződve, (...) hogy *egyiket* is, *másikat* is meg tudnám magától kapni idővel (...)” (Déry: Mondat 1: 427).

A tárgyas ragozás a magyar nyelv olyan jellegzetessége, amely folyton kihívást jelent a magyarul tanulóknak. Helyes használata minden esetben a szabályok alapos ismeretét feltételezi, bár a gyakorlás e tekintetben is nélkülözhetetlen. Cikkem célja az volt, hogy praktikus, áttekinthető összeállítást nyújtsak azoknak, akik a tárgyas ragozást próbálják elsajátítani és esetleg azoknak is, akik tanítják ezt. Figyelmes olvasók bizonyára észreveszik, hogy eltekintettem mindenféle magyarázattól, sőt a határozottság fogalmát sem említettem. Messze vezető magyarázatokkal nem akartam terhelni az olvasó figyelmét, úgy véelve, hogy az olvasó több hasznát veszi a szabályok egyszerű felsorolásának.

Jolanta Jastrzębska

Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete

1.1. A Táncsics Mihály életével és munkásságával foglalkozó írások megemlítik ugyan, hogy az író nyelvészeti tárgyú könyvekkel kezdte pályáját, az életmű méltatói azonban mindeddig nem vállalkoztak arra, hogy ezeket az alkotásokat értékeljék is.

Dolgozatomban Táncsicsnak csupán néhány nyelvkönyvével foglalkozom, meg kell azonban említenem, hogy a forradalmár gondolkodó a nyelvtudomány más területein is maradandót alkotott: az elsők között harcolt az önálló, „latán majmozat” nélküli magyar nyelvtanért, Riedl és Szvorényi előtt a sok esetű magyar grammatikát képviselte, hasznos észrevételeket fűzött a Magyar Tudós Társaság készülő helyesírási szabályzatához és számos, a nyelvtanításban ma is érvényes elvet fogalmazott meg. Kár, hogy nyelvészeti vitáiban partnerei nem vették figyelembe azt az intelmet, amelyet ő mindig szem előtt tartott: „Arra haragudni, aki hibáinkra figyelmeztet, nagy gyöngeség”.

1.2. Márton Józsefről írt tanulmányában Mikó Pálné rámutat, hogy a tankönyvek vizsgálata elhanyagolt terület a filológiai kutatásban. Még a nyelveket oktató szakemberek sem fordítanak kellő gondot saját munkaeszközeik történetének figyelemmel kísérésére, nem vonják le a régi tankönyvek mának szóló tanulságait (vö. Mikóné 1982. 62–5).

Sajnálattal kell tudomásul vennünk, hogy ez a megállapítás fokozottan érvényes a magyart idegen nyelvként tanító nyelvkönyvekre. Alig-alig olvashatunk ilyen tárgyú elemzéseket, kritikákat. Az első átfogó tanulmányt Éder Zoltán írta a MagyarNyelvőrben (107 [1983.]: 309–23), amely újra teret nyit a kutatásoknak. A tankönyvírás ugyanis nem volt ennyire periférikus jelensége a nyelvészetnek, bizonyítja ezt Bél Mátyás, Versegly Ferenc, Márton József, Czuczor Gergely, Vörösmarty Mihály, Szvorényi József, Riedl Szende, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Balassa József és más jeles szerzők munkássága. Az újságokban, folyóiratokban értő kritikák jelentek meg a nyelvkönyvekről, a Magyar Tudós Társaság is rendszeresen vizsgálta ezeket a munkákat. Az 1842-es akadémiai ülések jegyzőkönyvéből tudjuk például, hogy Táncsics 1841-ben készült nyelvkönyvét jutalomra terjesztették fel.

A napjainkban írt nyelvkönyvek szerzőinek zöme azonban nem hivatkozik a nagy tudású elődök munkáira. Többnyire csupán saját tapasztalatukra és esetleg az újabb külföldi szakirodalom eredményeire támaszkodnak.

Ezúttal csak olyan kérdésekre hívom fel a figyelmet, amelyek Táncsicsnál is felmerülnek.

2.1. Első helyre kívánczik az ígéről alkotott felfogás története. A nyelvoktatásban Brassai, Gouin és Viëtor fellépésével következett be az a nagy fordulat, amely az ígét állította az oktatás középpontjába. Táncsics azonban őket is megelőzve hangsúlyozta az ige fontosságát: „a magyarban [. . .] igen gyakran maga az ige mint egyetlen egy szó, teljes értelmű mondás, de legfőleg két szó, név és ige, vagy név helyett ige határozó és ige együtt tökéletes mondást képeznek, a miben példákat kell nekik [ti. a tanulóknak] elősorolni, mint *tanulok, járkálok, nézelődöm, ácsorognak, taszigálnak, fát vágnak, vizet hozok, levelet ír, iskolában van, könyvecskémet bevégezem, mit csináltak? hova mentek? miért térdepelsz? vidd ki, hozd be, kivitted? behoztad már? 's a' t.*” (Táncsics 1867, 132–3). Máshol pedig ezt írja: „Az ige úgy szólva legfontosabb része a' beszédnek, mert néha, sőt igen gyakran a' név vagy névmás elmarad, de az ige kitétetik” (Táncsics 1842, II, 16).

Ha ez a kérdés ilyen korán helyet kapott a magyarnyelv-oktatásban, méltán számíthatnánk arra, hogy a tapasztalatokat a későbbiekben is felhasználták. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy a mai, magyart idegen nyelvként tanító könyvek egy részében a magyarul tanuló egyetlen ígével sem találkozunk a kezdő leckeikben. Pedig ígék híján a legegyszerűbb kéréseit, kérdéseit, gondolatait sem képes kifejezni, s ez elveheti a kedvét a további nyelvtanulástól.

2.2. Egy másik fontos kérdés a nyelvoktatásban a vonzatok problematikája. Erről így ír Hegyi Endre: „Nyelvünk belső összefüggéseinek és működésének eddig még ki nem aknázott lehetőségével kellett élni. Így foglalta el az őt megillető helyet az oktatásban a legállandóbb szintagmatag, a vonzat. Megfelelő tapasztalatgyűjtés után az empirikus eredmények elvi síkú összefoglalására 1962-ben került első ízben sor” (Hegyi Endre: Elvi és módszertani szempontok a külföldi ösztöndíjasok oktatásához). Majd így folytatja: „Ezt követően a vonzatközpontúság rendszerjellegével tanáraink számára írt három egységes jegyzetben foglalkoztam. A legutóbbi [. . .] alapján jelentette meg a Nemzetközi Előkészítő Intézet az első olyan nyelvkönyvet, mely gyakorlatban alkalmazza a koncepciót”. Végül megállapítja: „Hogy korábban mennyire elkerülte a figyelmet a vonzat kérdése, bizonyíték rá a szakirodalom, melynek ez a téma egy kis túlzással szólva, valóságos mostohagyermek. Úgyszólván hiányzik belőle” (Hegyi 1970, 64). A régi nyelvkönyvek között való tallózás azonban nem erről győz meg minket. Bél Mátyás nyelvtanának magyar átdolgozása (Magyar grammatika. Buda, 1781.) már több, mint 200 évvel ezelőtt részletesen szól „Az ígének különféle esetekkel való egybekötéséről”, de más, korabeli nyelvkönyvek szintén külön fejezetben foglalkoznak a vonzatokkal. Táncsics is igen nagy fontosságot tulajdonított nekik. Egyik nyelvtanában ezt írja: „A' szókötésnek e' következő két fő része van: megegyeztetés [. . . és] vonzás, mellynek tulajdonsága az: hogy egyik szó a' másikat bizonyos esetben tétetni kívánja, azaz: a' névragasztásban használt ragoknak egyikét vagy másikat különösen felvételni kívánja” (Táncsics 1840. 66).

Amellett, hogy a nyelvtani részben foglalkozik velük, a szótárban is jelöli az ígék és mellékevek vonzatát.

2.3. Igen tanulságos a kommunikációban és a nyelvelsajátításban fontos szerepet játszó kérdő struktúrák figyelemmel kísérése is. A kérdés-felelet formájában írt tankönyvekben ezek a szerkezetek szervesen a tananyag szövegébe épülnek, s Táncsicsnál ezen kívül még külön fejezetet is találunk, amelyben ezzel foglalkozik. „Rövid beszélgetések” címen kérdéseket és ezekre adható rövid válaszokat közöl (kiegészítendő, eldöntendő vegyesen). Idézzünk ízelítőül néhányat:

„Mikor jössz vissza? Nem tudom.
A' kertben volt az urfi sétálni? Ott biz én.
Olcso'bb è már a' tojat? De még drágább!
Álmos vagy még? Szörnyen.
Szép lesz è ez? Magam sem tudom.
Hatan leszünk? Anyian.
Engem szeretsz? Téged ám.
Az derék ember ugy è? Bizony az az.
Dolgozol e szorgalmatosan? Csak ugy izzadok.
Volt è kenyered? Egy falat sem.
Hány esztendő's vagy? Husz esztendő's.
Eljössz velem haza? Örömet.
Miért nem olvasol? Azért.
Miért jössz oly későn? Mi közöd hozzá?
Hogyan hordja magát? Gondolhatod, hogy
bécsiesen” (Táncsics 1833. 90—3).

Szinte üdítő olvasmányt jelentenek ezek a rövid párbeszéddek a maguk természetességében, különösen akkor, ha szembeállítjuk őket néhány más nyelvkönyv hasonló dialógusaival. És ha egy tankönyv párbeszédei itt-ott „csikorognak” az még a kisebbik hiba. Nagyobb baj az, ha az elmélet nem kielégítő vagy hibás, amelyre egy tankönyv szövege, illetve az oktatás gyakorlata épül. Sajnos azonban erre is találunk példát.

A kiegészítendő kérdésre adható válaszok közül Hegyi Endre az alábbi lehetőségeket sorolja fel:

- „A) Elhangozhat egyszavas válasz: *Ki vállalja el ezt a feladatot? Én.*
- B) Változatlan sorrendben megtartjuk az egész kérdés szóállományát: *Ki vállalja el ezt a feladatot? Én vállalom el ezt a feladatot.* (Kezdő tanulócsoporthoz ne elégedjünk meg az egyszavas válasszal, mert igényes beszédgyakorlathoz ez nem elegendő.)
- C) Erősebb hangsúlytól mentes gondolatközlésnél (ez a leggyakoribb) a feleletben a kérdő mondat állítmánya után következő mondat-szakasz kerül előre: [. . .] *Hol szoktál üdülni nyáron? Nyáron a Balaton mellett szoktam üdülni*” (Hegyi 1964. 70).

Anélkül, hogy az idézett szabály kielégítő voltát vizsgálnám, meg kell állapítanom, hogy sem a beszélt, sem az írott nyelvre nem jellemző sem a B), sem a C) változat. Különösen nem jellemző a B) változat az igényes nyelvhasználatra, noha a szerző a kezdő csoportokban csak ezt a formát ajánlja. A B) és C) variánsok megkövetelését csak az a didaktikai szempont indokolhatja, hogy az ilyen típusú válaszokban a tanuló gyakorolja a szórendet.

Ez az elgondolás azonban téves képet alakít ki a nyelvről, ezért semmiféle prakticista cél nem igazolhatja.

De lássuk miként vélekedik Hegyi az eldöntendő kérdésre adható válaszokról: „Az igenlő felelet vagy igennel, vagy a hangsúlyos mondatrésszel történik, a tagadó s tiltó pedig az alábbi példákban használt szócékákkal:

Átadták Istvánnak az üzenetet? *Át. — Nem. Dehogy. Dehogyis.*

Istvánnak adták át az üzenetet? *Istvánnak. Nem. Hogyisne. Dehogy.*

Az *igen* helyett más-más árnyalatokkal a következő szavak állhatnak: *hogyne, persze, bizony*” (Hegyi 1964. 71).

Ez a szabály sem kielégítő, számos olyan válaszolási formát nem enged meg, amelyet gyakran használunk. Bizonyíték erre a Táncicstól föntebb idézett néhány párbeszéd, amelyek közül egyetlen egy sem felel meg ezeknek a szabályoknak, pedig Táncsics példái hibátlanok.

2.4. Nem minden tanulság nélkül való két azonos témájú leckerészlet összevetése sem. Az egyik 1977-ből való (Hegyi 1977. II), a másik pedig csaknem 150 évvel korábbi, 1833-ból (Táncsics: Magyar és német beszélgetések). 1977: „— Tanár úr, hova megyünk?

— A Várba. A Vár nem egy épület, hanem egész városrész.

— Szép ez a széles, modern híd.

— Igen, ez az Erzsébet-híd.

— Nagy itt a forgalom. A hídról sok villamos és autóbusz jön Budára, a járdán emberek sietnek. [. . .]

— Budáról Pestre megyünk?

— Nem. Mi ezen az oldalon maradunk. A Vár a budai oldalon van. ott fent, a hegyen” (114). „Fent vannak a Várhegyen. Innen a hegyről gyönyörű a kilátás. Alinak van fényképezőgépe, sok felvételt készít. A diákok kérdeznek, és a tanárok minden kérdésre felelnek. Alattuk a Duna, északra a Margitsziget, a pesti oldalon a Parlament. A Duna fölött a hidakon autóbuszok és villamosok járnak Pestről Budára, és a budai oldalról a pesti oldalra” (111).

1833: „— A' Duna Pest és Buda közt foly ugy-è?

— Igen is. A' híd az egyik városbul a' másikba negyvenkét hajón fekszik, ezen hídnak hosszága 240 öl, szélessége 4 öl és 4 láb; éjjel 16 lámpással világítatik. A' Duna mélysége Buda félén 8 öl, a' közepén 5, Pest félén 2.

— Boldog Isten! nagyon széles lehet tehát a' vize.

— Elhiszem.

— Valyon a' vár magában nagy è?

— Azt elhiszem, hisz egész egy város.

— A' víz a' várba részint csöveken vezetetik a' szomszéd hegyekből, részint erőművek által hajtatik föl a' Dunából.

— A vár tehát magos helyen fekszik?

— Körülötte pedig a' völgyben a' külső városok vagynak. Dél felé Krisztina város, melynek nyugotéjszaki végén a' város majorja van, hová multság okaért sok ember gyül össze; a' várnak napkeleti táján a' Tabán, Gellért hegye alatt. A' Duna és a' vár közt fekszik a' vizi város, ennek éjszaknyugoti végén az Országúti külváros, éjszakra az újváros, melynek házait az az Óbudai házaktól csak egy utsza választja el” (88—9).

A két szöveg összehasonlításakor rögtön feltűnik, hogy az első igen kevés információt tartalmaz, sok viszont benne a funkciótlan elem. Ezzel szemben a másodikban illet nemigen találunk, s ami a legfontosabb, Táncsics leckéjéből többet tudhatunk meg a korabeli Budapestről, mint a másiktól a mairól. Az 1833-as lecke szövege nem egy adott nyelvtani anyag mondatokkal való illusztrációja, hanem a kommunikációs igényeknek megfelelő tartalom hordozója.

2.5. A tanulásról szóló beszélgetésben Táncsics a magyar nyelv nehézségeire mutat rá:

„A’ magyar nyelv talán a’ legkönnyebb. [...] De azért sok nehézség van benne.

— Melyek azok a’ nehézségek?

— A’ birtokos ragok fügésztése, és határozatlan ’s határozott igék különbsége. Megvallom, hogy ezek a’ legnagyobb nehézségek” (Táncsics 1833. 76).

Nemcsak az elvet mondja ki, hanem — jó nyelvtanárhoz méltóan — explicit szabályokba foglalja, mikor kell a határozott formát használnunk. Ezeket az ismereteket nem elszórtan közli, hanem rögtön a határozott ragozás paradigmája után, könyvének elején, mivel jól tudja, hogy a határozott ragozás helyes használata igen lényeges a hibátlan magyar beszédben.

„Itt a’ határozott formát előszer érintvén, szükségkép következik ama’ nyelvünkben igen nagy fontosságú kérdés: mikor tétetik az ige határozott formába? [...]

1-er, Ha előtte, vagy utána azon egy mondasban tulajdonnév szenvedő esete áll [...]

2-or, Minden köznevek szenvedő esete mellett, ha azt az vagy a’ névmutató előzi meg [...]

3-or, Minden birtokos név szenvedő esete előtt vagy után [...]

4-er, Az *ik*-kel végződő nevek szenvedő esete mellett.

5-er, Ha a’ szenvedő esetben tett névmutató *azt, ezt*, vagy nyilván kitétetik a mondasban, vagy ha csak alattomban értetik is [...]

6-or, Ezen szenvedő esetben levő névmások előtt, vagy után *öt, öket, magamot, magadot, magát, magunkat, magatokat, magokat, azt, ezt, amazt, emezt, mindnyájokat, egymást* [...]

7-er, Ha az igék ezen részecsekkel: *át, be, el, föl, fel, ki, le, meg, össze, vissza, összetételnek, ’s a’* szenvedő eset előtt névmutató van [...]

8-or, Ha két ige következik egymásra, ’s az utolsó előtt ezen szócsakból egy áll, az első határozott formába tétetik: *hogy, hogyan, mi, mit, ki, kit, hol, hova, miért, mint, miként, merre*, tulajdonképp itt is alattomban értetik *azt*” (Táncsics 1833/2, 37–40).

És bár ez a szabály sem teljes, méltán gondolhatnánk, hogy a magyar nyelv rendszerének egy ilyen fontos alapkérdését megnyugtatóan tisztázzák a mai szerzők. Sajnos azonban azt tapasztalhatjuk, hogy néhány nyelvkönyvünk nem lép előbbre ezen a téren. Az egyik legújabbban megjelent munka (Nyomárkay, 1981.) például a 4. leckéjében megemlíti ugyan, hogy a magyarban „határozott tárgy után tárgyas igeragozást használunk” (38), a „targyas igeragozás” főbb eseteit azonban csak a 20. leckében, a könyv végén foglalja össze (260), amikor a nyelvtanuló esetleg már számos formát hibásan rögzített. Az összefoglalásból is kimarad viszont — többek között — egy igen fontos eset, amelyre Táncsics már felfigyelt, de a mondatközpontú nyelvrokta-

tásban az alapkoncepció hiányosságai miatt nem kaphatja meg az őt megillető helyet. Ez a fontos eset a határozott igeragozás szövegszervező funkciója, amikor a mondatban explicite nem találjuk meg a tárgyat, hanem — ahogy Táncsics megfogalmazza az 5. pontban — „a’ szenvedő esetben tett névmutató *azt, ezt* [...] csak alattomban értetik”.

2.6. A Táncsics-korabeli és a mai nyelvkönyvírás összevetését még egy konkrét nyelvtani probléma vizsgálatával folytatom. Ismeretes, hogy a múlt században a *való* igenév használata körül nagy vita zajlott, a kérdésben Kazinczy, Arany és Szarvas Gábor is kifejtette véleményét. A probléma Táncsicsnál is felvetődik. „Az újabb, vagy csak legújabb időben némelyek még a’ módosulást nem tűrő ragokhoz is kezdenek képzőt tenni, jelesen az *i-t*, mellyel a’ *v a l ó* kihagyása pótoltatik” (Táncsics 1840. 6). Táncsics is úgy látta, hogy a *való* igenévnek van olyan használata, amely igen közel áll az *-i* képzőéhez. Véleményével persze nem volt egyedül. Nagy János ezt írja akadémiai pályadíjat nyert dolgozatában: „*Való* nem rag, mivel a szavakkal egybe nem ragad, de igen sokszor használtatik körül írt mondatokban, és mivel az *i* vagy *beli* raggal [...] egy értelemmel bír, azért *i* által gyakran elmellőzhetni a *való*-val való izetlen éleést, de csak ha értelmes szavak után kellene járúlnia, mert értelmetlen szóhoz soha nem kapcsolathatik az *i* rag” (Nagy 1834. 156).

Ezt a felfogást képviseli Táncsicson kívül számos más szerző között Eiben János is, aki francia közvetítőnyelvű magyar nyelvkönyvében a *való*-t egyrészt együtt tárgyalja a *-beli* képzővel, másrészt a szemantikailag tartalmaz, melléknemesült *való* jelentéseinek felsorolása után külön említi meg az igenév képzőszerű használatát: „A *való* ezenkívül a határozót és az utoljáraival használt főnevet melléknévvé változtatja, p.o. *Három napig való utazás. Az útköztről való tudósítás. Térdig való víz. Az ifiakkal való társalkodás. A jókor való felkelés*” (Eiben 1843. 127). Funkcionális szempontból ez az eljárás jóval inkább igazolható, mint a mai nyelvkönyveinkben elég általánosan elterjedt nézet, hogy ti. a *való*-t csak a folyamatos melléknévi igenevek között tárgyalják a *levő*-vel együtt, azt a szabályt adván, hogy a *levő* a *hol?* kérdésre felelő jelzői értékű határozókat köti a főnévhez, a *való* pedig a *honnan?*, illetve a *hová?* kérdésre felelőket (vö. pl. Hegyi 1975. I, 82). Ez a szabály persze tarthatatlan, hiszen ennek alapján ilyen szerkezeteket alkothat a nyelvtanuló: **a munkában levő részvétel, *a jogban levő jártasság, *az ügyben levő bűnösség* stb. Egyes nyelvkönyvek azt a hibát is elkövetik, hogy a *levő*-t a *lesz* ige, a *való*-t a *van* ige folyamatos melléknévi igeneveként magyarázzák. És bár ez nyelvtörténetileg igaz, a nyelvtanulóban csak zavart kelt.

3.1. Dolgozatomban eddig több nyelvkönyvből emeltem ki egy-egy ma is fontosnak tartott kérdést, a következőkben egyetlen nyelvkönyv (Táncsics: Magyar és német beszélgetések ’s nyelvgyakorlások e’ két nyelv hirtelen megtanulására, különös tekintettel a’ magyar nyelvbeli ragasztályokra, a’ határozott ’s határozatlan igék helyes használatára, és sok saját beszédmódra, Budapest [!] 1833.) felépítésének rövid bemutatásával azt vizsgálom meg, hogy milyen üzenetet tartogat a ma számára egy olyan munka, amelynek alapkoncepciójával ugyan nem érthetünk egyet, bizonyos részletei azonban igen tanulságosak. Mielőtt rátérnék a könyv részletesebb elemzésére, el kell mondanom, milyen legenda terjedt el erről a „veszélyes nyelvtan”-ról.

3.2. Az „Életpályám”-ban Táncsics beszámol arról, hogy nyelvkönyvének első kiadását hamarosan elkapkodták, de a második kiadást a példamondatok tartalma miatt nem engedélyezték. Nyomozást indítottak: vajon a cenzúrázás után belejavíthatott-e a kéziratába. Mivel a vizsgálat nem tudta bebizonyítani a szerző vétkességét, a cenzort váltották le tisztességéből. Táncsics arra gyanakodott, hogy József nádor tiltatta le a könyvet az udvarnál, mivel a főherceg gyermekei ebből tanultak magyarul. Az igazság azonban ennél érdekesebb, erre következtethetünk Egon Caesar Conte Corti osztrák történész „Vom Kind zum Kaiser” című művéből. Ebből megtudhatjuk, hogy a fiatal Ferenc József nyelvtanulása érdekében Zsófia főhercegnő meghozatott Bécsbe egy nagy sikerű magyar nyelvtant — „valami Stancsicsét”. Mikor azonban a kezébe vette a könyvet, fennakadt a szeme a meglepetéstől, ugyanis a legenda szerint ilyen pldamondokat talált benne:

„— Ki Magyarország királya?

— Ausztria német császára.

— Hol lakik a magyar király?

— Ausztria német tartományban, Bécsben.

— Ki hazaáruló?

— A német, mert Magyarország jövedelméből tartja fenn magát.

— Mi a legszentebb kötelessége minden magyarnak?

— Hogy ne tűrje az idegen igát, még ha az utolsó csepp vérébe kerül is”

(Corti 1950. 235—6 és Mikóné 1982. 89).

S bár a német történésztől idézett párbeszédnek nem szerepelnek a könyvben, Táncsics nem rejtette benne véka alá véleményét a Magyarországon uralkodó állapotokról. Ez is azt bizonyítja, hogy párbeszédei nem csupán a nyelvtani anyagot illusztráló funkciótlan mondatok, hanem olyanok, amelyek határozott véleményt tükröznek, s mint ilyenek betöltik legfontosabb feladatukat: üzenetet közvetítenek a nyelvtanulónak. Más kérdés persze, hogy ez az üzenet nem tetszett az anyacsászárnőnek. Mint példáinkból majd kiderül, ez is érthető.

3.3. „A magyar nyelv” című munkájában Táncsics javasolta a magyaroknak közvetítő nyelv nélkül való oktatását, ennek ellenére — az igényeknek megfelelően — több olyan nyelvkönyvet adott ki, amelyben a magyar szöveget német fordításban is közli, és a gyakorlatok között is számos fordítási feladatot ad. Ezek a munkák a szintetikus nyelvtanítási módszert követik: a nyelvtani szabályok ismertetése és begyakoroltatása, az egész nyelvtani rendszer bemutatása után jutnak el a célhoz: a szövegek feldolgozásához.

3.4. Mint a szintetikus nyelvtanítási iskola hívei általában, Táncsics is a kiejtés bemutatásával indítja nyelvkönyvét. A bevezető beszélgetésben (1—12) német és francia példákon érzékelteti, hogyan kell kiejteni a magyar hangokat. Ezután felhívja a figyelmet néhány magyar sajátosságra: a hangrendre és az illeszkedésre. Elmondja, hogy a magyarban nem deklináció, hanem „névragasztás” van, bemutatja a birtokos személyragozást és az igeragozási paradigmát különböző módokban. A rövid nyelvtani áttekintés után kezd az anyag alapos begyakoroltatásához. Először a birtoklás kifejezését sajátíttatja el a tanulókkal a „Némely szók a’ *van* igével használva” című fejezetben (12—8). Táncsics nemcsak elméletben vélekedett úgy, hogy „a nyelv, a nemzet és haza oly szoros egyesületben vagynak, hogy egyiket a másik nélkül csak érin-

teni is alig lehet”, nyelvkönyveit is e szerint az elv szerint alkotta meg. A leg-egyszerűbb szerkezetek tanításakor is közöl ismereteket Magyarországról: „*Hazámnak igen jó borai vannak. A pestieknek elég vizük van. Nektek sós vizeitek vannak Erdélyben*”. A példák a fokozatosság elvének figyelembe vételével sorakoznak egymás után. Az egyszerű mondatokban szereplő kijelentő módú, jelen idejű alakok után megtaláljuk a múlt idejű, a jövő idejű, a feltételes módú jelen és múlt idejű, valamint a felszólító módú prädigmákat. Ezután összetett mondatban ismerkedhetünk meg a szerkezettel: „*Nekem van kenyérem [...], Nekem vala gyümölcsöm [...]. Neked volt epred [...]. Neki lesz baraczká [...]. Ha nekünk mogyorónk volna [...]. Ha nektek naspolyátok lett volna [...]. Hogy nekik legyen pereczük [...]. Kérdezd meg, van é a' czukrásznak süteménye? [...]. Nem tudod, van é a' kertésznek retke?*” Stb.

3.5. Ugyanígy, a fokozatosság elve szerint mutat be hasonló példákat „*a nincs* igével használva” (18–26). Figyelme néha annyira a tartalomra irányul, hogy példái közé olyanok is becsúsznak, amelyek nyelvtanilag nem oda valók. „*Magyarországnak nincsenek mindenhol jó utai*” — írja a prädigmában, majd rögtön hozzá is teszi: „*Miért oly rosszak nálunk az utak?*” A szorosan vett nyelvtani anyagtól való hasonló elkalandozások több helyen is előfordulnak a könyvben. Ezeket a gondolatokat valószínűleg szándékosan szőtte a gyakorlatok szövegébe, hogy a példamondatok közül kiugorjanak, és a nyelvtanuló gondolkodjon el rajtuk. Valószínűsíti ezt a feltevést, hogy az ilyen mondatok néhol felkiáltójellel vannak kiemelve a többi közül, megértésükkel pedig nem lehet gond, hiszen mellettük megtaláljuk a német fordítást is.

3.6. A birtoklás kifejezésének bemutatása után áttér „*A személyes van* ige” használatára (26–33). Figyelemre méltó az a törekvése, hogy a nyelvtanításban funkcionális szempontból két *van* igét különböztet meg, és explicit szabályba foglalja, hogy a „személyes van ige” mikor marad el a mondatból: „*A van* mint személyes ige használva a jelentő mód, jelen idejében mind az egyes, mind a többes szám harmadik személyében kimarad, a következő két esetben:

- a) Midőn a tárgyak tulajdonságát, azaz milyenségét, mekkoraságát fejezzük ki, p.o. *én beteg vagyok, te beteg vagy, ő beteg* (a *van* elmarad), *mi betegek vagyunk, ti betegek vagytok, ők betegek* (vannak elmarad). Minden látható tárgy harmadik személyképpen tekinthető (természetesen a velünk szemközt levő második személyt, a kivel éppen szólunk, kivéve), tehát bármely tárgynak tulajdonságát fejezzük ki, *van* és *vannak* mindig elmarad [...].
- b) Midőn az embernek állapota, foglalkozása, keresetmódja, hivatala, állása mondatik ki, vagyis hogy mi ő életmódjára nézve [...].” (Táncsics 1867. 122).

A „személyes van ige” használatát is minden személyben, számban, módban és időben bemutatja, de ezek között is találunk a sorba nem illő mondatokat, amelyekben nem is szerepel a *van* ige: „*Miért eped oly sok ártatlan a' börtönökben?*” (30); „*Ha az üres idő nem játszásra, hanem olvasásra fordítatnék*” (33); „*Pénteken a' pápisták böjtölnek. De bárcsak szombaton is böjtölnének, több hal adathatnék el*” (34); „*Magyar ország, német király, latán törvény, papi növelés, vegyes nemzet, nem magyar polgár, tízféle nyelv*” (35).

Keményen bírálja a korabeli magyarországi állapotokat azokban a példamondatokban is, amelyekben vegyesen szerepel a létige állító vagy tagadó alakja (33–8). „Azon ország, vagy nemzet, melynek törvénye idegen nyelven van írva, boldogtalan” (34); „A' hol jogasság nincs, nincs ott morál, nincs religió” (35); „Magyarországban nem kevés iskola van, de józan növelés nincs” (35); „Miért nincsenek nálunk gyárak?” (35); „Hol a' tulajdon csak kevesek kezében van, nincs ott boldogság” (35); „Most van talán a szabadság és fölvilágosulás hajnala” (36); „Minél nagyobb a nemesek szabadsága, annál nagyobb a' jobbágyok szolgálata” (37); „Honunkban még nagy sötétség van” (38); „A' temetőben nincs a' nemes és nemtelen, a' császár és koldus koponya közt különbség” (36).

A példák ismeretében érthető, hogy Zsófia főhercegnő a könyvet nem találta alkalmasnak a jövőbeni császár nyelvtanulásához.

3.7. A létigés mondatok után következik „a' birtok nevek használata” (38–9), majd „A' számnevek használata” (40–1). A „Szavak ragokkal használva” című fejezetben (42–6) mély és magas névszórágazási példákat sorol fel. Érdeemes megfigyelni, hogyan érvényesíti itt is a fokozatosság elvét. Először az alapformát mutatja be, majd ezt egyre bonyolultabb szerkezetekben használja, s példákkal szolgál a toldalékok sorrendjére is.

„Ember. Az ember. [...] Az emberért. Ezért az emberért. Kár ezért az emberért. Az emberekért. Az emberiségért. Ezen az emberen. Ezeken az emberekön nagy békák vannak. Mikor esnek le az emberekről az előítéletek ezredes békóji! A gyermek még emberré lesz, tele szíja magát elő ítéletekkel” (42–4). A példák között olyan mondatokat is elhelyez, amelyek a nyelvtanulót buzdítják a tanulásra. „Te jól beszélsz németül. Én jobban beszélek magyarul” (45).

3.8. A névszórágazás bemutatása után az igeragozási paradigmák következnek (46–56). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Tánicsics egymás mellett mutatja be a határozott és határozatlan igeragozási formákat, és nagy figyelmet szentel az igék tárggyal való egyeztetésére is. Mindezt azért hangsúlyozom, mert a mai nyelvkönyvek egy része először csak az „alanyi ragozás”-t tanítja és gyakoroltatja, és csak jóval később tér rá a „tárgyas ragozás” sajátosságaira. A fokozatosságnak az ilyen formális módon való értelmezése azonban nem célravezető, mert eltereli a nyelvtanuló figyelmét a magyarra jellemző kettős egyeztetésről, és olyan csonka igeképet alakít ki, mintha például először csak az egyes számot tanítanánk, és csak később térnénk rá a többes szám ismertetésére. A határozatlan és határozott igeragozás tanításának elválasztása azért sem helyes, mert a magyar nyelvet tanulók többségének anyanyelvében nincs meg ez a különbség, tehát a nyelvtanuló a határozatlan ragozású igéhez nyugodtan kapcsol határozott tárgyat is. Ha tud kérni egy kávé, méltán gondolhatja — ha az ellenkezőjére nem lát példát —, hogy egy mondatban például az *egy kávé* határozatlan tárgyat felcserélheti határozott tárggyal, s ahogy *kávé* kért, ugyanúgy kéri *a kulcsát* a szállodában. S ha egy formát tévesen gyakorol be, igen nehéz ezután a helyes alak használatára rászoktatni. Mindez Tánicsics könyvében nem fordulhat elő, mert ő párhuzamosan tárgyalja, minden számban, személyben, időben és módban a kétféle igeragozást:

„Hogy kenyeret süssön. — Hogy a' rétest megsüsse”. „Nem olvastál ma. — Nem olvastad el még a' könyvemet”. „Mi nem fogunk cholerasokat dörzsölni. — Mi nem fogjuk a' cholerasokat dörzsölni” (49–53).

3.9. A névszó- és igeragozási paradigmák begyakoroltatása után „Beszéd gyakorlatok” következnek. Táncsics nem hivatkozik ugyan rá, mégis egészen bizonyos, hogy: *A' világ, Az ég, A' lég, A' tűz, A' víz, A' felhők, A' föld, Az érczek, A' kövek, A' hét emberkor, Az embernek külső tagjai* és *A' fő és a' kezek* című rövid leírásokat Comenius „Orbis Pictus”-ából kölcsönözte, a szöveget azonban átalakította, korszerűsítette. „A' fő és a' kezek”-ről közölt leírás Comeniusnál így szól:

„A' fön vagynak a' hajak, a' mellyel fésűvel szoktak fésültetni, továbbá két fülek, a' vakjzemek és az artzúlat.

- Az artzúlatban vagynak: a' homlok, a' jzemek, az orr, a' két orrlyukakkal; a' száj, az ortzák és az áll.
- A' száj környűl van véve ajakakkal.
- A' nyelv és az iny környűl vagynak kerítve az állkaptzában levő fogakkal.
- A' férjfinak az álla szakállal bé- vagyon fedve, a' felső ajaka bajuszsal.
- A' jzem (a' mellyben vagyon jzem-fejérje, és jzem fény), jzemhéjjal és jzemöldökkal fedeztetik.
- Az őjzve-jzorított kéz ököl, a' ki-nyílt kéz tenyérnek mondatik.
- Középben vagyon a' marok, végső része a' hüvelyk, a' több négy ujjakkal együtt, tudniillik: a' mutatóval, középsővel, nevendékennyel, és a' kis-újjal” (Comenius 1798. 75—7).

Táncsics ezt így fogalmazta át:

„A' fön van a' haj, mely fésűvel fésültetik; azon kívül a' két fül, a' két vakszem, és az orcza, vagy ábrázat. Az orcán vannak a' homlok, a' szemek az orr, a' száj, az arcok vagy pofák, és az áll. — A' száj körül van véve ajakkal, a' nyelv pedig az inynyel együtt körül van körítve fogakkal, melyek az állkapczában vannak. — A' férfi állát szakáll földi be, felső aját pedig bajusz. — A' szemet, szemhajok borítják be, és szemöldökek. — Az össze vont kéz ökölnék, a' nyílt pedig tenyérnek mondatik. — Végső része a' kéznek a' hüvelyk, a' többi négy ujjal ugymint a' mutatóval, a' középsővel a' gyűrűssel és a' kis ujjal” (Táncsics 1833. 61—2).

Látható tehát, hogy Táncsics a tartalmat nem érintő olyan korszerűsítéseket hajtott végre, amelyek a szöveg előnyére váltak, de bátran átvette jeles elődjétől, amit jónak tartott.

3.10. A „Beszéd gyakorlatok”-at, „Mindennapi beszélgetések” követik (62—5), amelyben a köszönési és udvariassági formákat gyakorolhatja a tanuló. Ezután az időjárásról való beszélgetést (66—8), majd „Szólásmódok”-at (68—74) olvashatunk.

A tanulásról való beszélgetésben (75—8) a magyartanulás egyszerűségéről is szó esik:

„Hány hónap alatt tanulhatni meg a' magyar nyelvet?

- A' kinek kedve, jó tanítója és elég idője van, egy hónap alatt.
- Valyon lehetséges è ez?
- Igenis lehetséges.
- Ha oly könnyen meg tanulhatni e' nyelvet, miért nem tanulta meg ezen sokféle nép, mely e' hont lakja?
- Ó barátom hallgassunk erről, okát nem szabad megmondanom”.

3.11. A nyelvtanközpontúság helyett a szituáció-központúság és az ismeretek terjesztése áll a többi beszélgetés középpontjában is:

„Beszélgetés vevésről, eladásról” (78–80), „Beszélgetés az országok-városokról” (80–4), „Beszélgetés Magyarországról” (84–7), „Beszélgetés Buda városáról” (88–90), „A’ mesteremberekről” (93–5), „Beszélgetés az utazásról” (96–8), „Beszélgetés a’ konyháról és főzésről” (99–100), „Az evésről” (100–1). A szituációs gyakorlatokat a „Szójárások (Idiotizmusok)” (102–15) fejezet követi, végül „Különfélesek” (115–6), „Mesék” (118–21), „Közmondatok” (121–4) és „Anekdóták” (124–8) zárják a könyvet.

3.12. „A magyar nyelv” című értekezésében Táncsics javasolta a rendhagyó igék „rendbe szedését” (vagyis minden igének a szabályos paradigma szerinti „ragasztását”, tehát pl. *visztem, visztél, viszett, hisztem, hisztél, hiszett*, stb.). 1833-as nyelvkönyvében már letett erről a szándékáról. Javaslatát módszertani eljárássá szelídítette: a könyv elején megadott szabálytól eltérő esetek első előfordulásakor (de csak az első előfordulásakor) a kivétel mellé zárójelben odairja a szabályban megfogalmazottak szerint várható formát: „*Ha te pénzt vet-tél (vesz-tél) volna el?*” (51); „*Hogy kenyeret süs-sön (süt-jön)?*” (50); „*Mit fogunk enni (esz-ni)?*” (101); „*Ház-zá (ház-vá) változtatni?*” (44); „*Ettől (ez-től) a háztól?*” (44).

3.13. Követendő példaként tarthatjuk számon azt, hogy kiemelt kérdésként kezeli a nehezen szótárba foglalható lexikai egységeket, s külön fejezetet szentel nekik. A „Szójárások” között olyan kifejezéseket sorol fel, amelyek a magyarban egy alapigéhez kapcsolódnak, a németben viszont ezek az alapszavak különbözőek (a megértést biztosítja azzal, hogy a német fordítást is közli): „*Ad. Leányát férhöz adta. Lovait eladta. Az ételeket már feladta. Az isten ne adja. Magad a tanulásra adod. Megadom magam. Megadta neki. Az adósságot megadta. Isten adta?*” (102).

3.14. Mai szótáraink az igekötős igéket külön lexikai egységként kezelik, tekintet nélkül arra, hogy az igekötő irányt, befejezettséget fejez-e ki, vagy az alapige jelentését teljesen megváltoztatja. Táncsics — számos kortársával együtt — az igekötőket az „igehatározók” speciális eseteként fogta fel, tehát a „szójárások” ilyenfajta bemutatása az akkori nyelvtani felfogásnak teljesen megfelel. Ennek a megoldásnak a jól ismert hátrányai mellett megvan az az előnye, hogy a nyelvtanuló egy helyen megtalálhatja ugyanannak az alapigének a különböző igekötőkkel kifejezett jelentésárnyalatait. Ugyanezt a mai szótárakban csak hosszas lapozgatás után tudja felderíteni.

3.15. Táncsics ezt a nyelvkönyvét a már ismertetett okok miatt nem tudta újból kiadni, a kudarc azonban nem keserítette el. 1840-ben megújult erővel fogott a nyelvkönyvíráshoz, de idős korában is írt nyelvkönyvet, ez a tevékenység tehát átívelte egész pályáját.

4. Az itt felsorakoztatott észrevételekkel természetesen nem azt akartam bizonyítani, hogy a múlt században írt nyelvkönyvek jobbak a maiaknál. Csupán arra akartam rámutatni, hogy ezek a régi munkák olyan értékeket hordoznak, amelyek elkerülték a mai szerzők figyelmét, pedig nagy haszonnal kamatoztatná őket a nyelvtanítás gyakorlata. Számos szerző megkímélhetné volna magát sok felesleges munkától, és rengeteg ötletet kaphatott volna, ha nem csupán a saját tapasztalatára, hanem az elődök munkásságára is épít.

Hivatkozások, irodalom:

- Comenius, Johannes Amos 1798. *Orbis Pictus*, Pozsony.
- Corti, Egon Caesar 1950. *Vom Kind zum Kaiser*, Wien.
- Eiben, Jean 1843. *Nouvelle grammaire hongroise*, h. n.
- Éder Zoltán 1983. Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből, *Nyr.* 107: 307–23.
- Hegyi Endre 1970. A magyar nyelv idegen nyelvként való tanításának főbb elvi és módszertani problémái, in: Babos Ernő és Károly Sándor (szerk.): *Idegen nyelv, anyanyelv*. Budapest.
- Hegyi Endre 1975. (szerk.) *A Nemzetközi Előkészítő Intézet társadalomtudományi szakirányú hallgatóinak magyar nyelvkönyve I–III*. Budapest.
- Hegyi Endre 1977. (szerk.) *A Nemzetközi Előkészítő Intézet hallgatóinak magyar nyelvkönyve I–V.*, Budapest.
- Hegyi Endre—Mihályi József 1964. *Nyelvtani útmutató külföldi hallgatók magyar nyelvi oktatásához*. Budapest.
- Lelkes István 1976. *Manuel de hongrois*. Budapest.
- Mikó Pálné 1982. *Márton József a magyar nyelvért*. Budapest.
- Nagy János 1834. *A' magyar nyelv' szóalkotó, 's módosító ragainak nyelvtudományi vizsgálata*. Buda.
- Nyomárkay István 1981. *Magyar nyelvkönyv idegen ajkúak számára*. Budapest.
- Táncsics Mihály 1831. *A magyar nyelv*. Pest.
- Táncsics Mihály 1833. *Magyar és német beszélgetések 's nyelvgyakorlások e' két nyelv hirtelen megtanulására, különös tekintettel a' magyar nyelvbeli ragasztályokra, a' határozott 's határozatlan igék helyes használatára, és sok saját beszédmódra*, Budapest [!].
- Táncsics Mihály 1833. *Nyelvészet*. Pest.
- Táncsics Mihály 1840. *Magyar nyelvtudomány kérdések- és feleletekben, nagyobb tanulóknak számára*. Pest.
- Táncsics Mihály 1842. *Népkönyv*, Pest.
- Táncsics Mihály 1867. *Magyar nyelvtanítási kézikönyvecske kezdők számára*. Pest.
- Táncsics Mihály 1949. *Életpályám*. Budapest.

Kálmán Péter

A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából

(Részletek egy készülő tanulmányból)

1. Miért nem jó a szórend a következő mondatokban — teszi fel a kérdést a magyarul tanuló külföldi:

- + *Akarnak laoszi népek építeni fel szocializmust.*
- + *Francia iskolarendszer szerint a diákok Kongóban tanulnak.*
- + *Magyarország Közép-Európában elterül.*
- + *Hazám szegény ország a vízben.*
- + *Este tegnap diák vietnami két a meccset nézte televízióban.*

A tanár tisztázza, hogy az a szegény ország víz által körülvevett-e, avagy vízben szegény; hogy egy diák nézett-e két meccset, avagy ketten néztek-e egyet, azután kijavítja a mondatokat, a feltett „miért? kérdésre azonban nem tud kielégítő feleleteket adni. Mi áll a gyakorló tanár rendelkezésére a fenti kérdésre adandó válaszhoz?

„A nyomatéktalan mondatban az állítmány bárhol elhelyezkedhet, de az érzelmileg nem telített mondatban rendszerint az utolsó előtti helyre kerül” (MMNy. 454).

„Az egyes mondatrészeknek e minőségükből folyó szórendi megkötöttségeik általában nincsenek: nem beszélhetünk az állítmány, az alany, a tárgy, a határozó jellemző szórendi helyéről, mivel minden ilyenféle szabály csak annyiszor lenne igaz, mint ahányszor nem” (MMNyR. 2: 482).

Aki azonban nagyon sok szórendileg hibás mondatot javított már, az nem tud egyetérteni a fentiekkel.

Találón jegyzi meg É. Kiss Katalin: „Korábbi munkákban azt olvashattuk, hogy a magyar szórend szabad. Ezt azonban a nyelvészek mindig is metaforaként használták. . . , mert hiszen jöllehet egy magyar mondat szavai számos megengedhető kombinációban előfordulhatnak, nagy a meg nem engedett kombinációk száma is, és a megengedett kombinációk többsége sem azonos jelentésű. Ezek a tények inkább valamely alapvető rendre, mint szabadságra utalnak. . . Olyan szintetikus „szórendi” azaz felszíni szerkezeteket előállító szabályaink azonban, amelyek képessé tennének egy idegen anyanyelvű beszélőt vagy egy számítógépet helyes, a kontextusnak megfelelő magyar mondatok szerkesztésére, nincsenek” (A magyar szintaxis egy transzformációs-generatív megközelítése. Debrecen, 1978. 66—9 Kandidátusi disszertáció).

Köztudomású, hogy a szórend kutatói két nagy csoportra oszlanak: az egyik irányzat a mondatot önmagában vizsgálja, a másik pedig a szöveg felől közelítve az aktuális mondattagolást helyezi előtérbe. Én mindkét irányzat eredményeit igyekeztem felhasználni.

Kiinduló pontul Deme László, Dezső László, Elekfi László, Rácz Endre és Szemere Gyula munkássága szolgált.

Az én munkám is, akárcsak Deme László „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata” (Budapest, 1971.) c. munkája „. . . a nyelvt statisztikai tanulmányokkal tart közeli rokonságot, bár nem egy vonásában minőségileg különbözik tőlük” (9). Az én munkám is kísérlet nyelvtani jellegű jelenségek statisztikai feldolgozására. Tehát mondatstatisztikai vizsgálatnak minősíthető.

A mondat fogalmának, s ezen belül a nyomatéktalan mondat fogalmának pontos meghatározására nem vállalkozom, csupán az általam vizsgált mondattípus körülírására szorítkozom.

2. Munkám tárgya olyan mondatok vizsgálata, amelyek

1. tartalmi szempontból önállóan is érthető, tudományos információt hordozó kijelentő mondatok;

2. az ítéletfajták és a nekik megfelelő grammatikai eszközök szerint állító alakú, feltétlen, ténylegességet kifejező mondatok;

3. szerkezeti felépítésük szerint teljes mondatok;

4. egymáshoz való kapcsolódásuk szempontjából egyszerű mondatok;

5. a hangsúlyozás szempontjából csak szakaszhangsúlyos részekkel rendelkeznek, mondathangsúlyos, főhangsúlyos részekkel azonban nem;

6. a kontextus szempontjából előzmény nélkül is érthetőek, de az aktuális tagolás esetleges hatása a vizsgálatok során komoly szerepet játszik.

Gyűjteményembe felvettem határeseteket, átmeneti típusokat is, különben nem vizsgálhattam volna több határozónkat (mint fok-, mérték-, módhatározó stb.).

Azért választottam ezt a mondattípust, mert munkám konkrét oktatási célokat szolgál. A nyelvünket kezdő fokon tanuló diák legfőbb célja az, hogy az anyanyelvén tanult, vagy több bonyolult magyar mondatból megértett tudományos ismeretanyagot helyesen szerkesztett magyar mondatban megfogalmazza.

Ez a cél szabta meg munkám módszerét is.

Ezer fent körülírt mondatot gyűjtöttem össze nyelvünknek arról a szintjéről, amelyen egy külföldinek egyetemi tanulmányai kezdetekor otthonosan kell mozognia. Ezt a szintet három nyelvi réteggel határoltam körül: 1. az újságok, folyóiratok népszerű tudományos cikkeinek nyelvvezete; 2. a laikusoknak szánt ismeretterjesztő irodalom nyelvvezete; 3. olyan egyetemi jegyzetek, tankönyvek, könyvek, szakfolyóiratok nyelvvezete, amelyek már a gyakorló szakemberek által használt standard alapirodalom kategóriájába is beletartoznak.

Külföldiek számára írt tankönyveket, gyorsan cserélődő egyetemi jegyzeteket nem használtam fel anyaggyűjtésre. Köznyelvi és irodalmi példamondataim sincsenek. A köznyelvben túl sok információt hordoz a szituáció, a hanglejtés, a gesztus, a mimika. Irodalmunk jelesei körül pedig egyedivé, megismételhetetlenné válik a nyelv. Én azonban nem a lehetséges valamennyi szórendi változatot kívánom számbavenni, hanem az objektív közlésbeli optimumot akarom meghatározni.

A folyóiratok egy-egy cikkét, illetve a testesebb művek egy-egy fejezetét taláломra választottam ki, de a választott korpusznak minden — a fent körülírt kategóriába tartozó — mondatát kigyűjtöttem.

A szerzők nagy számával az egyéni stílusjegyek jelentőségét kívántam mellőzhetővé tenni. A felsorolást annak bizonyosságául mellékelem, hogy munkám csak céljában és indítékában tartozik a magyar mint idegen nyelv oktatásának területére. Anyaga és tárgya a leíró nyelvészet szférájába tartozik, s mint ilyen általános érvényű törvényszerűségeket vizsgál.

Az első rétegből:

Az Élet és Tudományból	41 cikkből	290 mondat
a Magyar Nemzetből	1 cikkből	25 mondat
a Magyarországból	1 cikkből	3 mondat
az Universumból	4 cikkből	18 mondat
a Vöröskeresztes Családi Lapból	3 cikkből	9 mondat
összesen:	50 cikkből	345 mondat

A második rétegből:

1. Az emberi test (Gondolat kiadó)	1 fejezetéből	43 mondat
2. Egészségügyi ABC	1 fejezetéből	8 mondat
3. Feledy Béla: Autósoknak a gépkocsiról	1 fejezetéből	24 mondat
4. Gyurkovics Attila: Tv-javítás	1 fejezetéből	14 mondat
5. Kulin György—Róka Gedeon: A világegyetem	1 fejezetéből	61 mondat
6. Dr. Malán Mihály: Ikrék és ikerkutatás	1 fejezetéből	2 mondat
7. Nozdrovicky László: Tv-tanácsadó	1 fejezetéből	33 mondat
8. Öveges József: Sugárözönben élünk	1 fejezetéből	50 mondat
9. Dr. Szemere Pál: Szervezetünk és a gyógyszerek	1 fejezetéből	2 mondat
10. Varga Lajos: Villanyszerelési munkák	1 fejezetéből	16 mondat
Összesen 10 mű		1 — 1 fejezetéből
		253 mondat

A harmadik rétegből:

1. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára		1 mondat
2. Dr. Benedeky János: Az NSzK (Korunk Világgazdasága II. kötet)		16 mondat
3. Dr. Bognár József: Gazdaságpolitika a világgazdaság 3 ország-csoportjában		10 mondat
4. Bornemissza Tibor: Korszerű útpályaszerkezetek		30 mondat
5. Budó Ágoston: Kísérleti fizika, I. kötet		21 mondat
6. Deme László: Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet (MMNyR. 2.)		10 mondat
7. Fenyő Béla: A francia gazdasági élet alakulása a II. világháború után		10 mondat
8. Hadrovics László: A funkcionális magyar mondatattan alapjai		4 mondat
9. Kiss Tibor: Nemzetközi munkamegosztás és Magyarország gazdasági növekedése		10 mondat
10. Koeffler, Edward: Fejezetek a matematika történetéből (fordítás)		40 mondat
11. Kovács György: Útéptéstan		27 mondat
12. B. Lőrinczy Éva: A határozók		4 mondat
13. Lukács Ernőné—Rábai Imre: Feladatok és megoldások (matematika)		34 mondat
14. Mélyépítő művezetők és technikusok zsebkönyve		20 mondat
15. Mihályfi Árpád: Gyorsforgalmú utak elhelyezése a Balaton mellett		4 mondat
16. Műszaki közlemények		6 mondat
17. Útítkitűző zsebkönyv		19 mondat
18. Nyers Rezső: Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja		20 mondat
19. Örökléstan és származástan		20 mondat
20. Dr. Palánkai Tibor: A nemzetközi gazdasági integráció		17 mondat
21. Simon Mihály: Strukturális változások a világgazdaságban		6 mondat
22. Dr. Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv		4 mondat
23. Szénássy Barna: A magyarországi matematika története		15 mondat
24. Vásárhelyi Boldizsár: Vasúti felépítmény		20 mondat
25. Dr. Vendl Aladár: Geológia		34 mondat

A 25 műből összesen:

402 mondat

Az ezer mondatot ezer lyukkártyára hordtam fel, és elemeztem, úgy, ahogy Rácz Endre és Szemere Gyula elemzi a mondatokat, a „Mondattani elemzések” c. segédkönyvben.

Az elemzésben az iskolai gyakorlatban használt szimbólumokat vettem alapul, mindössze néhány jellel egészítettem ki őket, elsősorban a Deme László által használt jelekkel (Deme: i. m. 135). A mondatrészekkel kapcsolatos információkat a szegélyen lyukasztással kódoltam, utána kézi lyukkártyatechnikával rendszereztem a kartonokat, és az azonos jelenségeket hordozó mondatokat az éppen vizsgálat tárgyát képező szempont szerint csoportosítottam. Az azonosan viselkedő mondatokat egy rendszerező kartonon összesítettem.

Jelmagyarázat

A képletekben:	A	grammatikai alany	
	Á	grammatikai állítmány	
	T	tárgy	
	H	határozó	
	Hh-1	helyhatározó, amely a <i>hol?</i> kérdésre felel.	
	Hh-2	helyhatározó, amely a <i>honnan?</i> kérdésre felel.	
	Hh-3	helyhatározó, amely a <i>hova?</i> kérdésre felel.	
	Hh-4	helyhatározó, amely a <i>merre?</i> kérdésre felel.	
	Hh-5	helyhatározó, amely a <i>meddig?</i> kérdésre felel.	
	Hi-1	időhatározó, amely a <i>mikor?</i> kérdésre felel.	
	Hi-2	időhatározó, amely a <i>mióta?</i> kérdésre felel.	
	Hi-3	időhatározó, amely a <i>meddig?</i> kérdésre felel.	
	Hi-4	időhatározó, amely a <i>mennyi ideig?</i> kérdésre felel.	
	Hd	disztributívus	
	Hsz	számhatározó	
	Há	állapothatározó (ká = külső, bá = belső állapot).	
	Ht	társhatározó	
	He	eredethatározó	Ho okhatározó
	Her	eredményhatározó	Hc célhatározó
	Hm	módhatározó	Hr részeshatározó
	Hesz	eszközhatározó	Hré részelő határozó
	Hf	fok- és mértékhatározó	J jelzői értékű határozó
	Htek	tekintethatározó	Hv vonzatszerű határozó
	x	szerkesztett mondatrész	
	y	halmozott mondatrész	
	=	a fogalmak között azonosság van	
	>	a fogalmak között kategóriacsökkenés van	
	<	a fogalmak között kategóriatágulás van.	

Folyó szövegben az aláhúzások: ===== állítmány ————— alany
 — — — tárgy ~~~~~ határozó

A mondatok azonosítási számaiban az első számjegy szakírányt jelöl, és csak az utolsó három a sorszám:

0001—0523 műszaki szakírány,
 1001—1254 biológiai szakírány,
 2001—2223 társadalomtudományi szakírány.

A mondatok előtti + azt jelenti, hogy az adott mondat ebben a formában nem tartozik a mondatgyűjtemény törzssanyagához.

3. Mondataim vizsgálatának első szakasza matematikai jellegű volt. Eredménye egy-egy százalékszám lett, amely azt mutatta, hogy valamely szabad mondatrész a mondat valamely meghatározott helyén milyen gyakran fordul elő.

A vizsgálat második szakasza elkanyarodott a matematikától. Azokat a helyeket, amelyeken az egyes mondatrészek a legnagyobb százalékban fordulnak elő, optimális pozícióként fogadtam el, és minden mondatrész vizsgálatakor „A” kategóriába soroltam azokat a mondatokat, amelyekben a vizsgált mondatrész a domináns szórendi helyen volt.

Az „A” kategórián kívül maradt mondatok vizsgálatához Dezső László módszereivel láttam hozzá (vö.: Einige typologische Besonderheiten der ungarischen Wortfolge. Budapest, 1968.).

A mondat szabad mondatrészeiből a szerkezeti képlethez permutációs sorokat állítottam elő, és megvizsgáltam őket. Ha a permutációs sor tagjai között akadt olyan, amely értelem módosulás nélkül azonos volt a domináns képletével, akkor azt a mondatot „B” kategóriába soroltam, s tovább nem vizsgáltam. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy ezek a potenciálisan domináns képletű mondatok kontextuális hatásra nyerték el adott szórendi képletüket. Hiszen a mondatok konkrét szövegekből származnak, bármennyire is igyekeztem előzmény nélküli mondatokat összegyűjteni, törvényszerű, hogy ez csak többé-kevésbé sikerülhetett, ha más nem, a cikk vagy a fejezet címe utalt már valamire.

A topic, fókusz, comment vizsgálata azonban nem az alapfokú nyelvoktatás igényeit elégíti ki. Összefüggő tudományos szöveget a külföldi diákok általában tanulmányaik 3–4. évében kezdenek el szóban vagy írásban megfogalmazni. Az aktuális mondat-tagolás szórendmódosító hatása tehát csak akkortól bír jelentőséggel számukra. Külföldiek szakdolgozataiból vett szövegrészeket ilyen szempontú vizsgálata szükséges is, érdekes is lenne, az én munkám tárgykörét azonban messze meghaladja.

Az aktuális szöveggörnyezet szórendmódosító hatására különösen azért kellett nagyon figyelnem, hogy minél inkább kiszűrhessem a domináns szerkezeti képletekből. Hogy ismét csak Deme Lászlót idézzem: „... az aktualitás szerinti tagolás kétségkívül érdekes is, izgalmas is, ám egy teljes (és egyetlennek szánt) elemzési rendszer felépítésére aligha ad kellő alapot és biztos támpontokat. ... bizonyos mondat típusokban pl. az előzmény nélküli, úgynevezett nyomaték-talan mondatokban tulajdonképpen nincs sem téma, sem réma, hiszen új bennük a közlés minden eleme” (i. m. 27).

Nem véletlenül idézi itt Deme Jaspersent, aki az „aktualitás elvét fontosnak tartja — joggal — a szórend vizsgálatában, azonban megjegyzi, hogy ezen elv túlhajtott és általánosított formájában káoszhoz vezethet”. (Modern English Grammar VII. 54; Deme i. h. 28.)

Márpedig aki a magyar nyelvhasználat káoszából valamiféle optimális rend felé törekszik, annak a dominancia felismerését kell célul tűznie ki maga elé, különben vizsgálatát a kiindulási megállapításhoz: „minden szabályszerűség csak annyiszor igaz, ahányszor nem”. Ezért minden mondatrész esetében, de különösen azoknál, amelyeknél több pozícióra egymástól alig eltérő százalékszámokat kaptam, gondos permutációval ellenpróbákat végeztem, és az is előfordult, hogy valamely mondatrészre két megközelítően domináns pozíciót kaptam. Hogy az adott mondatrész milyen más mondatrészek hatására foglalja el az egyik, ill. a másik helyet, annak vizsgálata még folyamatban van.

A „B” kategóriába került mondatok százalékszámait hozzáadtam az „A” kategória mondatainak százalékszámaihoz, hiszen potenciális dominanciájuk a tényleges dominanciát erősítette.

A fennmaradt mondatok, amelyekben semmilyen körülmények között nem kerülhetett a vizsgált mondatrész az optimális helyre értelmi, hangsúlyozásbeli módosulás nélkül, „C” kategóriába kerültek. Vizsgálatuk még folyamatban van, és ez munkám egyik legizgalmasabb része.

Mivel a terminológia nem teljesen egységes a nyelvészeti irodalomban, szükséges néhány szót ejtenem az általam használt terminus technicusokról.

A szószerveket két nagy csoportra osztottam:

Zárt szerkezeteknek nevezem azokat a szoros szerkezeteket, amelyek a szórend szempontjából konstans egységeket alkotnak és a mondaton belül csak együtt mozgathatók. Ide sorolom a jelzős és az igeneves szerkezeteket, valamint az összetett állítmányt, pl.: *közüti jármű*, vagy: *az acélsíneken továbbgördülő kerék*; *militarista állam lett*.

Szabad szerkezeteknek nevezem azokat a szerkezeteket, amelyek a kontextus vagy a beszélő szándéka szerint szabadon mozgathatók. Ide sorolom a predikatív szerkezetet, a tárgyias és a határozós szerkezeteket.

A történelem társadalomtudomány.

A természettudományok átalakították világnézetünket.

A partifecske löszfalakban fészkel.

A vizsgált mondatokat két csoportra osztottam.

Két elemű mondatnak nevezem a főmondatokat és azokat a predikatív szerkezeteket, amelyekben az alany és az állítmány zárt szerkezetből áll.

Pl. *A történelem társadalomtudomány.*

A — Á

vagy: *Az acélsíneken továbbgördülő, acélkerékbronccsal ellátott kerék továbbhaladásánál legyőzendő gördülő súrlódási ellenállás a jó makadámúton közlekedő közúti jármű ellenállásának egytized része.*

$xA - x\hat{A}$

Több elemű mondatnak nevezem a bővített mondatokat, akár puszta, akár zárt szerkezetes bővítmények találhatók bennük.

Pl. *A nemzetközi integráció a II. világháború után a nemzetközi állammonopolista rendszerben tendenciaként jelentkezett.*

	$x\hat{A}$	—	xHi	—	$l - xHkh$	—	$Hb\hat{A}$	—	$\hat{A}$
Permutációs sorai:	$xHi - l$	—	$x\hat{A}$	—	Hkh	—	$Hb\hat{A}$	—	$\hat{A}$
	$xHkh$	—	$x\hat{A}$	—	$xHi - l$	—	$Hb\hat{A}$	—	$\hat{A}$
	$x\hat{A}$	—	$xHkh$	—	$xHi - l$	—	$Hb\hat{A}$	—	$\hat{A}$

Tisztáznom kell azt is, hogy mit értek a következő fogalmakon: „szemantikai struktúra”, „szintaktikai struktúra”.

A *szintaktikai struktúra* mindig egy konkrét, nyelvtani szabályok szerint megszerkesztett mondatot jelent.

Pl. *A Margitszigeten modern gyógyszálló épült.*

A Margitszigeten modern gyógyszállót építettek.

A Margitszigeten épült gyógyszálló modern.

A Margitszigeten épített gyógyszálló modern.

Az a gyógyszálló, amelyet a Margitszigeten építettek, modern.

Az a gyógyszálló, amely a Margitszigeten épült, modern.

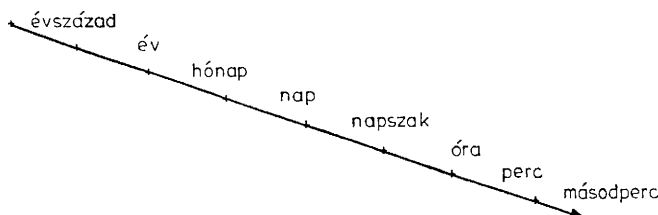
A *szemantikai struktúra* azt az információegységet jelenti, amelyet mind a hat szintaktikai struktúra hordoz, hogy tudniillik: létezik egy Margitsziget, ott épült egy gyógyszálló, és az a gyógyszálló modern.

A mondatok rendszerezése során egyre szembetűnőbben tűnt fel egy szabályszerűség, s a rendszerezés végére érve kiderült, hogy a mondatoknak kb. 20%-ában van jelen. Ezt a jelenséget egyelőre a *c s ö k k e n ő t e n d e n c i á k t ö r v é n y é n e k* neveztem el. Lényege a következő:

Egyes mondatrészeket főnév, vagy főnévi értelemben használt más szó fejez ki. Ezek a főnévi fogalmak a szemantikai struktúrákban gyökeredzenek, és amennyiben egymással logikai kapcsolatba hozhatók, úgy a nagyobb fogalmi kategória rendszerint megelőzheti a kisebb kategóriát, függetlenül attól, hogy milyen szintaktikai formában ölt testet az információ.

Többes számot használok, mert két, intenzitásában különböző, egymással rokon jelenségről van szó.

A csökkenő tendenciák törvénye abszolút módon érvényesül a halmozott mondatrészek esetében. Gondoljunk az ereszkedő időgörbénkre:

1948. március 15-én reggel 9 órakor.

A múlt század hatvanas éveinek a derekán.

Tegnap délután 6 óra 15 perckor.

Kategóriák kimaradhatnak, de a csökkenés olyan, mint egy „szigorúan monoton csökkenő függvény”.

A csökkenő tendenciák törvénye uralkodik a halmozott helyhatározók elrendezésének az esetében is:

Budapest, II. kerület, Lepke utca 77. szám. 9. emelet, 12. ajtó.

Afrikában, a Viktória-tó partján, egy nagy baobabfa árnyékában.

Kamránc sarkában, az egérlük mellett.

Kevésbé szembeszökően azonban a szabad szerkezetekben is érvényesül.

Pl. 1. Az emberi test minden sejtmagjában a folytonos sejtosztódás alkalmával kialakulnak a kromoszómák.

test > sejtmag > sejtmag osztódása > kromoszóma.

Más felszíni struktúrával megfogalmazva:

2. Az emberi testben, minden sejtmagban a folytonos sejtosztódás következtében kialakulnak a kromoszómák.

3. Az emberi test sejtmagjainak folytonos osztódása kialakítja azokban a kromoszómákat.

A jelen ezer mondat tükrében úgy látszik, hogy ez a szabályszerűség széttöri a mondatrészek kereteit, áthatol a zárt szerkezeteken, és csak néhány, nála erősebb szabályszerűség állja útját.

Pl. 159. A gépkocsikat többhengeres, gyorsfordulatú, belsőégésű motorok hajtják.

$$T > xA > \hat{A}$$

Itt az alany a tárgynál kisebb kategória. Ha felcserélném őket, állításom nem lenne többé igaz:

+ Többhengeres, gyorsfordulatú, belsőégésű motorok a gépkocsikat hajtják.

Azaz: csak a gépkocsikat. Más járművet nem. Viszont kivétel nélkül minden gépkocsit. Természetesen mindkét állítás hamis. Nemcsak a gépkocsikat, más járművet is hajtanak ilyen motorok, és nem minden gépkocsiban van ilyen motor, létezhetnek más meghajtású gépkocsik is.

Vagy: 233. Galilei korában a tudomány fő feladatát az égitestek látszólagos mozgásának a leírása jelentette.

$$xHi > xT > xA - \hat{A}$$

Az időhatározót a legnagyobb kategóriának érezzük. Ebben a korban létezett mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, továbbá művészet, tudomány stb. Ez utóbbiba beletartozott a teológia, a medicina stb., többek között a csillagászat is. A csillagászatnak sok feladata volt, egyik az égitestek mozgásának a leírása.

37. *A Hold asztronautikai eszközökkel végzett kutatásában két irányzat bontakozott ki.*

$$xHkh > xA > \hat{A}$$

Az alany a képes helyhatározó alárendeltje. Akár birtokos szerkezetté alakíthatnám:

+*A Hold asztronautikai eszközökkel végzett kutatásának két irányzata bontakozott ki.*

36. *A repülőgép helyzetének az ellenőrzésére két sugárázmérő szükséges.*

$$xHc > xA - \hat{A}$$

Az alany a célhatározó alárendeltje, mivel a sugárázmérő csak alkatrésze a repülőgépnek. Ha megelőzné azt, a mondat nem lenne többé nyomatékaltalan.

Két sugárázmérő a repülőgép helyzetének az ellenőrzésére szükséges. (Nem pedig az irányítására stb.)

Létezik a csökkenés ellentéte is, bár jóval kisebb mértékben. Ezt *tágulási tendenciának* neveztem el. Elsősorban olyan predikatív szerkezetekben található, amelyekben az állítmányt főnév fejezi ki. Másutt azonban a nyomatékoltatás eszköze, amely az igekötők esetében például szórendi következménnyel is járhat.

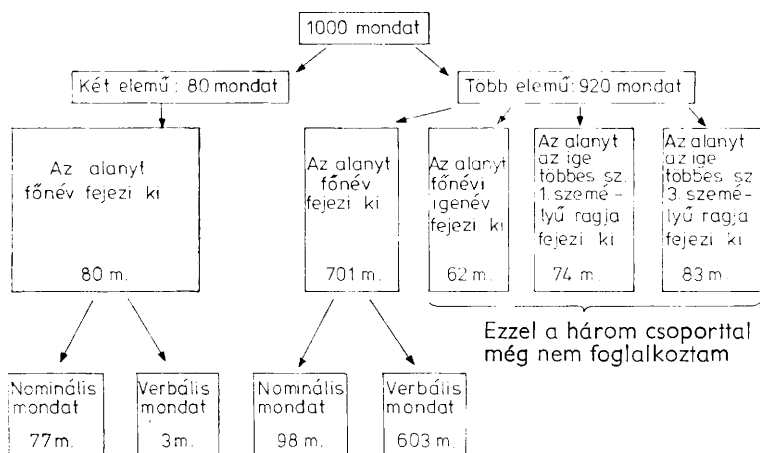
Pl. Kiindulási mondatunk:

Az emberi test minden sejtmagjában a folytonos sejtosztódás alkalmával kialakulnak a kromoszómák.

De: +*Kromoszómák alakulnak ki az emberi test minden sejtmagjában a folytonos sejtosztódás alkalmával.* (Nem pedig más.)

Vagy: +*A folytonos sejtosztódás alkalmával a kromoszómák kialakulnak az emberi test minden sejtmagjában.* (Nem lehet meggátolni ezt a folyamatot.)

Vagy: +*A folytonos sejtosztódás alkalmával a kromoszómák az emberi test minden sejtmagjában kialakulnak.* (Nemcsak minden másodikban.)

A mondatok megoszlása az alany szempontjából

4. Az alany optimális helye a nominális mondatokban.

A továbbiakban a már rendelkezésre álló eredményekről számolok be. Igaz, hogy az abszolút számok csak erre az ezer mondatra érvényesek, a tendenciák azonban feltétlenül figyelmet érdemelnek.

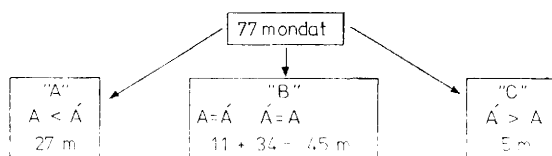
Mielőtt az alany, a tárgy és a határozók helyzetét vizsgálnám, meg kell mondanom, hogyan értem ezeket a fogalmakat. Hadd idézzem itt Deme Lászlót: „... a mondaton belül szinteződés van, és két fő szinten találunk viszonyokat. Egyrészt a mondat szintjén, ahol a szabad mondatrészek mindegyike közvetlenül az állítmányhoz tartozik, ... másrészt ennél lejjebb, a mondatrészek belülegeinek szintjén. ...” (Deme: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. 90 : 279)

Én csak a mondat szintjén álló mondatrészekkel foglalkozom.

Az állítmány helyzetét nem vizsgálom. Az állítmány a mondat szintjén mozgó viszonyokban mindig fölérendelt tag, ezért hozzá viszonyítok minden szabadon mozgó mondatrészt. Fizikai szóhasználattal: ez a mondat „vonatkoztatási rendszere”.

Az alábbiakban a nominális mondatokat vizsgálom. Ide sorolom azokat a mondatokat is, amelyekben összetett állítmány van. Az állítmány verbális része beletartozik az állítmányi zárt szerkezetbe, és vizsgálata ezért most nem tartozik tárgyamhoz.

a) Az alany optimális helye a két elemű nominális mondatokban

Az „A” kategóriába tartozó mondatokban az alany áll elől, és nem is cserélhetne helyet az állítmánnyal. Ezek a mondatok mind — Elekfi László terminológiáját használva — racióális mondatok. „Az olyan mondatot, amelyben a téma megelőzi a propozitumot, és egyáltalán a konvergens sajátságok miatt egyértelműen alanynak tekinthető tag megelőzi az egyértelműen állítmánynak tekinthető tagot, racionális mondatnak nevezhetjük”. (Elekfi: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban, NyK. 66 : 331 kk.)

Főnévi állítmány esetében a predikatív szerkezetre a tágulási tendencia a jellemző. Kivételek nélkül minden állítmánynak nemcsak az alapszava tágabb fogalmi kategória, mint az alanyt kifejező főnévi fogalomé, hanem a jelzői megszorításokkal kialakított zárt szerkezet is nagyobb fogalmi kategória marad.

Pl. 1252. A máj a szervezet hatalmas vegyi laboratóriuma.
(Nemcsak a máj nevezhető annak. A gyomor is nagy, és az emésztés is vegyi folyamat.)

Melléknévi állítmány esetében az állítmány minősíti az alanyt.

Pl. 2130. A Szovjetunióval és a többi szocialista országgal kifejlesztett gazdasági kapcsolataink gyümölcsözőek.

A „B” kategóriában két csoport található. 11 mondatban az alany elől áll, de állhatna hátul is. 34 mondatban az állítmány áll elől, de lehetne hátul is.

Ezekben a mondatokban az aktuális tagolás döntötte el a pozíciókat. A megfordíthatóság oka az, hogy mind a 45 mondatban a predikatív szerkezetet azonos nagyságrendű fogalmi kategóriák alkotják, amelyek között logikai azonosság van.

A két csoport összehasonlításakor érdekes jelenséget figyelhetünk meg. Az $A = \hat{A}$ csoportban az állítmány alapszava nagyobb fogalmi kategória, mint az alany alapszava,

és csak a zárt szerkezet tagjai szűkítik le annyira a fogalomkörét, hogy kialakul az azonos-ság. A leszűkítés egyik eszköze egy olyan minőségjelző, amelyet felsőfokban álló mellék-név, vagy melléknévi igenév fejez ki.

- Pl. 274. A Balaton és környéke az ország legnagyobb és leglátog-
atottabb üdülőterülete. (Azaz sok üdülőterülete van az
országnak, a legnagyobb és leglátogatottabb közülük azonos
a Balatonnal és környékével.)

Az állítmány alapszavának beszűkítése történhet bonyolultabb módon is, a tudományos kritériumok pontos felsorolásával:

1052. Az Addisonkór vagy bronzkór a mellékvesekéreg elégtelen
működése, azaz csökkent hormontermelése esetén kifejlődő
betegség. (Azaz sokféle betegség van; az, amely a mellék-
vese csökkent hormontermelése esetében fejlődik ki, azonos
a bronzkórral.)

Az $\hat{A} = A$ csoportnál is megfigyelhető egy érdekes jelenség: az élen álló, téma funk-ciójú állítmány előtt mindig ott áll – vagy állhat – az „egyik” kijelölő jelző.

- Pl. 1155. A rendelkezésünkre álló anyagi és szellemi erők ésszerű
koncentrálásának egyik eszközé a megfelelően kivá-
lasztott távlati kutatási programok és főirányok meghatá-
rozása.
164. A természeti mozgási energiák [egyik] ősi hasznosítási
formája a vízkerekes malom.

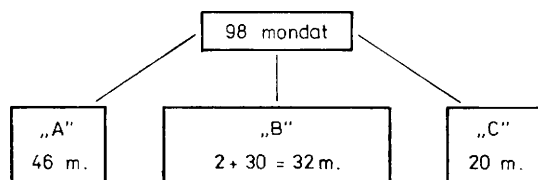
A beszélő tehát eleve részekre darabolja az állítmányban kifejezett fogalmat, és csak az egyik részt azonosítja az alannyal.

A „C” kategóriába tartozó 5 mondatban az állítmány csak elöl állhat. A predika-tív szerkezetek közös jellemvonása a fogalmi kategóriacsökkenés. Számuk túl kevés ah-hoz, hogy törvényszerűséget keressünk.

- Pl. 2165. A Nyugat-Európa felé irányuló amerikai közvetlen beruhá-
zások indítéka azok magas hozama. (Beruházás > hozam)

Összefoglalva: a 77 mondatból álló csoportban 72 esetben áll vagy állhat az alany a mon-dat élén (93,5%). Ez az optimális pozíció az alany számára.

b) Az alany optimális helye a több elemű nominális mondatokban

Az „A” kategóriába tartozó mondatokról ugyanazt lehet elmondani, mint a két elemű mondatok hasonló mondatairól: racionális mondatok, az állítmány — amennyiben főnév — egy nagyobb kategóriába sorolja be az alanyt (14 mondat).

- Pl. 2184. A burzsoáziával szövetségre lépett militarista junkerek
által vezetett egységes német állam elkerülhetetlenül agressz-
zív, militarista állam lett. (Az lett Olaszország is, Ja-
 pán is stb.)

Ha az állítmány melléknév, akkor minősíti az alanyt.

- Pl. 1211. Az élő testben lezajló egyes individuális reakciók aránylag
egyszerűek és egyneműek.

Megjegyzésre méltó, hogy a 17 ilyen mondat közül 12-ben a melléknévi állítmány a mondat végén áll, és 5 esetben a melléknév vonzataként állandó határozó áll mögötte.

- Pl. 252. Két kifejezés azonos alapú logaritmusának különbsége egyen-
lő a kifejezések hányadosának logaritmusával.

Ha az állítmányt ható igéből képzett folyamatos történési melléknévi igenév fejezi ki, ugyanezt a szabályszerűséget észleljük: az állítmány a mondat legvégén áll.

A „B” kategóriába tartozó mondatok szórendjét — akárcsak a két elemű mondatok esetében — az aktuális tagolás dönti el. 2 mondatban az alany áll az élen, 30 mondatban más mondatrész, de mind a 32-ben helyet is cserélhetnek. Az alany és az állítmány között azonosító logikai viszony van, azok azért cserélhetnek helyet, a szabad mondatrész meg a szövegösszefüggés szerint tölt be téma, ill. réma funkciót, ezért szintén több pozíciót foglalhat el.

- Pl. 1050. Az Achilles-in szakadása sportbalesetek során a leggya-
koribb insérülés. (Az Achilles-inról van szó.)

Permutációs sorai: + A leggyakoribb insérülés a sportbalesetek során az Achilles-in szakadása. (Ha az insérülés lenne a cikk tárgya.)

+ Sportbalesetek során a leggyakoribb insérülés az Achilles-in szakadása.

(Ha a sportbaleseteket taglalnák, ilyen nyomatékos mondat keletkezne:)

+ Sportbalesetek során az Achilles-in szakadása a leggyakoribb insérülés.

Ez a variáció is sportbaleseteket tárgyaló előzményekhez kapcsolódik. Annyiban különbözik az előzőtől, hogy — Klaudy Kinga terminológiájával élve — eltolódik bennük a „rematikus csúcs”. (Klaudy: Fordítás és aktuális tagolás, kandidátusi disszertáció, 1982.) leggyakoribb —————> Achilles-in.

30 mondatban nem áll az élen az alany, de állhatna. A logikai azonosságot a szabad szerkezetként jelenlevő határozók alakítják ki, azaz az alanyról állított logikai ítélet csak bizonyos időbeli korlátozással, bizonyos körülmények között, bizonyos feltételekkel igaz.

- Pl. 1190. A megtermékenyítés utáni első órákban az új emberi lény
már 16-32 sejtből álló sejthalmaz. (Emberi lény = 16-32 sejt-
 ből álló sejthalmaz; ez az állítás csak az időhatározó által
 korlátozott időben igaz.)

Messzire vezetne annak vizsgálata, hogy hogyan alakulhat a téma-réma viszony, hogyan tolódhat el a rematikus csúcs a szórendi változások során a permutációs sorokban. Ebben a kategóriában minden variáció megengedett, itt a szórend valóban szabad.

Számomra csak az a körülmény fontos, hogy az alany is állhat minden mondat élén, mint a számos variáció egyike, a külföldi diák tehát helyes mondatot szerkeszt, ha az efféle mondatokban az alanyt az élre teszi.

A „C” kategória mondataiban az alany nincs a mondat élén, és nem is lehetne ott.

A 98 mondatból 20 mondat tartozik ebbe a kategóriába. Ez azt jelenti, hogy 20 %, azaz minden ötödik mondat ilyen. Ezek a mondatok is logikai ítéletek. A predikatív szerkezet lehet azonosság is, lehet tulajdonítást, minősítést kifejező kategóriatágulás is. Indifferens a kontextus hatása is. Bármilyen szövegösszefüggésben nyomatékos mondat keletkezne, ha az alanyt a mondat élére tennénk. Mind a 20 esetben fogalmi kategória-csökkenés mutatható ki az alany és az előtte álló mondatrész között.

- Pl. 523. Az áruszállítás területén a közúti közlekedés igazi gazdasá-
gos munkaterülete a kisebb távolságra történő, közbenső
átrakás nélküli, háztól házig való fuvarozás.

áruszállítás > (ennek több területe van: vízi, légi stb.) közúti áruszállítás > (ennek ismét több ága van). A háztól házig való fuvarozás azonos az igazi gazdaságos munkaterülettel. ($xH > x\hat{A} = xA$)

Az alany és az állítmány között azonosság van, helyük tehát felcserélhető. ($xH > xA = x\hat{A}$)

Ha azonban a határozóval cserélne helyet az alany, nevetséges mondat születne. ($xA = x\hat{A} - xH$, vagy:)

+ A fuvarozás az áruszállítás területén a közúti közlekedés igazi gazdaságos munkaterülete. ($xA < xH - x\hat{A}$)

(Óhatatlanul felmerülne a kérdés: létezik fuvarozás az áruszállítás területén kívül más területen is? Világos, hogy nem. A személyeket szállítják, nem fuvarozzák.)
Vagy nézzünk egy másik azonosságot:

5. A kozmikus tér viszonyai között a műhold pályára állításá-
nak egyetlen lehetséges eszköze a rakéta.

Az állítmányt a jelzős szerkezet annyira leszűkítette, hogy kialakult az azonosság, az alannal tehát helyet cserélhetne.

+ A kozmikus tér viszonyai között a rakéta műhold pályára állításának egyetlen lehetséges eszköze.

De már a határozó nem cserélhetne velük helyet:

+ A rakéta a műhold pályára állításának egyetlen lehetséges eszköze a kozmikus tér viszonyai között. (Ebben a mondatban az állítmány nyomatékos lett.)

+ A rakéta a kozmikus tér viszonyai között a műhold pályára állításának egyetlen lehetséges eszköze. (Ebben a mondatban fölösleges a határozó, hiszen műholdat pályára állítani kizárólag a kozmikus tér viszonyai között lehetséges, hangsúlyozása tehát értelmetlen.)

- Vagy: 508. A szárazföldi közlekedési ágazatok között késégtelenül a
vasút a legtokéletesebb. (Ez a szerkezet nem azonosság.
Itt a melléknévi állítmány minősíti az alanyt. Felcserélésük hangsúlyossá tenné az állítmányt. De a határozóval sem cserélhetne helyet az alany, mert hibás mondatot kapnánk.
A vasút késégtelenül a szárazföldi ágazatok között a legtokéletesebb — mivel sem úszni, sem repülni nem tud.)

Összefoglalás:

A több elemű nominális mondatokkal kapcsolatban a következő szabályszerűségek adódtak:

1. A tulajdonítást, minősítést kifejező állítmány mindig a mondat végén áll, csak kivételképpen állhat egy-egy vonzat még az állítmány mögött. Az ilyen predikatív szerkezetre a tágulási tendencia jellemző.
 2. Ha a predikatív szerkezet azonosság, akkor az alanyi zárt szerkezet szabadon helyet cserélhet az állítmányi zárt szerkezettel.
 3. A mondatok 80 %-ában a mondat az alannyal kezdődik vagy kezdődhet.
 4. A mondatok 20 %-ában olyan határozó áll a mondat élén, amelynek az alany fogalmi alárendeltje, s helycsere esetén a mondat nyomatékossá válna.
- A fogalmi kategóriacsökkenés a szemantikai struktúrában van jelen.

5. Az alany optimális szórendje a verbális mondatban. Két elemű mondatot mindössze 3-at találtam, és ez a szám annyira kicsi, hogy figyelmen kívül kell hagynom. Két mondat az alannyal kezdődik, egy pedig az állítmánnyal.

Több elemű mondat főnév által kifejezett alannyal és igei állítmánnyal 603 található a gyűjteményemben, és megoszlásuk a következő:

Az állítmány	Az alany		
	elől áll	állhatna elől	nem állhat elől
	„A”	„B”	„C”
Intranszítív, pusztá ige	141	36	52
Intranszítív, igekötős ige, egyenes állású	18	8	9
Intranszítív, fordított állású	19	10	26
Tranzitív, alanyi ragozású pusztá ige	47	22	3
Tranzitív, alanyi ragozású igekötős ige egyenes állású	2	—	—
Tranzitív, fordított állású	19	3	—
Tranzitív, tárgyas ragozású pusztá ige	62	31	14
Tranzitív, tárgyas ragozású igekötős ige egyenes állású	25	12	1
Tranzitív, tárgyas ragozású igekötős ige fordított állású	17	19	7
	350	141	112
	58 %	23 %	19 %

Az „A” kategóriába tartozó 350 mondat azt mutatja, hogy az alany domináns pozíciója a mondat élén van. Mivel csak ez a tény fontos, nem számoltam meg, hány esetben áll kötelező jelleggel és hány esetben kontextuális hatásra ott. Minden mondatra jellemző, hogy racionális, mivel: 1. az alany a logikai ítélet szubjektuma. 2. a kontextus

szempontjából az ismertebb rész (téma, topic stb.). Ezenkívül: 3. a mondatban nincs olyan rokon fogalom, amelynek az alany alárendeltje lenne.

Nagyon valószínűnek látszó, feltűnő szabályszerűség az, hogy ha az alany a legnagyobb fogalmi kategória rokon fogalmak között, kötelező jelleggel kerül az élre, de lehet csökkenés az alanyi szerkezeten belül is.

- Pl. 502. A vasúti járművek kúpos kerekei belső oldalukon nyomkari-
kával vannak ellátva.
jármű > kerék > oldal > nyomkarika
1101. A szervezet minden sejtje azonos örökletes tartalommal ren-
delkezik.
szervezet > sejt > örökletes tartalom
2013. A városnak az Oria folyó partján épült házai faoszlopokon
nyúlnak a víz fölé.
város > folyóparti városrész > ház > házak oszlopai
32. A gömbragfites öntöttvasból centrifugálással előállított ducti-
le-csövek mechanikai tulajdonságai az acélével vetekszenek.
öntöttvas > a belőle készült csövek > azok tulajdonságai

A „B” kategóriába tartozó mondatok mind magukon viselik a kontextuális függőség jegyeit. Döntő az, hogy az alany potenciális dominanciája megerősíti az előző kategória tényleges dominanciáját.

- Pl. 2074. A felégetett erdő laza talaját az esős évszakban lezúduló
vízáradat a völgyekbe sodorja. (Ezt megelőzően az égéteses
talajelőkészítésről volt szó.) A mondat jó lenne így is:
- Az esős évszakban lezúduló vízáradat a völgyekbe sodorja
a felégetett erdő laza talaját.

Az „A” kategória 350 mondatához hozzáadva a „B” kategória 141 mondatát ki-számíthatjuk, hogy a verbális mondatok 81 %-ában állhat az alany a mondat élén, ez tehát számára az optimális pozíció.

A „C” kategóriába tartozó mondatok vizsgálata tovább erősítette a csökkenő ten-denciák törvényével kapcsolatos hipotéziseimet. Mind a 112 mondatban felfedezhető a fogalmi kategóriacsökkenés.

- Pl. 213. Eudoxos világképében a világegyetem középpontjában a moz-
dulatlan Föld áll. (Egy ember világképébe sok minden beletar-
tozik, többek között a világegyetemmel kapcsolatos állásfog-
lálása is. A Föld pedig része a világegyetemnek.)

Mivel a csökkenés a szemantikai struktúrában gyökerezik, a szintaktikai struktúra átala-kításával is megmarad.

- + Eudoxos világképe szerint a világegyetem középpontja a mozdulatlan Föld.
- + Eudoxos világképe a világegyetem középpontjának a mozdulatlan Földet tartja.

Szükségesnek tartom, hogy ezzel a kategóriával részletesebben foglalkozzam.

Az állítmány pusztá ige 80 mondatban. Közülük 52 intranszitiv ige. Ebben az 52 mondatban az alanyt megelőzi:

- 21 mondatban a helyhatározó
- 9 mondatban az időhatározó
- 6 mondatban vonzatszerű állandó határozó
- 5 mondatban külső állapothatározó
- 4 mondatban részes határozó
- 3 mondatban képes helyhatározó
- 2 mondatban módhatározó
- 1 mondatban okhatározó
- 1 mondatban az eredethatározó

- Pl. 1237. Hazánk egyik gyönyörű táján, egy vadregényes, nehezen megközelíthető hegyoldalon óriási partifecsketelep rejtőzik.
 hazánk > egyik tája > hegyoldal > fecsketelep
1257. Az újszülött leánygyermek egy-egy petefészékében 200 000 őpetesejt van.
 leánygyermek > petefészek > petesejt
146. A vezetékek megmozgatásakor a rossz érintkezés helyén kis szikra keletkezik.
 vezetékek > érintkezési helye > szikra

Tranzitív puszta ige van 18 mondatban, 3 alanyi ragozású, 15 tárgyas. Az alanyt megelőzi 5 mondatban a helyhatározó

- 4 mondatban a tárgy
- 2 mondatban az időhatározó
- 2 mondatban a külső állapothatározó
- 2 mondatban képes helyhatározó
- 1 mondatban módhatározó
- 1 mondatban fokhatározó
- 1 mondatban eredethatározó

- Pl. 367. A szilárd testekben a szabad elektronok egyirányú mozgása jelenti az elektromos áramot.
 test > elektronjai > azok mozgása = elektromos áram
370. A televízió vevőkészülékében a cső fűtőszálból kiinduló és felgyorsított elektronsugár rajzolja a képet.
 TV > TV-cső > a cső fűtőszála > a fűtőszálból kiinduló elektronok
1173. Egyes hüllőfajok petéit vastag héj, kitinburok, vagy mészhéj védi.
 hüllőfajok > (egyedek) peték > a peték héja
2060. A francia gyarmati rendszert megelőzően, vagyis 1893 előtt Laoszban minden család háziszóttésből készítette a ruházatát.
 francia gyarmati rendszer > egyik tagja: Laosz > laoszi család > a laoszi család ruházata

Az állítmány igekötős egyenes állású igekötővel: 10 mondatban. Kilenc ige intranszitív, egy tranzitív.

- Pl. 108. Sok ókori nyelvben a számjegyek neve 10-ig megegyezik az egyes ujjak nevével.
 ókori nyelv > számnevei > a számnevek első 10 eleme
184. Távcsövön át kutatgatva az eget itt-ott feltűnnek zöldek, sőt indigó színű csillagok is.
 ég > csillagok
1087. A krétakor folyamán a rovarevő emlősök rendjéből kiválik egy csoport; a majmoknak, az úgynevezett főemlősöknek az őse.
 rovarevő emlősök > főemlősök
1121. A vérsavóban szabadon úszó T alakú IgG ellenanyagmolekulákon a két rövidebb szár elfedi a molekulán a komplexet megkötő helyet, a C kötőhelyet.
 vérsavó > molekulái > két szára > C-hely

Az állítmány igekötős ige fordított állású igekötővel: 33 mondatban. Huszonhat ige intranszítív, és hét tranzitív.

1108. A sejtplazma más részében enzimekkel telt hólyagok alakulnak ki.
 sejtplazma > más része > hólyagai
2171. A német fasiszta uralom megdöntése után Franciaországban a haladás és a demokrácia erői számára kedvező politikai helyzet alakult ki.
 Franciaország > haladó erői > azoknak helyzete
479. A meteoritok felületét vékony salakréteg vagy oxidációs kéreg vonja be.
 meteorit > felületének bevonata

6. Simonyi Zsigmond azt írta „A magyar szórend” c. művében: „A nyomatékta-
 lan mondatnak többnyire van előkészítő része, s ez igen gyakran... a nyelvtani
 alany. ... Logikai ítéletek kifejezésében mindig a logikai alany kezdi a mondatot”
 (Nyr. 31 : 127). Nos, a jelen felmérés tükrében megállapításait így lehet pontosítani:
 781 olyan nyomatékta-
 lan mondat közöl, amelyekben az alanyt főnév fejezi ki 438 kez-
 dődik az alannyal (56 %), 206 mondat kezdődhetne vele (26 %), tehát az alany optimális
 helye a mondat élén van (82 %). A mondatok közül 137-ben nem tehetjük az alanyt
 a mondat élére, mert nyomatékos lesz (18 %). Ezekben a mondatokban az alany egy
 másik főnévnek fogalmi alárendeltje.

Kovácsné Récsei Margit

Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében

1.1. Ez a cikk annak az átfogóbb dolgozatnak az előtanulmányaként jött létre,
 amely a XVI. század különböző nyelvhasználati rétegeire és több jelentős szerzőjére ki-
 terjedően vizsgálja az idézést. A jelen munka a teljes anyagnak kb. egyötödére, a mű-
 fajlag-nyelvileg igen sokoldalú Heltai Gáspár műveiből vett 320 000 betűhelynyiri

szövegre támaszkodik; s az ebből kigyűjtött 782 példa alapján készült el. A következő művekből vett egy-egy ív terjedelmű metszet képezte a vizsgálati anyagot:¹

A mű címe és a megjelenés éve:	műfaja:	rövidítése:
Catechismus minor (1550.)	katekizmus	C
A reszgesegnec es tobzodálnac vebedelmes vóltárol valo Dialogus (1552.)	erkölcsi oktatás	R
Vigasztalo [!] könyvetske kereštyéni intéffel es tanitással (1553.)	elmélkedés	V
Agenda az az Szentegyhazi Chelekedetec (1559.)	agenda	A
Szaz fabvla (1566.)	mese	Sz
Hálo (1570.)	értekezés	H
Poncianvs csaszar historiaia (1571–4.)	elbeszélés	P
Chronica az magyaroknak dolgairol (1575.)	történetírás	Ch

1.2. A grammatikai idézés² típusait számba véve azt látjuk, hogy a XVI. század nyelvében a két fő forma, a tisztán egyenes és a tisztán függő idézet mellett igen ritkán fordulnak elő más megoldások: a vizsgált Heltai-anyag 483 egyenes, 290 függő, 7 vegyes – egyenessé alakuló függő – és 2 kapcsolt egyenes idézést tartalmazott.

Az elemzés során mind grammatikai, mind stilisztikai, mind pedig módszertani szempontok alapján külön kellett foglalkozni az egyes idézési típusokkal, mivel egészen más jelenségeket rejt magában a csak pragmatikailag-szemantikailag (a másodlagos, reprodukált megnyilatkozás kifejezéseként) szokásosan egy kategóriába vont két különböző jelenség: az egyenes és a függő idézés; valójában a nyelvi rendszer más-más részébe tartoznak, más-más problémákat vetve fel. Mindössze annyiban közeek, hogy egyaránt valakinek (megszemélyesítéssel esetleg valaminek) a megnyilatkozását, gondolatát stb. „idézik meg”, azonban ennek módja inkább elválasztja, mintsem összeköti őket. A függő idézet jobban belesimul a mondategészbe, mivel főmondata kiemeli abból a szituációból, ahol elhangzott vagy elhangozhatott volna, és grammatikailag önmagához igazítva hozza függő helyzetbe. Az idéző és az idézett mondategység kapcsolata itt tehát (általában) grammatikai, az alárendelő mondatviszonyok valamelyikével jellemezhető. (Kivételt ez alól a hiányos szerkesztés képezhet.) A mondatban kereteiből a szövegben felé mutat viszont a többi idézési mód, legjellegzetesebben az egyenes idézet. Ennek főmondata nem avatkozik az idézet szerkezetébe, meghagyja abban a formáját.

¹Az anyagot a Heltai-nyomdában Kolozsváron megjelent első kiadású művekből gyűjtöttem, vagy ezek faksimile másolatát használtam. Egyetlen esetben voltam kénytelen ettől eltérni: a Poncianvs eredetijéből ugyanis mindössze pár lapnyi töredék maradt fenn, s ezért az ezzel egyezőnek látszó Brevver Lőrinc által 1633-ban Lőcsén kiadott szövegből dolgoztam. (A szövegek egyezéséről l. Waldapfel József: Ir. Tört. Közl. 1938. 31–44, 119–29.) Az egy-egy ív nagyságú metszetek kiválasztásánál arra törekedtem, hogy azok az adott mű jellemző részéből származzanak, és mindig egy vagy több viszonylag lezárt részletet öleljenek fel. A Szaz fabvla kapcsán újabb szempont is felmerült: a Pesti Gábor Ezopus-átdolgozásában is szereplő, a megfelelő szövegmennyiséget kitevő közös mesék feldolgozása; tekintettel a majdani, átfogóbb dolgozatra. — A feldolgozott részeket a következők (zárójelben a művek lelőhelye, faksimile kiadás esetén a kiadás gondozója, helye és megjelenési éve szerepel): C: A_{1a}–D_{7d} (OSZK), R: G_{4a}–L_{7a} (fakszi-, mile; Stoll Béla, Közköztatásügyi Kiadóvállalat, Bp., 1951.), V: E_{7a}–K_{2b} (OSZK) A: A_{1a}–E_{4b} (OSZK), Sz: A_{6b}–B_{1b}, B_{3a}–B_{5a}, B_{6a}–B_{7a}, B_{8b}–C_{2a}, C_{3b}–F_{7a} (Akad.), H: G_{2a}–K_{2b} (OSZK), P: A_{3b}–A_{4a}, D_{2a}–E_{1a}, F_{2a}–F_{4a}, G_{1a}–G_{4a}, O_{2b}–O_{3b} (Akad.), Ch: 27b–32a, 47a–49a, 52a–53b (faksimile; Varjas Béla, Akadémiai, 1973.)

²E terminuson a grammatikailag jelölt idézési módokat értem; az utalásokat, reminiscenciákat, parafrázisokat tehát kihagyom a vizsgálandó jelenségek sorából.

ban, ahogy az elhangozhatott. Szerepe nem a grammatikai besímítás, hanem a szöveg-hű beszerkesztés; a más szövegsíkot képviselő idézetnek a folyó szövegbe való beépítése. Alárendelés tehát ez is, de szövegtani értelemben az. Persze, az idéző–idézett mondatviszony, ha nem is annyira pregnánsan, de itt is lehet szerves (s a XVI. században még legtöbbször ilyen), azaz a mondategész jellemezhető a mondatnapi alárendelés típusaival, a kapcsolat azonban nagyon sokszor (bár a XVI. században ritkán és nem is a ma jellegzetes módokon) szervesen is lehet, vagyis nem egyértelműen kiegészítő, grammatikailag nem besorolható hiányos szerkezetű.

Az idézési módok stilisztikai funkciójuk tekintetében is elkülönülnek egymástól; szándékot-stilust jellemző értéke inkább csak az egyenes idézés szerepeltetésének vagy feltűnő hiányának (és persze az átmeneti formáknak) van, és egyúttal a szövegszerkesztés szempontjából is ezek az idézések jutnak lényegesebb szerephez: főmondatuk segítségével mondategészek szövegdarabokká állhatnak össze, s nemegyszer a szövegegész egyes részleteinek összefogásában, a globális kohézió megteremtésében is jelentőséget kapnak.

Mindezek alapján külön tárgyalom az egyes típusokat. A bemutatás sorrendje a következő: **2.1. egyenes idézés; 2.2. függő idézés; 2.3. átmeneti típusok.**

2.1.1. Az anyag 61,76 %-át kitevő 483 egyenes idézetnek a művek között való megoszlását tekintve azt tapasztaljuk, hogy több van a szépirodalmi szövegekben (P: 32,09 %; Sz: 12,21 %), valamint a vallási elmélkedésben (V: 19,25 %) és a papoknak szóló oktatásban (A: 17,18 %), kevesebb az egyéb tanító jellegű munkákban (R: 6,00 %; C: 5,79 %) és a tudományos művekben (H: 4,76 %; Ch: 2,69 %). A megoszlást magyarázza az egyenes idézés funkcióinak számbavétele: mire szolgál azon belül, hogy betölti általános szerepét, vagyis más szubjektumokat von a szövegbe. A szépirodalmi alkotásokban elsősorban és igen nagy számban a szereplők megelevenítésére, megszólaltatására használatos, esetleg közmondások beépítésére vagy történetek keretbe foglalására, összefűzésére. A vallási elmélkedésben a műfaj jellegéből következően gyakran kerülnek szóba bibliai sorok, s itt az egyenes idézés ezek beszerkesztésére szolgál, a papok számára írt oktatásban pedig a nagyszámú szertartásszöveg izesül be és kapcsolódik egymáshoz a segítségével. A másik két tanító műnek — különösen a Catechismuskak — a kor szokása szerint nemegyszer a monotonoságig menően eleve párbeszédre szaggatott, „dramatizált” szövege egyrészt kevésbé kedvez más szereplők beszélgetésének, másrészt a műfaj nem igen követeli meg egyéb citátumok nagyszámú bevonását sem. (Nem számoltam az idézések közé, mert az arányokat indokolatlanul elcsúsztatta volna a *Kérdés. / Melyik a mafodics parancholat? / Felelet. / A te WRadnac Iftenednec Neuét heyaba ne vegyed*: típusú megoldásmódokat, ha azok, mint a Catechismuskak az egész szöveg alapszerkezetét adják, s így nem többek egy dráma hangzó párbeszédeinél, ahol az írásos változat a megszólaló nevét is jegyzi.) A tanulmányokban az egyenes idézés — az élénkítés célzatával — néhány személyt megszólaltat ugyan, de fontos szerepet itt nem kap, s mennyisége is elenyésző.

2.1.2. A várakozással ellentétben, az egyenes idézések szerepeltetésének gyakoriságával nem áll arányban az idéző kifejezések változatossága. Sőt azt látjuk, hogy nemegyszer a kevés egyenes idézés tartalmazó művek színesebben idéznek, mint a gyakorisági sor elején állók. A *Chronica* 13 idézése például 6-féle idéző kifejezéshez kapcsolódik, míg a Poncianvs 155 idéző főmondatában mindössze 3-féle idéző kifejezés jelenik meg. Ennek legvalószínűbb oka az, hogy ott, ahol nem annyira „kötelezően” műfaji velejáró az egyenes idézés, gyakran csak akkor fordul hozzá a szerző, amikor színesíteni kívánja vele stílusát, amikor közlendőjét ezzel fokozottabban plasztikussá teheti.

A vizsgált szövegekben — gyakorisági sorrendben — az idéző kifejezések a következő szemantikai csoportokra oszthatók:

- 96,86%-ban tartalmaz az idéző főmondat idézetet bevezető alaptagot, amely
 61,60%-ban pusztán mondást fejez ki: *mond* (53,70%), *szól* (8,90 %);
 18,81%-ban utal a megnyilatkozás beszédbeli helyzetére: *felel*, *felelet* (15,30 %),
(meg)kérd (2,48 %), *szólt* (0,62 %), *firtat* (0,41 %);
 7,66%-ban együtt szerepel a *mond* vagy határozói igeneve és valamely performatív jellegű ige³ vagy igenév; feltételezhető, hogy utóbbi a beszédtevékenység tényére, előbbi annak tartalmára hívja fel a figyelmet⁴ (a példákat l. lentebb);
 3,07%-ban beszéddel történő cselekvésbeli befolyásolást jelöl (ez a csoport több helyen érintkezik az előzővel): *könyörög* (1,65 %), *vigasztal* (0,82 %), *riaszt* (0,20 %), *int* 'figyelmeztet' (0,20 %), *parancsol* (0,20 %);
 1,85%-ban írásos megnyilatkozást fejez ki: *ír* (1,65 %), *vagyon* 'leírva áll' (0,20 %);
 1,42%-ban egyéb, beszéddel járó tettet jelent: *fogad* 'ígér' (0,41 %), *(meg)áld* (0,20 %), *(hasonlatosságot) ád* (0,20 %), *(elő)számlál* (0,20 %), *(mondást) forgat (szívében)* (0,41);
 1,03%-ban a hangadás minőségét jelzi: *kiált*;
 0,82%-ban valamely szöveg előadását fejezi ki: *imádkozik* (0,41 %), *énekel* (0,41 %);
 0,60%-ban az egyén belső tartalmának megfogalmazását hangsúlyozza elsődlegesen: *gyón* (0,20 %), *panaszskodik* (0,20 %), *álom* (0,20 %);
 3,09%-ban az idéző kifejezés hiányzik (példák alább).

A százalékokban megadott értékek persze elfednek több mozzanatot, amelyek elsősorban a *mond* erősen kötelező jellegével kapcsolatosak. Hiszen láthatjuk: nemcsak hogy az anyagnak több mint a felében ez az ige (vagy ennek igeneve) tölti be a „megidézés” szerepét, hanem gyakran még más, szintén közlést jelentő ige, igenév mellé, mintegy erősítésül is odakerül; illetve inkább fordítva: a *mond* mellett, pontosításként, árnyalásként, néha más, performatív jellegű idéző szó is megjelenik. Néhány példa: *βent Pál, heb 9. βól, e βt mōduán* (V, E_{8a}), *Felele az Annya, és monda* (P, G_{2a}), *Az oroszlán igen fo há β koduán monda* (Sz, C_{7a}). (A jelenség a héberből ered, a Biblia gyakori fordulata a mondást jelentő ige + *lémor* 'mondván' kapcsolat.) Az érintkező mozdulatra, cselekvésre, értelmi tevékenységre való utalás nem veheti magára az idéző kifejezés szerepét; ilyen esetekben a *mond* mindig odakerül: *Haragos szómmal te ként e reja az Ura és monda* (P, G_{2a}), *igen kezd e firni, mondván* (P, G_{2b}), *igen csudálkozek rayta: Es monda az gyermeknek* (P, F_{3b}). Tovább növelik a *mond* gyakoriságát azok a szerkezetek, amelyekben az idézetet bevezető kifejezéseken kívül — essen bár távol kettejük jelentése — az idézetet megszakítva (a latin *aut* és *inquit* hatására) ott áll egy másik is, az *úgy mond*, amelyik legtöbbször a folyó szöveg síkjára utal vissza, akármennyire rövid is az idézet: *Igy βól βent Pál, Rom, 8: ha annac Lelke, vgy mond, lakozic tu bennetec* (V, I_{1a}), *Igy énekel a' βent Anna aββoy is, a' Samuel prophetánac annya, I: Samuel. 2. Meg ól, vgy mond*, az WR (V, G_{2a}). Ezt nem vettem külön típusnak, viszont ha nincsen egyéb idéző kifejezés, az *úgy mond*-ot tekintettem annak, mivel ilyenkor egyedül rá hárul a szövegszintű beszerkesztés feladata: *A keuéllyeknec ellene ál, vgy mond βent Peter, De az alázatofokat βereti* (Sz, C_{7b}), *Iob leβen, vgy mond a' poroβlo a' te dolgoznac* (H, G_{5b}).

³ A műsót l. A magyar nyelv történeti nyelvtana. Károly Sándor: Szövegrammatika a kései ómagyar korban. Kézirat, 38.

⁴ Vö. A magyar nyelv történeti nyelvtana. F. Haader Lea: A tárgyi alárendelő mondatok a kései ómagyar korban. Kézirat, 2.

Mindent összevéve az idéző mondategységeknek kb. kétharmadában megjelenik a *mond*, de a nélküle szerkesztett főmondatokba is beleértődik a figyelmet a közlés tartalmára irányító ige jelentése. Igaz, ez fordítva is fennáll; van úgy, hogy — a szövegösszefüggésből vagy az idézet tartalmából következően — a *mond*-ba hallhatunk bele gazdagabb árnyalatokat: pl. 'kérdés': *monda az Ura: Hól kéttél olly igen?* (P, G_{1b}); 'parancsol', 'kér': *monda néki: Kellfel.* (P, G_{3a}); 'panaszol': *Möda a' ló Bezzeg nauallyáfful vagyó dolgunc* (Sz, E_{7a}) stb.

Az alaptagot — a „hagyományos” kifejezések körén belül — olykor megszemélyesítés színezi: *Igyból a' Bét írás* (V, F_{7a}), *valami βózat lón Papához, mely monda* (Ch, 29b), *igyból az Isteni bölcheség* (V, F_{4b}).

2.1.3. Az egyenes idézetet bevezető ige ragozásának vizsgálata azt mutatja, hogy már jócskán felbomlott az a XV. századig még élő tendencia, amely szerint az egyenes idézetre mindig alanyi ragozás utal.⁵ Igaz ugyan, hogy e kérdéshez óvatosan kell közelítenünk, hiszen nehéz tájékozódni: helyesírási ok miatt — az ige tárgyias ragozású, elbeszélő múlt idejű, egyes szám harmadik személyű alakján a hosszúságot általában nem jelölték — a mondatok csaknem felénél nem tudunk ragozási kérdésben állást foglalni; ráadásul az idéző ige ragozása éppúgy függ az idéző mondategység belső felépítésétől (van-e tárgya s az határozott-e), mint idézetet bevezető kategóriajelölő szerepétől. Az azonban — az előző megállapításhoz kapcsolódva — mégiscsak megfigyelhető, hogy a tárgyasság foka, ha megnövekedett is, még messze van a maiétól,⁶ sokszor szerepel alanyi ragozású idéző ige olyan helyzetben, ahol ma tárgyasat használnánk: *Mondának az Mefterek: Felelünk feldle* (P, F_{3b}), *Es én mondéc: WRam Iften: te tudod aβt.* (V, G_{3a}), *Mondhatnál: hogy lehet ez?* (V, K_{2a}).

2.1.4. Az idéző kifejezés jelentésén és az ige ragozásán kívül még egy tényező segítheti az idéző és idézett mondategység összefűzését: a kataforikus szerepű névmás, névmási határozószó. Az anyag idéző főmondatainak egyharmadában található kataforikus utalás, nem számítva természetesen az e tekintetben járulékos szerepű *úgy mond* kifejezés *úgy* módhatározói utalását. A legtöbbször a tárgyi függésű egyenes idézeteknél jelenik meg (*ezt, ezeket, azt*), valamivel ritkábban határozói alárendeléseknél (*így, úgy, eképpen, azonképpen, erről*), jelzőinél talán csak azért kevészer, mert kevés a jelzői mellékmondatként álló egyenes idézet (*e, ez, ezt, efféle*), alanyi mellékmondatnál nincs, alanyi-állítmánynál⁷ többször van (*ez, ezek*). Az utalások művek közötti megoszlása meglepő, de a műfajokra tendenciaszerűen jellemző különbségeket nem mutat. A két végletet a Vigasztalo könyvetske és a Poncianvs képviseli: az előbbiben a 93 idéző főmondat közül 72-ben megtalálható, míg az utóbbinak 155 idézete közül egyetlenre sem mutat rá utalás. Úgy tűnik, hangrendjének megválasztását nem befolyásolja sem a beszédhelyzet (hogy a jelenhez viszonyítva mikor hangzott el az idézett szöveg), sem a szöveggörnyezet (egyedül az *úgy mond* szókapcsolatban látszik állandónak a veláris variáns). Az egyenes idézetek esetében azonban gyakoribb a palatális kataforikus utalás alkalmazása (86%); ez azt mutatja, hogy a hangrendnek az egyenes idézésre jellemző kategóriajelölő szerepe lehetett: 84 : 5 pl. az *ezt (ezeket)* és az *azt* aránya; 41 : 11 arányú az *így* és az *úgy* használata; 11 : 1 az *eképpen*-é és az *azonképpen*-é.

⁵ Bárczi Géza: A tárgyias igeragozás használatának történetéből. MNy. 54: 257–70.

⁶ Vö. E. Abaffy Erzsébet: A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században. MNy. 78: 157–8. és MNyT 434. Velcsov Mártonné annak lehetőségét is fönntartja, hogy az idegen anyanyelvű író tévesztéseiről van szó. L. Velcsov Mártonné: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. NrajzNytud. 22–3: 66.

⁷ Az alanyi–állítmányi alárendelés összekapcsolása az azonosítást tartalmazó mondatokra vonatkozik, amelyek kétféleképpen elemezhetőek.

2.1.5. Amelyik mondatban van utalás, ott az idéző mondategység és az idézet kapcsolata grammatikusabb, az alárendelési fajták egyértelműbben felismerhetők és elkülöníthetők. A megvizsgált anyagban mind utalással, mind anélkül az alárendelési módoknak csaknem összes fő fajtája képviseltette magát: mindössze az utalás nélküli jelzői és az utalószerű alanyi alárendelésre nem akadt példa. A típusok — előfordulásuk gyakorisága szerint — a következők: az idézetet beépítő mondatok 93,16 %-a a tárgyi és a határozói alárendelés körébe tartozik, s nagy hányadukról (a már említett helyesírási differenciálatlanság miatt) nem is dönthető el, hogy a kettő közül melyikhez sorolható. Azokból az esetekből viszont, ahol ez kiderül, az látszik, hogy tárgyi alárendelést tartalmazó idéző-idézett mondatviszony csak kevéssel van több, mint határozói függésű egyenes idézet; tehát történeti szövegről szólva sem volna jogos a tárgyi alárendelés meghatározó szerepét túlhangsúlyozni.⁸ (Igaz, grammatikai elemzésről lévén szó, határozóinak vettem mind az *(ügy)* szót, mind az *ügy mondta* típust, noha tartalmilag a tárgyat fejtik ki.)⁹ A további részesedések: mondattanilag kihagyásos alárendelés: 3,09 %; alanyi (-állítmányi) mellékmondat: 1,86 %; jelzői: 1,44 %; kettős kapcsolású (határozói és tárgyi): 0,41 %. Vegyük sorra a típusokat példák alapján! (A szerves kapcsolódásúaknál csoportonként — ha előfordult az anyagban — egy utalást tartalmazó és egy utalás nélkül szerkesztett mondat szerepel.)

A) Idéző kifejezéssel:

1. tárgyi alárendelés: *Látuán kedig aſt monda. Bezzec bép fénas allatot találtam.* (Sz, A_{6b}), *Felelé a bárány: Hogy hogy rághatom elvettéſſedet?* (Sz, A_{8a});

2. határozói alárendelés: *Eképpen ír bent Márc Euangelifta, az ó Euangeliománac tizedic Rébébe: Az időbe hoznac vala Iefushoz gyermetskéket* (A, A_{1a}), *Az iámboroc feleléne: Mú nyiluán tudiuc* (Ch, 48a);

3. alanyi alárendelés: *Miképpen a' földar kónvec hußannyóltzadic Rébébe meg vagyon iruán. Boldogoc minnyáian, kic az Wrat félic* (A, D_{2b});

4. alanyi-állítmányi alárendelés: *Ez az álom: Ugy tetzik vala énnékem, Hogy az én gyúmdöcs kertembe jakada egy szép forrás ki* (P, F_{3a}), *Felelet: Igy leßen.* (V, K_{2a});

5. jelzői alárendelés: *mödel eſt az imadſagot. En mennyei Attyam [...]* (C, D_{2a});

6. kettős (határozói és tárgyi) alárendelés: *eſt mödgya ot bét Pál, es eképen ből Nyiluán valo dolog ez* (V, I_{1b});

7. értelmezős kapcsolás: tárgyi alárendeléssel: *mond vtánnam az esküueſnec igeit: En N aßßony, esköſsem [...]* (A, C_{4b}); határozói alárendeléssel: *kemény beßéddöckel meg riháſtyác begent: No, vgy mondnc, Mit akarß ennyi ſoc kónyörgeſſed vtan* (H, H_{8a});

B) idéző kifejezés nélküli megoldások:

Igazat mondottanac a' régi iámboroc: Iótétel helylébe máſt ne váry. (Sz, E_{7b}), *Reuide-den: Egy terömtet álat ſem ſolgál az Iſtéleſnec* (R, K_{2a}), *Iſmet pſal. 16: Az WR mindenkoron az én bómeim elöt vagyon* (V, F_{8a}).

A kihagyásos szerkezetnek ettől az utóbbi fajtájától, amelyben a főmondat pusztán az idézet származási helyét tartalmazza, már csak egyetlen lépés szükséges: az idézet elhagyása, hogy az idézésből idézetpótló utalás legyen, melynek funkciója ugyanez marad, s jelentése, formájával együtt, a Bibliát jól ismerő, beavatott olvasó tudatában ugyanilyen idézéssé egészül ki: *A hiueknéc es Igazaknac nagy vigaſtaláſoc vagyon[...], mint bent Pál is ből: Rom. 8.* (V, F_{2b}).

⁸ Erről a kérdésről l. Dömötör Adrienne: A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról. Nyr. 107: 472—81.

⁹ L. Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók II. MTA, 1882. 53—5, de vö. MMNyR. II. 357 is.

2.1.6. Az egyenes idézést tartalmazó alárendelő mondatok nagyrészt egyféle mondatrend szerint épülnek föl: elől áll az idéző főmondat (ami Heltainál sosem marad el), ezt követi az idézet. Persze mindkét rész több tagmondatból is állhat, s az idézetek néha egymásba épülnek: *Es monda ennekem: Prophetály a' belre: [...] es mond eft a' belnec: Eft mōdgya az WR iften: Idy ide bel* (V, G_{8b}). Az idézetet gyakran megszakító, a folyó szöveg síkjához tartozó *úgy mond* bárhol állhat az idézetben belül, akár szintagmákat is szétvágva: *Igy énekel a' bent Ezekhias kiraly is: Ifa. 38. Wram, Ezekből, vgy mond, él az ember* (V, G_{3a-b}). Mindössze két esetben tért el a tagmondatok sorrendje a szokásostól: az idéző mondat egység beékelődött az idézetbe: *Igen mondgya tollas bátyám a nagy gallér mellet. Nemes ember vagyoc én* (Sz, F_{7a}), *Iay begény feiem, Felele az agár. Szerető barátom, nem vagy egyedül* (Sz, E_{5b}).

2.1.7. Az írásjelezés, a XVI. századi nyomtatásban már úgy látszik, ha nem is szigorú következetességgel, de mutatja a tagmondathatárt, s az író (vagy a nyomdász? — esetünkben mindegy) feltűnően gondosan bánik az idéző mondat egységet záró kettősponttal és az egyenes idézetet nyitó nagybetűvel.¹⁰ Ott, ahol a határozói és a személyek közötti viszonyok nem mutatják a végbement síkváltást, a kontextusból levonható következtetéseken kívül éppen az írásjelezés és a nagy kezdőbetű az, ami segítségünkre van annak megállapításában, hogy egyenes idézettel van-e dolgunk.

2.2.1. Az elemzett anyagban 290 függő idézés szerepelt, ez az összes idézés 37,08 %-a. Meghatározásuk jóval nagyobb gondot okozott, mint az egyenes idézeteké, jóllehet ez utóbbit többféle formai eszköz jelöli, mint amazt (kötőszó, kötőmód használata, személy- és birtokviszony-eltolódások, a helyhatározó változásai stb.). Az elhatárolási nehézséget azonban elsősorban szemantikai kérdések jelentették: egyenes idézet elvileg bármely (elsődleges vagy átvitt) jelentésű ige mellett állhat,¹⁰ s míg a függő tagmondatot is (a függő kijelentést, kérdést, felszólítást, óhajt, felkiáltást) sokféle alaptaggal megszerkeszthetjük, addig ezeknek csak egy részét tekinthetjük függő idézetnek; s a gondot éppen ez a szétválasztás okozza. Egzakt határvonal nem is húzható meg, legfeljebb csak sávok jelölhetők ki, hiszen igen árnyaltak az átmenetek a megnyilatkozás, a megnyilatkozással együttjáró vagy azzal kísért tett, a közölt értelmi tevékenység igéinek szemantikai tartalma és azon igék jelentése között, amelyek mellékmondata az (értelmi) tevékenységet, az érzéseket, gondolatokat nem mint megnyilatkozás-félét öntik nyelvi formába.

Idézetnek tekintettem a (*meg*)*gondol* és szinonimái (*eszébe jön~jut, vél, tart 'vél', tud 'gondol'*) mellett álló függő tagmondatokat és a gondolati tevékenység azon igéi mellett állókat is, melyek vonatkoz(hat)nak megnyilatkozásra: *emlékezik, eszébe vesz*. Ezzel persze sok esetben már túllépünk a kimondott szón, de ezt nem most tesszük először. Hiszen ha belegondolunk: a legtipikusabb beszéd-igék is csak a cselekvő kijelentő mód jelen és múlt idejében fejeznek ki ténylegesen elhangzott (illetve elhangozhatott) megnyilatkozást, mégis az ezen igék egyéb formáihoz kapcsolódó idézet-jellegű mellékmondat is idézetnek tekintendő, részint az alapige és a grammatikai azonosság miatt, részint abból a megokolásból, hogy bár a mondat nem hangzott el, de bizonyosan megfogalmazódott, mert egy másik szubjektum, az író (vagy elbeszélő) tud róla, és közli az olvasókkal is. Az sem biztos, hogy például az *arra gondolt* bevezetési és nem kifejezetten megnyilatkozást visszaidéző függő tagmondatok esetében az író által lejegyzett végső szót a szereplő magában valóban „kimondta”; sőt, valószínűbb, hogy az író a szereplő érzéseinek, gondolatainak egyféle fiktív összegzését adja — amely mindennek ellenére idézetnek tekinthető.

¹⁰ Az egyszerűség kedvéért csak a leggyakoribb idéző szófajt, az igét említtem.

Nem tartoznak bele azonban a függő idézés alaptagjainak csoportjába azok az összetettebb értelmi működést kifejező igék, amelyekben már háttérbe szorul a (lehet-séges) megnyilatkozás (pl. *tud*, *ért*, *tanít*, *hisz*); bár a *gondol*, *vél* és a *hisz* között a határ megintcsak összemosódhat, a szerkezeteket egyesével kell mérlegre tenni; a *kíván* is csak 'kér' jelentésében tartozik az idéző igék közé, 'akar' jelentésében nem. (Később — a XVI. században még nem megbízhatóan — az akaratot, kívánságot jelentő igéknél esetleg a szörend¹¹ ad felvilágosítást arról, hogy maga a tevékenység vagy annak közlése fejeződik-e ki a mondatban.

Az elhatárolási gondok másik köre is szemantikai indíttatású, de ez a szintaktikai viszonyokon keresztül jelentkezik: a sokat emlegetett kettősségről, az ok-, illetve célhatározói mellékmondatok és a függő idézetek érintkezéséről van szó. Már a XVI. századi anyag gazdag példatárral szolgál erre a típusra. A következő esetek fordultak elő: (1) Az idéző mondategységben jelen van a függő idézet alaptagjaként álló beszéddel (írással stb.) járó megnyilatkozást jelentő ige, de a függő idézet viszonyán belül az ok- vagy célképzet is megjelenik: *A nyulac egybe gyűlűen nagy p a n a β o l k o d á f t t ő n e c* [...], *Művel hogy őket minden ember kergetne* (Sz, E_{sa}) — ok; *erőffen és egyenlő képpen kezdéne c k i á l t a n i Iupiterhöz hogy királyt adna nekic* (Sz, D_{sa}) — cél. (2) A főmondat állítmánya olyan ige, amely a kommunikációs jeladásnak más, a beszédétől különböző formáját fejezi ki,¹² és emiatt a jelzés kifejtéséhez társított célviszony erősebbnek érződik: *inte az szolgáló Leánynak, hogy az Annyát hozzája hina* (P, G_{ab}). (3) Az idéző mondategység állítmánya nem jelent semmiféle megnyilatkozást, a beszélést kifejező ige jelentése azonban belesűrűsödik az alaptagba: *Es azzoc is be küldöttene c v a l a Romaba a' Papához, Hogy Coronát, és az egyéb kiralyi ékeféeket küldene az ő wy királyoknak* (Ch, 29b). A célhatározói jelleg annyira felerősödhet, hogy túlnő az idézet-jellegen (nagyobb idevonatkozó anyagot számba vevő vizsgálatot igényelne annak tisztázása, hogy ez mely esetekben következik be).¹² Talán például: *hoznac vala Iefushoz gyermetskéket, hogy illetné azzokat* (A, A_{1a}).

2.2.2. A függő idézetek idéző kifejezéseinek szemantikája Heltainál igen színes:

95,77%-ban a főmondatban idéző szemantikájú alaptag szerepel, s ez 36,85%-ban másnak beszéddel történő cselekvésbeli befolyásolását jelöli: *kér* (11,37%), *int* 'figyelmeztet' (10,00%), *(meg)parancsol*, *parancsot ad* (4,47%), *könyörög* (4,15%), *vigasztalás* (2,75%), *kíván* 'kér', *kívánság* (2,40%), *meghagy* 'meg-parancsol' (1,37%), *tanácsol* (0,34%);

20,30%-ban egyszerű megnyilatkozást, vagy ennek az elhallgatását fejezi ki: *(ki) (meg)mond* (14,82%), *(meg)jelent* 'tudat' (3,44%), *szól* (0,68%), *(meg)szólít* (0,68%), *említ* (0,34%), *(el)titkol* (0,34%);

11,60%-ban beszéddel járó különböző tetteket jelent: *fenyeget* (1,37%), *tanács*, *tanácskozik*, *tanácsot tart* (1,37%), *kimondja*, *kiadja a szentenciát* (1,03%), *végez* 'elhatároz' (1,03%), *(meg)ígér* (0,68%), *esküszik* (0,68%), *(meg)bizonyít* (0,68%), *ajánl* (0,68%), *kinál* (0,34%), *dicsőít* (0,34%), *dicsér* (0,34%), *ráken* 'igaztalanul gyanúsít' (0,34%), *(meg)jövendöl* (0,34%), *szerez* 'elhatároz' (0,34%), *kérkedik* (0,34%), *ítélet* (0,34%), *fogad* 'megígér' (0,34%), *egybefér* 'meg-egyezik' (0,34%), *vádol* (0,34%), *számot ad* (0,34%);

10,65%-ban gondolat, gondolkodási műveletet jelöl: *(meg)gondol* (3,44%), *vél* (2,41%), *eszébe vesz* (2,06%), *eszébe jön/jut* (1,03%), *emlékezik* (1,03%), *tart* 'vél' (0,34%), *tud* 'gondol' (0,34%);

¹¹ Prileszky Csilla: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. Nyttud. Ért. 83. sz. 474—5.

¹² Molnár Ilona: A *Dicsékszik, hogy...* mondattípusról. Nyr. 98: 404.

8,17%-ban a megnyilatkozás beszédbeli helyzetét nevezi meg: (*meg*)- *kérd/ez* (6,90%), *felel* (1,03%), *üzen* (0,34%);

2,75%-ban két (rendszerint performatív jellegű) alaptag áll együtt (a példákat l. lentebb);

2,39%-ban valamely mű szövegének előadását jelenti: *könyörög* 'imádkozik' (1,71%), *imádkozik* (0,34%), *énekel* (0,34%);

1,71%-ban az egyéni belső tartalom kifejezését teszi lehetővé: *vall* (1,37%), *panaszolkodást tesz* (0,34%);

0,68%-ban a szóbeli megnyilvánulás hangerejéről tájékoztat: *kiált*;

0,34%-ban írásos megnyilatkozást fejez ki: (*meg*)*ír*;

0,34%-ban egyéb kommunikációs módot jelöl: *int* 'kézmozdulattal, bólintással jelt ad';

4,11%-ban nincsen kitéve az idéző szemantikájú alaptag:

2,74%-ban a főmondat hiányzik, bár ebből 1,71%-ban egyértelműen odaértődik (példák alább);

1,36%-ban a főmondat állítmánya magába szívtva az idéző ige jelentését (a példákat l. fentebb és lentebb is).

Kiemelésre itt talán csak egyetlen dolog szorul: a kettős alaptagú idézés, és ennek kapcsán az a tény, hogy a függő idézésnél nincs meg a *mond*-nak az egyenes idézeteknél látott mindenható jellege. Önmagában is jóval kisebb arányban szerepel (53,70% : 14,82%), s így jobban teret ad a színesebb formáknak; az *úgy mond* megerősítés a függő idézésekben Heltainál nem használatos; és a kettős alaptagok — egyetlen kivétellel — szintén nem tartalmazzák ezt az igét: *V e d e ű e d b e e s g o n d o l d m e g a' t e á l a p a t o d n a c m i u ó l t á t* (A, C_{1a}), *A n n a c v á n n a i g e n b i ű t a t t y a a z v i t e z e k e t, é s i n t e ő k e t* (Ch, 28b).

2.2.3. Az alaptag ragozásának eredeti szabálya¹³ a függő idézés esetében is felbomlott, az idéző kifejezés ragozása a XVI. században már nem kizárólagosan tárgyias (ennek vizsgálatánál természetesen ugyanazokat a megszorításokat kell figyelembe venni, mint az egyenes idézésnél): *ők felelének, hogy csak egy fem volna* (P, O_{3a}), *Es vgy parancsola, Hogy áft a' napot minden estendőben meg űllenéc* (Ch, 52a).

2.2.4. A főmondatokban a függő idézések egyharmadában — a művek között nem túl nagy aránybeli eltérésekkel — utalószó is rámutat az idézetre, amely > 60%-ban mély hangrendű. Továbbra is csak feltételezés maradhat, hogy a kataforikus utalás hangmagassága tendenciaszerűen az idézet fajtájától függ; az anaforikus utalás azonban — példáimban — mindig magas hangrendű.¹⁴ Utalószó legtöbbször itt is a tárgyi alárendelésnél van jelen (*azt ~ ezt* — 36 : 15), a legtöbbféle utalással most is a határozói mellékmondatok főmondataiban találkozunk (*úgy ~ így* — 3 : 4, *arra ~ erre* — 11 : 4, *azzal/avval ~ ezzel* — 5 : 1, *erről, ezen*). Az alanyi-állítmányi függésű idézetekre csak egyféle utalás, az *ez* vonatkozik, az egyetlen jelzői mellékmondatra pedig az *olyan* utalószó mutat.

2.2.5. Már az utalószók sorravételéből is látszik, hogy az alárendelési viszonyoknak széles skáláját megtalálhatjuk a függő idézéseknél is; egyedül utalószós alanyi és utalószó nélküli jelzői alárendelés nem adatolható az anyagból. A tárgyi és határozói alárendelések száma — hasonlóan az egyenes idézéshez — elsöprő többségben van (91,03%); a pontos szétválasztás itt sem lehetséges, ám az megállapítható, hogy a határozói viszonyból, ha csak kevés is, de több van, s ez még meggyőzőbb adalék a tárgyi alárendelés elsődleges-

¹³ Bárczi: i.h.

¹⁴ Vö. Kubinyi László: Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. Nvr. 81: 476.

ségének hangsúlyozása ellen. Alanyi-állítmányi mellékmondat 4,14 %-ban, hiányos szerkezet 4,11 %-ban fordul elő, az alanyi és a jelzői alárendelések részesedése 0,34–0,34 %-os. Következzenek példák az egyes típusokra!

A) Idéző kifejezéssel:

1. határozói alárendelés: *arra intic, hogy meg iria az ő feleletit* (H, H_{3b}), *Kérlec tégedet, hogy oltalmaz meg engemet e' mai napon is minden büntől* (C, D_{1b});

2. tárgyi alárendelés: *Es aßt Bórze, hogy ott lönne az Erfekég, és a' jó helyly az orþagban.* (Ch, 29a), *meg hatta, hogy meg oltalmazzác őket* (A, A_{2a}),

3. alanyi-állítmányi alárendelés: *ollyant ad helylyébe, ki [. . .] a ciberét bor ianánt méreti: Iftennec ületi ez.* (Sz, D_{8b}), *A negyedie vigasztalas, hogy a' hívű kereþtyénec tudgyác* (V, G_{1a});

4. alanyi alárendelés: *Eþembe iut a' te iótéted, hogy þabadon el boczáttál* (Sz, E_{3a});

5. jelzői alárendelés: *A Király ollyan sententiát monda ki: Hogy méltan meg ölettet a' Királyné aþþony* (Ch, 53a);

6. értelmezős kapcsolás: határozói alárendeléssel: *Kérdgye meg őket á newról, kinec akaryác kereþtelni.* (A, A_{1a}); tárgyi alárendeléssel: *De az viþþa vono wrac maft módánac: Hogy Kalman Királynac tóruén þerént valo fia volna* (Ch, 48a); alanyi alárendeléssel: l. fentebb;

B) idéző kifejezés nélküli megoldások:

V. resz, *Hogy a' réþegségþől [. . .] id, az WR Iftēnec meg utalása* (R, I_{4b}), *Egyebet nem mond, Hanem, hogy a' fogoly ne féllyen* (H, H_{7a}), *követeket bocsata el, Hogy hozzája hinák azokat az bölcs Meftereket* (P, A_{4a}).

(A határozói vonzatok közül mára már több elavult, más kötelező bővítmény váltotta fel a régít. Az emlékezik valamiről és népiességében a *gondol valamivel* még csak archaikusnak érződik, de nem él már a *tanácsol valamire* és a *könyörög valamin.*)

Abban az esetben, ha az igének határozói és tárgyi vonzata is van, az idézet két-féle módon szerkeszthető meg: vagy úgy, hogy a tárgy szabad vegyértéke a főmondaton belül, a határozóé a mellékmondatnál kötődik le, vagy fordítva, a határozói vonzat lesz a bővítmény és a tárgyi a mellékmondat. Pl. megkérde valakit valamiről: *Kérdgye meg őket á newról, kilenc akaryác kereþtelni.* (A, A_{1a}) (nem tiszta példa, mert a főmondatban mindkét vonzat szerepel, s ezek egyikét mint értelmező fejt ki az idézet); és megkérde valakitől valamit: *Előþer aßt kerdic tþle, Honnég valo legyen* (H, H_{1a}). Ha a főmondatban nincs kitéve egyik bővítmény sem, és utalószó sem ad tájékoztatást, nem tudjuk eldönteni, hogy melyik változattal van dolgunk: *efmet kérdezni kezdic, Ha immár [. . .] valami iót eþebe* (H, I_{4a}).

Rendszerint a tárgyi mellékmondatos alárendeléshez kötődik a *mond* alaptaggal szerkesztett főmondat szemantikai gyengülése, modális elemhez közelítése: *Mondom mind ezekbe femmi ninch* (V, G_{4b}).

2.2.6. A függő idézés formai sajátosságainak egyike, hogy benne a két tagmondat kötőszóval kapcsolódik össze. A legjellegzetesebb kötőszó a *hogy* (76,20 %), mely olykor más kötőszókkal egészül ki: *mivel hogy* (>mivelhogy), *hogy ha* (>hogyha) (3,10 %). Néha a *ha*, *mint* önmagában kapcsol (3,44 %), de sokszor egyáltalán nincsen kitéve kötőszó (17,24 %). (Lényeges grammatikai-stiláris különbségeket a művek között a kötőszóhasználatból nem tudunk megállapítani.)

A *hogy* mellé társul, illetve a nélküle álló más kötőszók általában vagy a tárgyi, határozói függésű idézetet tartalmazó mondategészek tagmondatai között főnnálló egyéb jelentéstartalmakat segítik érvényre juttatni, vagy a függő kérdést jelölik. A *mivel hogy* a párhuzamosan megjelenő oksági viszonyt mutathatja: *Elter egy nagy cziga kérkőþic*

vala az ő keuélfégeben, m ű u e l h o g y ő felelem nélkül vólna (Sz, C_{3b}), ám a következő tárgyi alárendelésnél nincs ilyen szerepe: *Meg íelenti a' fogolynac M ű u e l h o g y im-már minden bizonfagit meg vallotattác, a' kikkel akarna magát meg menteni.* (H, I_{5b}). Azok a szerkezetek, amelyekben a *ha* megjelenik, a függő kérdés jelenlétét mutatják,¹⁵ s a bizonytalanság modalitását jelölik (vagy erősítik): *El/meg kérde [. . .] h o g y h a vólté vagy egy fiok avagy nem?* (P, O_{3a}), *Es a' gyűlésben meg kérde az wraktól: H a nyilván tudnác, Hogy a' Boricz fattyu vólna?* (Ch, 48a). A *mint*-tel szerkesztett függő idézés hasonlítást tartalmaz: *vádolni kezdé a' begény galambokat, m i n t kic nem iól czelekődettenec vólna* (Sz, D_{9b}).

A kötőszótlanság egyrészt a verba sentiendi et declarandi után álló latin accusativus cum infinitivo hatása,¹⁶ másrészt egyéb okai is lehetnek: nem kötelező jelleggel ugyan, de elmarad a *hogy* a függő kérdésnél (*Aft is kérdic, Hány eftenődös?*) (H, H_{1b}), a modális elemmé váló nyomatékltalan főmondatnál (*Ne adgy a' királyoknac: mondom ne agy a' királyoknac borrt*) (R, H_{8a}), a hátul álló idéző főmondatnál (*Szent pec ez, vgy ved ebedbe*) (H, G_{8a}), ha a függő mondat mellékmondata az idéző mondat egység után következik (*Bizonyára mondom, Ha te felféged meg őleti az ő fiát, [. . .] Sokkal gonofzban léfzen felfégednek dolga*) (P, D_{4b}), és akkor, ha a szöveggörnyezet egyéb *hogy*-ot is tartalmaz (*Kérünc tégedet [. . .], Bochafđ el a' te bent Lelkedet, hogy meg világofűsa [. . .]*) (A, A_{3a}).

2.2.7. A kötőszó mellet a régiségben (a latin coniunctivus hatására, amit azután a német megerősített) a függő idézésekben a mellékmondati igemódok szintén viseltek tagmondatokat összekötő szerepet. Ennek használata azonban a XVI. századra már vissza-szorulóban van: a vizsgált Heltai-anyag függő idézeteinek hozzávetőleg mindössze egy-harmadában áll a mai kijelentő mód helyén feltételes vagy felszólító, illetőleg a mai felszólító helyén feltételes mód. (Pontos adat a függő felszólító és óhajtó mondatokkal való átfedések miatt nem adható meg.) Hasonló funkciójuk miatt várható lett volna az a szerepmegoszlás, hogy a mellékmondatban általában vagy a kötőszó vagy a kötőmód jelzi a függő viszonyt; ez a tendencia úgy jelentkezik, hogy az anyag 85–90 %-ában legalább valamelyik elem jelen van, azonban a fennmaradó 10–15 %-ban egyikük sem szerepel.

A megcsappant számú kötőmódok használatában figyelemre méltó, hogy szinte kivétel nélkül alkalmazkodnak az időegyeztetés szabályához; jelen idejű főmondat után felszólító módba, múlt idő után feltételesbe kerül a mellékmondati állítmány: *czac a' porofo vallya aft, Hogy ő hallotta legyen a' dolgot* (H, I_{3a}); *parancsola hogy az ő Attya és Annya utánna be mennének* (P, O_{2b}).

A kötőmód használatának ingadozását mutatja a következő példapár, amelyben azt láthatjuk, hogy a szövegben egymáshoz közel eső, hasonló felépítésű mondatok közül az egyikben szerepel coniunctivus, a másikban nem: *mindiaráft ki mondiac a' sentenciat ezekre, Hogy meg kellyen őket kényozni* (H, I_{8a}); *a' sententiát ki adtac a' begény fogolyra hogy meg kel kényozni* (H, I_{8b}).

2.2.8. A függő idézetet tartalmazó mondatok tagmondatainak sorrendje általában szintén főmondat + mellékmondat; néhány esetben elmarad a főmondat (ezekre már láttunk példákat); ritkábban, főleg a modális elemmé válás felé közelítő főmondatok beékelődnek: *Ne adgy a' királyoknac: mondom ne agy a' királyoknac borrt* (R, H_{8a}).

2.2.9. A függő idézés írásjelezése kevésbé következetes, mint az egyenesé: a tagmondatathatárról gyakran hiányzik a vessző, és jobban ingadozik az idézetet kezdő nagybetű-kisbetű használata is.

¹⁵ Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. Budapest, 1928–1942. 564–7.

¹⁶ Simonyi i. m. 127.

2.3. A 9 átmeneti típusú idézetet tartalmazó mondat az idézések 1,15%-át alkotja. Kettő közülük kapcsolt egyenes idézet: egy-egy közmondást kapcsol a *hoggy* kötőszó segítségével az idéző főmondatához: *Azért mondották a' régiec, hogy nem czac az ártán, hanem még az eme diβnó is βép makot tud találni.* (Sz, D_{5b}), *Igaz ezokaért a' közmondás, Hogy valaki a' más ember louánac vermet és, az őnenmaga louánac nyacka βeggie meg benne* (Sz, B_{1b}). A másik hét idézés még inkább függőnek indul: a *hoggy* után elkezdődik a függő idézet, amely egy ponton egyenesbe csap át, rendszerint újabb idéző kifejezéssel megerősítve, néha anélkül: *És aβt végezéd* [!], *hoggy a' héia ellen válaβtanác az őllyvet őltalmul, monduán:* [...] *ez meg őltalmazhat minket.* (Sz, D_{9b}), *könyőreg a' βent Vadaβboknac, Hogy meg lafsác, Ne talantan ezec s ezec vadoltanac engemet be* (H, I_{4a-b}).

3. Zárt és aránylag nem nagy korpuszon végzett vizsgálat nem reprezentálhatja teljes hitelességgel egy kor grammatikai-stiláris megoldásformáit. Elvégzése azonban a szempontok fölvetésével, bizonyos válaszok körvonalazásával talán nem haszontalan; az eredmények pedig további elemzésekkel ellenőrizhetők, illetve bővíthetők.

Dömötör Adrienne

Sajátos törlési jelenségek népmeseszövegekben

1. A dolgozat tárgya olyan szövegbeli törlési jelenségek vizsgálata, amelyek a normatív szöveggrammatikai szabályokkal nem ragadhatók meg, így értelmezési problémákat okozhatnak, olyannyira, hogy a referenciális viszonyok helyes interpretációja gyakran csak szemantikai/pragmatikai fogódzók segítségével valósulhat meg.

A vizsgált korpusz magyar népmeseszövegek egy gyűjteménye,¹ mégpedig nem a szélesebb olvasóközönség számára átdolgozott formában, hanem a gyűjtőktől följegyzett eredeti állapotban. A szerkesztő Ortutay Gyula írja bevezetőjében: „Mesegyűjtésünk közben gondosan vigyáztunk arra, hogy lejegyzéskor a szájhagyományozott mesestílust, annak minden külső és belső, esetleges és szükségszerű vonását örökítsük meg. Egyes mesegyűjteményeinkben a szerkesztői szándék éppen ellenkező — irodalmi és nem etnológiai — nézőpontból kiindulva igyekezett a mesék vélt lomposságait, botlásait kiigazítani, az irodalmi stílus bizonyos alapkövetelményeinek megfelelően átsimítani. . . . Mondanunk sem kell, hogy ez a felfogás tudományos szempontból nem állja meg a helyét, ha egy-némely irodalmi és népszerűségi szempont megkívánhatja is azt. . . . Hiszen a mi írásos, a szöveget változatlan formában megrögzítő és tiszteletben tartó irodalmunk és a népi, szájhagyományozó irodalom közötti különbség nagyon is alkalmas stíluskritikai, alkotás-lélektani vizsgálódásokra. A szájhagyományozásra támaszkodó népmese-irodalom egészen más fogásokkal kénytelen élni, mint irodalmunk: innen úgynevezett bántó stílushibái, ismétlései, laza részei.”² Ez a lazaság nemcsak az ún. makrostruktúrák szintjén, hanem gyakran a mikrostruktúrák pontatlan, a referenciális kapcsolatok felismerését megnehezítő grammatikai összekapcsolásában is megmutatkozik.

Mivel ezek a — jellegzetesen beszélt nyelvi — jelenségek nem csupán népmesemondók szövegeiben lelhetők föl, hanem általában jellemzők az alacsonyabb műveltségű társadalmi rétegek, valamint a gyermekek elbeszélő megnyilatkozásaira, érdemesnek látszik közelebbről szemügyre venni őket.

¹ Nyíri és rétközi paraszttmesék. (Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel együtt közli Ortutay Gyula. Bp., 1982. 260 o. Az 1935-ben megjelent kiadvány hasonmása.)

² I. m. 34.

2.1. Vizsgáljuk meg a következő szövegrészben a koreferens főnévi csoportok reprezentációit:

I. (235.1.)

- (1) *Rudol egy derék jó magyar ember vót,*
- (2) *aki a kétszínű embereket nagyon útálta.*
- (3) $\emptyset$ *Eccer Tokajba ment álruhába, paraszti öltözetbe.*
- (4) $\emptyset$ *Beült egy kocsmába,*
- (5) *és $\emptyset$ ivott,*
- (6) $\emptyset$ *evett.*
- (7) $\emptyset$ *Mind a szegény embereket is meghívta enni és innya, a gazdákat nem.*

Ha (2) nem beágyazott vonatkozó mondat formájában, hanem mellérendelt vagy önálló mondatként jelenne meg, a szövegrész egyetlen alapvető (magyar) szöveggrammatikai szabályt illusztrálna: az ismétlődő koreferens alanyok törlését. Hogy ez a szabályosság természetesen új individuum bevezetése, majd ennek alanyi szerepben való ismétlődése esetén is fennáll, arra a következő szövegrészben látunk példát:

II. (179.1.)

- (1) *Vót Tiszabercelen egy vén ember₁, Márki Péter₁.*
- (2) *Gyerektük nem vót.*
- (3) $\emptyset_1$ *Nagyon jó lovakat tartott.*
- (4) *Felesége₂ hordott a mezőre enni Péter bácsinak₁.*
- (5) *Amit főzött a felesége₂,*
- (6) $\emptyset_2$ *mindig elvitte mind a mezőre.*
- (7) *Mikor Péter bácsi₁ jóllakott,*
- (8) *azutt evett a felesége₂.*

Amikor a másik individuum alanyként való szerepeltetése után ismét bevezetjük az elsőt, természetesen nem törölhetünk (7), és megfordítva (8), hanem a ciklus újakezdődhet.

A népmesemondók szövegeiben igen gyakori eset, hogy ezt a szövegszerkesztési szabályt nem követik. Vö. pl.:

III. (43.1.)

- (1) *Az egész épületet, minden szobát feljárt a fiatal kiráj₁.*
- (2) $\emptyset_1$ *A tizenharmadik szobába nem tudott bemenni.*
- (3) $\emptyset_1$ *Eggy vasárnap betegnek tette magát,*
- (4) $\emptyset_1$ *nem ment a templomba.*
- (5) *Felesége₂ elment.*
- (6) $\emptyset_1$ *Addig kutatott,*
- (7) $\emptyset_1$ *hogy a tizenharmadik szobába bejutott.*

A (6) mondat törölt alanya a szöveggrammatikai szabályok szerint (5) alanyával lenne koreferens, a tágabb kontextus — (1)–(4) — valamint az (5), ill. (6) + (7) pragmatikai összeférhetetlensége azonban ellentmond ennek az első feltételezésnek. A normatív grammatikai szabály figyelmen kívül hagyása az olvasó/hallgató folyamatos értelmezési tevékenységét megtorpanásra készteti; az alany grammatikai visszakeresésének szokásos stratégiája csődöt mond, s a befogadó kénytelen a tágabb szöveggörnyezetben megfelelő szemantikai/pragmatikai támpontok után nézni, hogy a szöveg további megértésére képes legyen.

Ugyanez a jelenség nemegyszer föllelhető függő beszédben is:

IV. (43.1.)

- (1) Egy kirájnak az egész családja elhalt.
- (2) *A legidősebb jánya*₁ maradt meg,
- (3) *akit*₁ meg is választottak kirájnak.
- (4) Más világról *Hollófernyiges*₂ eljött nálla₁.
- (5) $\emptyset_2$ Kérte feleségül ($\emptyset_1$).
- (6) $\emptyset_2$ Monta,
- (7) hogy $\emptyset_2$ rettenetes gazdag.
- (8) $\emptyset_1$ Azt monta,
- (9) hogy $\emptyset_1$ majd meggondolja.
- (10) *Hollófernyiges*₂ monta:
- (11) „Tessék ($\emptyset_1$) meggondolni még most.”
- (12) *Kirájkisasszony*₁ monta:
- (13) „Tessék ($\emptyset_2$) eljönni máskó is,
- (14) addig meggondolom.”

(8) és (6) törölt alanya — a szabálynak ellentmondva — nem koreferens; ennek (utólagos) felismerésében azonban nemcsak a kontextus, hanem (8)-ban az idéző ige megismétlése is segít. Figyelemre méltó, és a vizsgált szövegtípusra ugyancsak jellemző a grammatikai szinten bizonytalanná vált referenciális kapcsolatok későbbi explicit pontosítása (10)–(11)-ben, valamint (12)–(14)-ben.

Gyakran megfigyelhetjük a vizsgált szabálytalan törlést azokban az esetekben is, amikor a szakaszban több, már ismert individuum szerepel, és az egyik direkt beszédét a másik alanyként való újrabevezetése követi:

V. (48.1.)

- (1) Felült *Hollófernyiges*₁,
- (2) $\emptyset_1$ a határja közepén már elfogta ($\emptyset_2$).
- (3) $\emptyset_1$ Elvette a feleségét *tülle*₂.
- (4) „Szerencsés vagy,
- (5) hogy a hordóból *te*₂ szabadítottál ki.
- (6) Három életet attam.
- (7) Hát többet ide ne gyere.”
- (8) $\emptyset_2$ Elment a sógoránál.
- (9) $\emptyset_2$ Megmonta, hogy hogy járt.

A (8) mondat alanya grammatikailag a direkt beszédet megelőző (3) mondat $\emptyset$ alanyára utalna vissza; a kontextusból következő valószínű feltevések, elvárások azonban itt is cáfolják a látszólagos referenciális azonosságot, és implikálják, hogy a (8)–(9) mondat $\emptyset$ alanyát a már ismert másik individuummal azonosítsuk.

A vizsgált jelenség nemegyszer észlelhető direkt dialógusban is:

VI. (62.1.)

- (1) Most itthon marad *Fehérló Péter*₁.
- (2) $\emptyset_1$ Mindent a tűzhöz készített.
- (3) $\emptyset_1$ Főzte a kását.
- (4) Kása mán majd megfőtt.
- (5) Köszön *valaki*₂:
- (6) „Aggyon Isten jó napot!”
- (7) $\emptyset_1$ Mongya:

(8) „Hangot hallok, senkit sem látok.”

(9) $\emptyset_1$ Hátra fordul.

(10) Feleli a *hétszínű szakállú*₂:

Ahhoz, hogy a (7) és (9) mondat alanyát ne az (5) alanyával, hanem az adott dialógus-szituáció másik individuumával azonosítsuk, (7)-ben az utóbbit *explicit*e újra be kellene vezetni. A törlés okozta esetleges zavart (azt a föltevést, hogy (7) az (5) mondatban szereplő individuum direkt szövegének folytatását vezeti be) egyrészt ennek a dialógushelyzetnek a szövegelményből ismert volta, másrészt (utólag) a (10) mondat oldja fel; ennek performatív igéje tisztázza, hogy valóban dialógusról van szó, egyben rávilágít, hogy (újra bevezetett) alanya nem lehet referenciálisan azonos (7)–(9) alanyával, hanem csakis (5) határozatlan névmással reprezentált alanyát konkretizálhatja.

Ez a normatív szabályoknak ellentmondó törlési jelenség a vizsgált korpuszban rendkívül gyakran fordul elő; messze gyakrabban annál, hogy véletlenszerű, tehát periferikus, elhanyagolható szövegalkotásbeli pongyolaságnak tekinthetnénk, s ne kényszerítsük bennünket arra, hogy valamely, az adott műfajra (sőt esetleg az élőbeszédre) jellemző „szabályszerűséget” keressünk mögötte.

Az alapszabály a következő volna: a nem grammatikai, hanem szemantikai/pragmatikai szövegösszefüggésen alapuló alanytörlés elsősorban akkor „megengedett”, amikor a referált individuum az adott történet „témájának” ágense, a teljes szöveg koherenciáját megalapozó egyed; egyszerűbben megfogalmazva: a „főhős”, az, „akiről az elbeszélés szól”. Eddig bemutatott példáink (III–VI) — egy, a IV. kivételével, amelyre még visszatérünk — e szabályszerűség illusztrációi.

A jelenség „konvencionális” jellegét azok a szövegrészek bizonyítják a legegyszerűbb módon, amelyeknek helyes interpretációja (elegendő szemantikai/pragmatikai támpont hiányában) jószerivel a felismert specifikus szabályon alapul, vö.:

VII. (77.1.)

(1) *Fehérlő Péter*₁ igyekezett egyenesen a *király*₂ lakására.

(2) $\emptyset_1$ Mikor az udvarba beérkezett,

(3) megismerte a *kúmorzsoló*₃ meg a *vasgyűrű*₄.

(4) $\emptyset_{3,4}$ Azt kiátotta:

(5) „Ott valami boszorkány jön,

(6) lőjjétek agyon.”

(7) *Király*₂ kiátotta:

(8) „Senki fel ne merje a fegyvert venni,

(9) az₁ egy *kedvemre való szép ember*₁.

(10) Beszélni akarok *vele*₁.

(11) $\emptyset_1$ Be is ment a hercegi szobába,

(12) ahol mulattak vagy tizenketten.

A (11) mondat törölt alanya nemcsak szintaktikailag, de szemantikai/pragmatikai szempontból is kielégíthetné a 2-es referenciaindexű individuummal (*a király*) lehetséges koreferencia feltételeit. Bár az effajta konstelláció ritkább, nem tipikus (vagyis a befogadónak rendszerint van fogódzója ahhoz, hogy a szöveget folyamatában, és ne „retrospektíve” értelmezze), vizsgáljuk meg ennek egy másik — még meggyőzőbb — variációját:

VIII. (51.1.)

(A tizenkét fejű sárkány ezt tanácsolja a királyfinak:)

(1) Oszd ha odaérsz a kútho,

(2) hát a *feleségedet*₁ tanítsd meg,

(3) és gyűrűt, kendőt cseréj *vele*₁.

.

(4) $\emptyset_2$ (A királyfi) Tanálkozott *a feleségével*₁ a kútnál.

(5) $\emptyset_{1,2}$ Megtették a cserét gyűrűbe is, kendőbe is.

.

(Hollóferynyiges megölte a királyfit, de a sárkányok életre keltették; szebb lett, mint volt.)

.

(6) $\emptyset_2$ Tanálkozott *a feleségével*₁ a kútnál.

(7) $\emptyset_2$ Kérte *a feleségét*₁:

(8) „Üjj fel hozzám₂!”

(9) Nem akart *a felesége*₁ felülni.

(10) $\emptyset_1$ Azt monta:

(11) „Nekem₁ nem vagy férjem.

(12) Sokkal szebb vagy,

(13) mint az én₁ férjem vót.”

(14) $\emptyset_2$ Kivette a gyűrűt kendőt.

Abban, hogy (14) $\emptyset$ alanyának referenciális azonosságát eldöntsük, az előzményben leírt cselekvés (a csere) kölcsönössége miatt elsősorban az említett törlési szabály, ill. a népmesék tipikus fordulatának ismeretén alapuló szövegelvárás segít.

2.2. Az egyes szövegekben szereplő személyek hierarchiáját mintegy tükrözi, hogy a specifikus törlési szabály, jóllehet rendszeresen és elsősorban a főhősre való referálás esetén működik, nemritkán érvényesül a vele relációba kerülő individuumok reprezentációjában is. Ez a szövegegésznek olyan egységeiben figyelhető meg, amelyekben másod/harmadrendű szereplő(k) (is) előtérbe kerül(nek).

Vezesse be a típuspéldák sorát a már bemutatott IV. szövegrész, amelyről már megjegyeztük, hogy kivétel a főhősre referáló főnévi csoport nem normatív törlését megengedő szabály alól; a IV. (8) mondat $\emptyset$ alanya ugyanis *a* (király) *legidősebb jánya* antecedensszel (valamint az ezt követő névmási — (3), (4) —, ill. $\emptyset$ — (5) — formákkal) koreferens, ez az egyed pedig nem a szöveg egész középponti szereplője. Csakhogy: a kiemelt rész a teljes szöveg kezdő szakasza, amely, minthogy a főhős elsőként való bevezetése nem kötelező, két, vele szoros kapcsolatba kerülő, de másodrendű individuumot szerepeltet, s ily módon a királykisasszony potenciális főhős az igazít föléptető második szakaszig. Tehát IV. bemutatása a III—VI. sorban nem indokolatlan, s nem csupán az indirekt dialógus illusztrálása ürügyén történt; 2.1., ill. 2.2. határesetének tekinthető.

Amikor egy (nem szövegkezdő) szakasz új individuumot vezet be, s annak az egységben belül kiemelt szerep jut, megjelölésében megnyilvánulhat a törlési szabály:

IX. (73.1.)

(1) *Fehérlő Péter*₁ a rakottabokorba bújt.

(2) *Egygyszonytalan nagy griffmadár*₂ szállt a fészekbe.

(3) $\emptyset_2$ Monta *a* ($\emptyset_2$) *fiának*₃:

(4) „Látom,

(5) hogy itt is olyan idő vót,

(6) mint amerre én₂ jártam.

(7) És *te*₃ életbe vagy.”

(8) *Mongya a fia*₃:

- (9) „Mikor az idő keletkezett,
 (10) *egy daliás szép pásztorember₁* feljött,
 (11) s *ő₁ mindkettőnket_{1,2}* betakart.”
 (12) „Hát az ember₁ hun van?
 (13) Mongya a *kis madár₃*:
 (14) „Megmutatom,
 (15) de el ne nyeld.”
 (16) Kiátott a *kis madár₃*:
 (17) „*Bátyám₁*,
 (18) *ő₁* gyűjlik ki a bokorbul,
 (19) nem nyeli el *apám₂*.”
 (20) Kiugrott *Fehérlő Péter₁*.
 (21) Meglátta a *madár₂*,
 (22) *ő₂* megkívánta,
 (23) *ő₂* elnyelte.
 (24) *Kismadár₃* nagyot ordított:
 (25) „Montam!”
 (26) *ő₂* Nagyot ökredezett,
 (27) *ő₂* kiköpte.
 (28) Még hétszer jobban nézett ki *Fehérlő Péter₁*.

Ebben a „griffmadár-szakaszban” a törlési szabály nem a főhős (*Fehérlő Péter*), hanem — (26)-ban — a *griff* megjelölését érinti, s az individuumok hierarchiájának megfelelően egyrészt a (szövegfolytatásban többé nem szereplő) *kismadár* reprezentációjában egyáltalán nem nyilvánul meg, másrészt a következő szövegrészben ismét (és végig) *Fehérlő Péter* alanyi szerepét jelzi.

De nem ritka egyazon szakaszon belül (a főhősre referáló főnévi csoport tipikus törlése mellett) több, különböző egyed, ill. egyedcsoport megjelölésének ideiglenes törlése alanyi pozícióban, ha ezek a főhőssel relációba kerülve hozzá mérten a hierarchia alacsonyabb, de egymás viszonylatában egyazon szintjén állnak:

X. (51.1.)

- (1) Így *Hollóferynyiges₁* lecsapta a fejét a *fiatal kirájnak₂*.
 (2) A *hatlábú ló₃* ott nézte.
 (3) *Hollóferynyiges₁* *feleségestől₄* ment a kastéjnak.
 (4) A *felesége₄* monta:
 (5) „*Lelkem₁*,
 (6) *nekem₄* az₂ is *férjem₂* vót, *kirájj₂*.
 (7) Ládd,
 (8) hogy a *hatlábú₃* ott őrzi.
 (9) Feltenném a hátára,
 (10) hogy *ő₃* vigye haza az országába.”
 (11) Megengette *Hollóferynyiges₁*.
 (12) (*ő₂*) Minden legkisebb részét is az *asszony₄* belerakott a *zsákba₅*.
 (13) A *hatlábú₃* lehasalt.
 (14) *ő₄* Rágördítette (*ő₅*) a (*ő₃*) hátára.
 (15) A *három sógor₆* már a *Hollóferynyiges₁* határán kívül várta (*ő₃*).
 (16) *ő₆* Ott azonnal levették a *zsákot₅* a (*ő₃*) hátáról.
 (17) *ő₆* Nem mutatták meg a (*ő₃*) *testvérjeinek₇*.
 (18) *Azoknak₇* meghasadna a szive.

- (19) $\theta_{1,2}$ Pedig csak *egyértéktett testvérek*_{1,2} vótak.
 (20) θ_6 Borzasztó gyorsan ragasztófü után szalattak,
 (21) θ_6 összerakták (θ_2),
 (22) θ_6 felelevenítették.
 (23) θ_2 Addig is szép vót,
 (24) θ_2 de most világhírű szép lett.

A grammatikailag indokolatlan **alanytör**lés (14)-ben a 4-es, (20)-ban a 6-os referenciaindexű denotátumot megjelölő főnévi csoport helyére léptet be θ elemet. Vagyis: bár az epizódban másodrangú személyek (*az asszony*, ill. *a három sógor*) kerülnek előtérbe, a szakasz vége újra fölveszi, a főhős mint téma" vezérfonalat.

Egyes esetekben megfigyelhető a fő-, ill. mellékszereplő grammatikailag jelöletlen (törölt) váltakoztatása alanyi pozícióban, vö. pl.:

XI. (56.1.)

- (1) De *neki*₁ megmonta a sógora,
 (2) hogy θ_1 meg ne hájyjk *nála*₂.
 (3) θ_1 Erősen követejje a bérét.
 (4) „Na gyere, hát odaadom.”
 (5) θ_2 Gondolta,
 (6) hogy θ_1 majd ellöki azt,
 (7) θ_1 nem bírja.
 (8) θ_2 Levette a tyúkszaros nyeret a tyúkpadról.
 (9) $\theta_{1,2}$ Hidlás alól kihúzták *a döglött csikót*₃.
 (10) θ_1 Felvette a vállára,
 (11) θ_1 hozta.
 (12) θ_3 Megnehezedett,
 (13) hát θ_1 lelökte.
 (14) $\theta_{1,3}$ Velerugott.
 (15) θ_1 Mikor harmaccor letette,
 (16) megrázkódott *a rossz dög*₃,
 (17) *egy hatalmas tizenkétlábú paripa*₃ vállott belőle₃.
 (18) θ_3 Így monta, hogy:
 (19) „Mit parancsolsz, *édes gazdám*₁?
 (20) Hogy akarsz menni?
 (21) Ugy mint a szél,
 (22) vagy mint a gondolat?”
 (23) θ_3 Ekkor lehasalt,
 (24) és θ_1 ráült.
 (25) θ_3 Lelökte.
 (26) θ_3 Azt monta:
 (27) „Ez azért vót.”
 (28) θ_1 Megint ráült,
 (29) θ_3 megint lelökte.
 (30) θ_3 Azt monta:
 (31) „Ez azért vót.”

Az 1-es referenciaindexű individuum (*a királyfi*) a főhős, a 2-es (*a vénasszony*) és a 3-as (*a paripa*) mellékszereplők. Mivel a (4) megnyilatkozásnak nincsen explicit bevezetése, szintaktikailag nem, csak szemantikailag egyértelmű, hogy a beszélő a 2-es referen-

ciaindexű egyeddel azonos; még kevésbé értetődik ez magától az (5) mondat alanyára nézvést. A szövegelményből ismeretes a szituáció: a királyfi tudja, hogy a vénasszony valamiképpen megpróbálja visszatartani a megszolgált „bért”; az ebből következő pragmatikai feltevés és az adott szöveggörnyezet szemantikai interpretációja azonban lehetővé tenné (5)–(7)-ben a referenciaviszonyok eltérő elrendezését is, így:

XI. a.

- (5) $\emptyset_1$ Gondolta,
- (6) hogy $\emptyset_2$ majd ellöki azt,
- (7) $\emptyset_2$ nem bírja.

A szöveget folyamatában értelmező olvasó a sok ellipszis miatt először el is bizonytalanodik, hogy melyik megoldást válassza. Ebben, mivel a XI. a. variáció másféle folytatást kívánna (pl., hogy a vénasszony el akar szökni a nyereggel, de nem bírja el), csak a szöveg további részei igazítanak el.

A szöveggrammatikailag indokolatlan alanytörlést illusztrálják továbbá a (8), (10), (24), (25), (28), (29) mondatok; (8)-ban és (10)-ben a pragmatikai feltevés, a többi esetben pedig a szöveggörnyezet (az igék) jelentése segít az alanyok referenciális azonosításában.

Mindkét tényező szerepet játszik a következő szövegrész értelmezésében:

(A szakasz individuumai a történet két — lényeges — mellékszereplője, a hétszínű szakállú és a vasgyűrő:)

XII. (61.1.)

- (1) „Nahát adol?”
- (2) Ha nem adol is megeszem.”
- (3) „Nem adok,
- (4) hozzá ne nyújj!”
- (5) $\emptyset_1$ Mejbőlökte a *vasgyűrőt*₂.
- (6) $\emptyset_2$ Hanyatt bukott.
- (7) $\emptyset_1$ ($\emptyset_2$) Hasára tette az üstöt,
- (8) $\emptyset_1$ megette a kását.

A törlés váltakozását egyfelől szemantikai okok, másfelől a (történet folyamán ismétlődő) szituáció ismert voltából adódó föltevések teszik egyértelművé.

2.3. Mint eddig is láttuk, az elbeszélők grammatikailag igen elliptikus szövegszerkesztésmódja következtében az olvasó/hallgató e szövegek interpretációját nem oldhatja meg a normatív szövegek szokásos értelmezési stratégiájával, hanem egyfelől sajátos „konvenciókhoz” kell igazodnia, másfelől — ezzel összefüggésben — sűrűn kell mindennek-előtt szemantikai/pragmatikai fogódzókhoz folyamodnia. A vizsgált szövegtípus ezen karakterisztikumának lényegi természetét bizonyítják mindazok az alább illusztrálandó jelenségek is, amelyek arra engednek következtetni, hogy a fentebb bemutatott specifikus törlési szabály hatóköre tágabb az eddig megfigyeltnél, vagyis a teljes szöveg, ill. a szövegrész „kiemelt” individuumának/individuumainak reprezentációját nemcsak alanyi pozícióban érintheti. Lássunk erre a sok közül egy példát:

XIII. (48.1.)

- (1) (*A királyfi*₁ és *a felesége*₂) $\emptyset_{1,2}$ Tanálkoztak a kútnál.
- (2) ($\emptyset_{1,2}$) Ölelő karral, csókkal barátkoztak.
- (3) ($\emptyset_{1,2}$) Jöttek.

- (4) *Hollófermyigesnek*₃ a nyolclábú lova rugott, kapált, nyertett.
 (5) *Hollófermyiges*₃ kiment az ólba.
 (6) „A cigányok nyúzzanak meg a kutya számára!
 (7) Nincs mit enni, nincs mit inni, nincs itt *szép gazdasszonyod*₂?
 (8) „Minden van, de a *szép asszonyt*₂ mán viszik.”
 (9) „Ráérek még megmosdani, megfrüstökölni!”
 (10) Monta a lú, hogy rá.
 (11) Felült *Hollófermyiges*₃,
 (12) ($\emptyset$ ₃) a határja közepén már elfogta $\emptyset$ ₁.
 (13) ($\emptyset$ ₃) Elvette a *feleségét*₂ *tülle*₁.

Mivel a *királyfi* individuumot nemhogy a közvetlenül megelőző mondat(ok)ban, de az egész szakaszban sem jelöli meg az elbeszélő explicit módon, a (12) mondat tárgyi pozíciójában a törlés grammatikailag indokolatlan; $\emptyset$ elemmel a szöveg ily távoli pontjára visszaautalni normatív szövegben nem lehetne, vagyis az érintett individuumra referáló főnévi csoportot újra be kellene vezetni. A $\emptyset$ elem referenciájának azonosítását ismét a kontextus szemantikai/pragmatikai összefüggései biztosítják, illetve – utólag – a (13) mondat határozói pozíciójú anaforikus névmása; a törlési jelenség mögött pedig irányító szabályként ugyanaz a „konvenció” áll, amelyet a 2.1. és a 2.2. pontban megfigyeltünk: a grammatikailag nem szabályszerűen törölt elem hallgatolagos referenciális azonosítása a teljes szöveg/szövegrész témájában kitüntetett szerepű egyeddel/egyedekkel.

Ennek a sajátos törlési szabálynak a működését más – birtokost jelölő – mondatpozíciójú főnévi csoportokon is megfigyelhetjük (vö. pl. X.(17), XII.(7), továbbá):

XIV. (70.1.)

- (1) Be is jött hozzájuk₁ *Fehérlő Péter*₂.
 (2) ($\emptyset$ ₂) Most mán így felelt:
 (3) *Kedves kirájkisasszonyok*₁
 (4) győztem!
 (5) Most ha ($\emptyset$ _{1,2}) el fogunk menni a *tizenkétfejű sárkány*₃ lakására,
 (6) ($\emptyset$ ₁) azon legyenek mind a hárman,
 (7) ha birokra megyek a *sárkánnyal*₃,
 (8) ha ($\emptyset$ ₁) kicsibe láttyák,
 (9) hogy győztes akarok lenni,
 (10) ($\emptyset$ ₁) az életüket áldozzák,
 (11) ($\emptyset$ ₁) engem segiccsenek.”
 (12) ($\emptyset$ _{1,2}) El is mentek,
 (13) ($\emptyset$ _{1,2}) oda is értek.
 (14) *Gyémánt kastéja*₄ vót $\emptyset$ ₃,
 (15) ($\emptyset$ ₄) gyémánt szarkalábon forgott.

A (12) mondattal a szövegben új szakasz kezdődik, amelyben a 3-as referencia-indexű egyed (*a sárkány*) a 2-es referenciaindexű főhőssel egyenrangú szerepet kap; a (14) mondat dativus possessivusi határozójának szöveggrammatikai szempontból szabálytalan törlése mintegy előre jelzi a témát: a „sárkány-epizód” következik.

2.4. Vegyünk szemügyre két olyan esetet, amelyekben sem a megfigyelt „törlési konvenció”, sem a szemantikai/pragmatikai föltevés nem elégségesek ahhoz, hogy a szöveget mondatról mondatra haladva egyértelműen tudjuk interpretálni, s ezt ne visszamondólag kelljen megtennünk:

XV. (51.1.)

- (1) θ_1 (*A királyfi*₁) Minden legkisebb részét is az *asszony*₂ belerakott a *zsákba*₃.
- (2) *A hatlábú*₄ lehasalt.
- (3) θ_2 Rágördítette θ_3 a θ_4 hátára.
- (4) *A három sógor*₅ már a Hollófernyiges határán kívül várta θ_7 .

Bár a (3) mondatban sem az alanyi, sem a tárgyi pozíciójú főnévi csoport nem törődne normatív szövegben, a szemantikai összefüggések fényében tisztázni tudjuk ezek referenciáját. Kérdéses azonban, hogy a (4) mondat tárgyi pozícióban levő θ eleme melyik individuumot jelöli meg, azaz hogy a (4) θ eleméhez a megelőző szövegrész(törölt) főnévi csoportjai közül melyiket rendeljük hozzá mint referenciálisan azonosat?

A szövegösszefüggés több lehetőséget enged meg: a *három sógor* várhatta az *asszonyt* is, a *királyfit* is, a *hatlábút* (a királyfival) is. A tágabb kontextusból, a távolabbi szövegelemzőményből kiindulva az 1-es indexű *királyfi* referálása tűnik a legvalószínűbbnek (és az *asszony* a legkevésbé annak), a (3) mondatban a θ_3 szintén tárgyi pozíciója (intuitíve) csak még erősíti ezt a feltevést. Ám az (5) mondat a következő:

- (5) θ_5 Ott azonnal levették a *zsákot*₃ a θ_4 hátáról.

Ha (4) törölt tárgya csakugyan a *királyfi*₁ főnévi csoport reprezentációja lenne akkor még ez a törlésekkel eléggé szabadon bántó, elliptikus szövegtípus sem engedhetné e, az (5) mondatban a 4-es referenciaindexű főnévi csoport újrabevezetését:

- (4) *A három sógor*₅ már a Hollófernyiges határán kívül várta θ_1 .
- (5) θ_5 Ott azonnal levették a *zsákot*₃ a *hatlábú*₄ hátáról.

Tehát: a (4) mondat θ eleme bizonyára a 4-es indexű individuumra (a *hatlábú*) referál, s erre utal vissza az (5) mondat törölt birtokos jelzője.

Az efféle esetek, amikor tehát sem a szövegelemzőmény szemantikai/pragmatikai összefüggései, sem a sajátos (és viszonylag kevésbé korlátozott) törlési „konvenció” nem határozza meg egyértelműen a szöveg referenciális viszonyainak lineáris értelmezését, a vizsgált szövegtípusban nem kivételesek. Lássunk egy másik példát:

XVI. (66.1.)

- (1) θ_1 (*Fehérlő Péter*₁) Elsorolta,
- (2) hogy θ_1 mi vót,
- (3) θ_1 ki vót,
- (4) θ_1 mi által gyűtt ide.
- (5) Monta a *kisasszony*₂, hogy:
- (6) „Most mind a ketten ($\theta_{1,2}$) elmegyünk a *testvérem*_hé”.
- (7) $\theta_{1,2}$ El is mentek.
- (8) *Kirájkisasszony*₂ tutta az utat.
- (9) Aran szarkalábon forgott az *aran kastéja*₄ a *tízfejű sárkánynak*₅.
- (10) θ_1 Rákiátott a *kastéjra*₄:
- (11) „Megájj!”
- (12) *Kastéj*₄ monta:
- (13) „Senkinek másnak, csak a *gazdán*₅.”
- (14) θ_1 Kiűtötte az arany szarkalábat *alóla*₄.
- (15) $\theta_{1,2}$ Bementek a szobába.
- (16) *Két testvér*_{2,3} egymás_{2,3} nyakába borult,
- (17) θ_7 sírva monta *testvérhúgának*₇:

Amikor a szövegrészt értelmezzük, tapasztalhatjuk, hogy a (10), (14) és (15) mondatban működik a szövegtípus jellemző törlési „szabálya”: a kiemelt (1-es, ill. 1 + 2-es referenciaindexű) szereplőket megjelölő főnévi csoportokat a jelzett mondatok alanyi pozí-

ciójában a normatív szabályok megkövetelte újrabevetésük helyett $\emptyset$ elem képviseli. Ha a (17) mondat $\emptyset$ alanyának, ill. dativusi határozójának referenciális azonosságát meg akarjuk állapítani (NB. ! a szövegelőzményből nem derül ki, melyik lány a fiatalabb), más megoldást kínál A) a speciális alanytörlési szabály alkalmazása, és másat B) a szituációból adódó föltevés figyelembevétele.

A) esetben úgy vélhetjük, hogy (17) $\emptyset$ alanya a korábban bevezetett, a szövegrészben exponáltabb szerepű, sőt (15)-ben már $\emptyset$ elemmel reprezentált 2-es referenciaindexű egyedre (a *királykisasszony*) referál, s így a dativusi határozó értelemszerűen a (2,3) páros másik egyedét jelöli meg:

(17) $\emptyset_2$ sírva monta *testvérhúgnak*₃:

B) esetben az a pragmatikai feltevés irányít bennünket, hogy (a népmesék — és az élet — számtalan hasonló szituációját ismerve) a testvérpárnak nem a segítséget hozó (2-es referenciaindexű) fele az, aki sír és panaszkodik a másiknak, hanem a megszabadulás lehetőségéről még mit sem sejtő másik (a 3-as referenciaindexű) fél:

(17) $\emptyset_3$ sírva monta *testvérhúgnak*₂:

A (18) mondatig azonban nincsen támpontunk arra nézve, hogy melyik megoldás adekvát a kontextusban, az A vagy a B. Bár a B tűnik valószínűbbnek, a szövegfolytatás az A variáció helyes voltát igazolja, és ezzel bizonyítja a speciális alanytörlési szabály relevanciáját:

(18) „Mencségünkre gyött ez a derék fiatal ember₁.”

(19) $\emptyset_1$ A *mi*_{2,3} országunkból való.

(20) Ha hazajön a *sárkány*₅,

(21) *én*₂ hejtem *te*₃ mondd *neki*₅:

(22) ($\emptyset_{1,2}$) látogatni jöttünk.”

3. Ezek az erre a szövegfajta (és bizonyos mértékben — behatóbb vizsgálatot érdemelne! — valószínűleg a beszélt nyelvre is) jellemző, a normatívtól eltérő szövegszerkesztésbeli jelenségek egy sajátos szövegalkotási módot tükröznek: mivel a történeteket elbeszélő szövegek többnyire elegendő szemantikai/pragmatikai támpontot nyújtanak a szövegkoherencia egyik alapfeltételének tekinthető referenciális kapcsolatok helyes interpretálásához, az elbeszélő, történetét a referenciaviszonyok hálózatára, ill. a téma szempontjából kiemelt individuumok egymás közti relációira mint vázra fölépítve megteheti, hogy olykor — mivel permanens számontartásuk magától értetődő — éppen ezek grammatikailag helyes (explicit) megjelölésétől tekint el.

IRODALOM

- Bánréti Zoltán: Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. MNy. 75: 406—15.
 van Dijk, T. A.: Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London—New York, 1977.
 van Dijk, T. A.: Studies in the Pragmatics of Discourse. Mouton, The Hague, Paris, New York, 1981.
 É. Kiss Katalin: A határozott főnévi csoport pronominalizációja a magyarban. MNy. 74: 445—53.
 Pléh Csaba—Radics Katalin: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT. XI, 261—77.
 Szathmári I.—Várkonyi I. (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest, 1979.

Lerch Ágnes

Barangolás földrajzi neveink világában

Az alsútdobozi *Ginza* és a tokiói *Ginza*. Ismeretes, hogy a magyarországi Bihar megye és az indiai Bihar állam, a Tolna megyei *Medina* község és a szaúd-arábiai Medina város nevének más és más az etimológiája. Genetikailag semmi közük sincs egymáshoz. Csupán véletlen összecsengéssel (pontosabban: az íráskép egybeesésével) van dolgunk. Az ilyen esetek száma tekintélyes. Idetartozik az alsútdobozi *Ginza* és tokiói *Ginza* is. Vizsgáljuk meg őket közelebről.

A Fejér megyei Alsútdoboz belterületétől kelet-északkeletre eső határrészt *Ginzá*-nak hívják. Kövessük nyomon a név alakfejlődését az Árpád-kortól kezdődően: 1282–5: „magister Simon de *Keza*” [= Kézai Simon mester] (SRH. 1: 141); 1339/1389: *Keza* (AnjouOkm. 3: 554); 1372: „Via de *Keza* in villam Bykche” (Száz. 37: 890); 1550: *Kenza* (FMTÉ. 6: 191); 1739: „*Kinzai* to” (FMTÉ. 6: 232); 1864: *Ginza* (uo.). — Az elsődleges *Kéza* helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1279: *Keza* személynév (Sztp. KritJ. 2/2–3: 253). Az alapjául szolgáló személynév tövében talán a magyar *kéz* 'Hand' rejlik; vö. 1211: *Kezed* személynév (PRT. 10: 505), 1220/1550: *Kezed* személynév (VárReg. 16.). A *Kéza* > *Kenza* > *Kinza* > *Ginza* változásban főleg inetimologikus *n* betoldásának és német telepesek nyelvi hatásának lehetett szerepe.

Tokióban a császári palota és a kikötő közötti üzleti negyed a *Ginza* nevet viseli. Ennek köznévi előzménye a japán *ginza* 'ezüstpénzverde' (vö. *gin* 'ezüst'). A névadásnak az a magyarázata, hogy 1612-ben ide helyezték át az ezüstpénzverdét. (L. WEP. 4: 238.)

Mint láttuk, az alsútdobozi *Ginzá*-nak *Kéza* volt a legrégebbi alakja, s a földrajzi nevek eredetmagyarázatában mindig a legrégebbi alakból kell kiindulnunk. Az etimológiai vizsgálatok módszerét nem ismerők gyakran esnek abba a hibába, hogy mai magyar névalakot próbálnak rokonítani valami távoli idegen névvel. Az efféle tudománytalanság csak zavart szül.

Gugger-hegy és Látó-hegy. A Budai-hegység északkeleti részén levő Hármasbuda-hegyhez dél felől csatlakozik a 377 m magas, erdővel borított *Gugger-hegy* [1864: „a *Guger* s Kecskehegyek: Hunfalvy J.: MBir. 2: 411; 1880: *Guger B.*: Umgebung von Budapest. 1: 28, 800-as térkép; 1934: *Guggerhegy*: Vigyázó—Strömpl: BudH. 68]. E hegynév előtagjában egy német eredetű családnév, bizonyára a terület egykori birtokosának neve rejlik; l. magyar *Guger* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv 1: 425) < német *Gugger* ~ *Gucker* családnév (Brechenmacher 1: 608). A családnév alapszavához l. középfelnémet *gucken* 'kakukk módjára szól'. Idővel a *Gugger-hegy*-et *Látó-hegy*-re [1919: *Látóhegyhez*: Thirring: Bp. 179] magyarították egyrészt azért, mert a *Gug(g)er* névelemet a német *gucken* 'kandikál, kukucskál' származékának fogták fel, másrészt azért, mert a hegyről szép kilátás nyílik. A hegy délkeleti oldalán emelték 1929-ben az Árpád-kilátót.

Kies-völgy. A Budai-hegység délnyugati vonulatát alkotó Csíki-hegységekben található [1920: *Kiesvölgy*: Barcza—Thirring: BpDJK. 62; 1928: *Kies vgy.*: Budapest és Nagytétény. 1: 25,000-es térkép; 1934: *Kiesvölgy*: Vigyázó—Strömpl: BudH. 97]. A budai hegyvidék kiváló turistáirója, Pápa Miklós (1907—1977) így írt róla: „*Kies-völgy*. A Sorrentó és a Szekrényes között, északkeleti—délnyugati irányban húzódó, a budakeszi medencére nyíló szép völgy. Hegyek közé szorult, fenyvessal szegélyezett, pázsitos felső katlana a budai hegyvidék egyik legszebb tája. Régebben vitorlázó-repülőtér volt, a szomszédos Farkas-heggyel együtt. Eredeti (német) neve *Kiesthal* (Kavics-völgy) volt. Ez szerepelt a katonai térképlapon. Ezt valaki elolvasta magyarul: *Kies*. És mert valóban kies, rajta maradt a *Kies-völgy* név” (Pápa: Bud.³ 264).

Hívós tárgyilagossággal azt kellene most kijelentenem, hogy a *Kies-hegy* fordítói baklövés eredménye, leiterjakab a javából. De nem tudok szabadulni attól a gyanútól, hogy voltaképpen szándékos leiterjakabbal lehet dolgunk. „Elkövetője” tudatosan választhatta a prózai **Kavics-völgy* helyett a romantikus, de ugyanakkor a völgy lényeges tulajdonságát kifejező *Kies-völgy*-et.

Kőbánya és Kőerberek. A Budapest X. kerületét alkotó Kőbánya a pesti oldalon, Kispesttől és Pestszentlőrincetől északra terül el. Neve hallatán sokan bizonyára elsősorban a sörre gondolnak, s nem a kőbányára, amelyről a terület nevét vette. Az itteni kőbányászatot a török hódoltság óta az 1890-es évekig folytatták, mégpedig földalatti térségekben, aknaszerűen. (Az egykori nagy kőfejtési üregeket ma jórészt sörgyári pinceként hasznosítják.) Kőbánya ezen a néven Balla Antalnak 1785 körül keletkezett térképe [„*Vineae Kő-bánya*”] óta követhető nyomon, de a *kőbánya* köznévről már a XVII. századból is van adatunk erről a vidékről: 1670: „szentlőrinci *kőbányábul*” (TanBpM. 4: 119). Azonban vannak középkori adatok is, amelyek a mai Kőbánya környékére utalnak: IV. Béla király 1244-ben a tatárdúlás alatt elpusztult kiváltságlevél pótlására Pest város összes kiváltságait újból írásba foglalta. Az oklevélben olvasható: 1244/1496: „Item tam terram *Kuer*, quam eis de novo contulimus” (MonBp. 42). A *Kuer* helynév a *kő* 'lapis, Stein' és az *ér* 'telér, Gang' összetételeként magyarázható. (Az *ér*-nek ásványelőfordulás-sal kapcsolatos jelentése tehát 341 évvel korábban jelentkezik, mint ahogyan a TESz. 1: 779 kimutatja.) *Kőér* további adatai: 1265: „terre Pousa Racusa [= Rákoskeresztúr] vocate, . . . postea vergens versus meridiem vicinatur terre *Keer* nominate” (MonBp. 86), 1356: „possessionis *Kuerd* vocate” (AnjouOkm. 6: 504) és 1388: „terre . . . *Kwerfelde* (TanBpM. 8: 21; a földről a szigeti apácák azt állítják, hogy az ő birtokukhoz, Cinkotához tartozik). A *Kőér* helynév a török hódoltság korában avulhatott el. Helyére később a *Kőbánya* lépett. A mai kőbányaiak tudatában két utcanév is felidézheti településük középkori elődjét: az Üllői utat az Ó-hegy utcával összekötő *Kőér utca* és az Ó-hegy utcából kiágazó *Kőér köz*.

IV. Béla király 1244. évi oklevelének *Kuer* adatára azonban nemcsak a kőbányaiak tartanak igényt, hanem jogot formáltak rá a budaiak is, mégpedig az 1847. évi dűlőnév-magyarosítás alkalmával: 1847: „*Kőerberek* — az eddig *Kammerwald*nak [= *Kamaraerdő*] nevezett berek. IV. Béla Buda [?] városának 1244. évben adott kiváltságlevelében, valamint I. Lipót 1703-ban adott megerősítő oklevelében pusztá *Kuer*- vagyis *Kőér* nevezet alatt adományoztatván a' községnek, — e' név, valamint egy idő óta tettelesen már történt, jelenel visszaállítatik; 's minthogy e' pusztá nagyobb részét szép erdő fedí: *Kőerberek*ké hosszabbíttatik” (Életrképek 1847. 2. sz. 54.).

1847-ben tehát a Tétényi-fennsíkhöz északon csatlakozó, erdős területnek a nevét, *Kammerwald*-ot, *Kamaraerdő*-t kívánták *Kőerberek*-kel felcserélni. (A *Kammerwald* név azzal függ össze, hogy a török alóli felszabadulást követően a terület a királyi kamara birtokába került.) A *Kamaraerdő*-t azonban nem sikerült a használatból kiszorítani. A

Kamaraerdő északi lejtőjén viszont megragadt a *Kőérberek* név. S újabbakat is nemzett: a *Kőér-patak*-on kívül ilyen a *Kőérberki dűlőt*, a *Kőérberki út* és a *Kőér-pataki dűlőt*.

Egy 1244. évi királyi oklevélből felelevenített helynév tehát a mai Budapest város-térképén hét névben is szerepel: kettőben a pesti oldalon, ötben pedig a budain.

Órmező. Budapest XI. kerületének a régi Balatoni műút menti területét 1847 előtt a német *Feldhut* (tkp. 'mezei legelő; mezőőrség': Grimm: DtWb. 3: 1484) jelölte. 1847-ben a budai dűlők német neveinek Döbrentei Gábortól szorgalmazott megmagyarosításakor a terület az *Órmező* nevet kapta: „*Órmező*, mellybe a' nagy mocsár foglalandó: *Feldhut*” (Életképek 1847. 2: 55). A magyar név nagyjából a német *Feldhut*-ot tükrözi úgy, hogy — a közeli *Őrsöd*-del együtt — a Buda várának 1686. évi visszafoglalásakor a törökökkel vívott harcok egyik színhelyét, az örök mezejét sugalmazza. L. alább *Őrsöd* a.

Őrsöd. Budapest XI. kerületében a budaörsi repülőtértől északra eső terület 1847-ben kapta az *Őrsöd* nevet: „*Őrsöd* — azon rétség és legelő és szántóföldek, valamint szőlők, mellyek a' Dobogó, Kőér és Budaörs között elterülnek és eddig Breiter-Morast et Tabauer-Hutweide b. s. Berg névvel czímezettek. — Ezen elnevezés azáltal támogatattik: hogy Buda visszavétele idejében a' frígyes [= szövetséges] hadsereg Kelenföldén, a' török hadvezér pedig a' köéri vidéken pontosítván össze fő erejét, a' kérdéses föld folytonos kémlés, őrködés, harcolás, és végre azon csatának vala színhelye, mellynek Buda sorsára elhatározó befolyása volt; ehez képest tekintettel Budaörs nevezetére is, az említett határozatlan nevek tisztileg [= hatóságilag] *Őrsöd* névvel váltatnak fel” (Életképek 1847. 2: 54). A névadás megértéséhez figyelemmel kell lennünk arra, hogy a nyelvújítás korában az *Őrs* (*Alsóörs*, *Budaörs*, *Felsőörs*, *Kővágóörs*, *Mezőörs* stb.) helynévbe tévesen az *ör* főnevet értették bele. (Valójából az *Őrs* helynevek törzsnévből, mégpedig talán a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének a nevéből keletkeztek.) Ezért találták a szomszédos Budaörs nevének utótagjaként is szereplő *Őrs* helynévet alkalmasnak arra, hogy -d képzős származékával a Buda visszafoglalásakor vívott harcok egyik színhelyét jelöljék. L. fentebb *Órmező* a.

Pozsonyi-hegy a Budai-hegységben. A Tokaji-hegy Tokaj fölött emelkedik. A *Pozsonyi-hegy* viszont a budai János-hegy északnyugati lejtős, pihenőszerű kiszögellését (407 m) jelöli. Vajon miért?

Buda város 1847. június 11-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyvében a következők olvashatók: „*Pozsonyihegy*, eddig: Jannesberg. E' név a' város régiebb határjárásai jelentéseiből vétetett, hol egyszersmind az elnevezés okául az hozatik elő, hogy e' hegy ormáról Pozsony várát láthatni; — a' körülfekvő helységek, jelesen Budakeszi lakosai jobbra most is *Pressburgerberg*-nek nevezik” (Életképek 1847. 2. sz. 52).

A jegyzőkönyv szerint tehát Budakeszi német lakosai *Preßburger Berg*-nek hívták a János-hegyet, amelynek tetejéről állítólag a pozsonyi várat is látni lehetett. Ez az állítás teljesen alaptalan; Pozsony irányában az 559 m magas Nagy-Kopasz lezárja a körpanorámát. Az viszont tény, hogy a János-hegyről igen tiszta időben és kedvező megvilágítás mellett látszik a Magas-Tátra, amelynek távolsága 215 km. L. Vigyázó—Strömpl: BudH. 49 és Pápa: Bud.³ 261) E német név magyar tükörfordítását kívánták 1847-ben a Budai-hegység német neveinek Döbrentei Gábortól szorgalmazott megmagyarosításakor bevezetni. A bevezetés sikerült is, de csupán a János-hegy északnyugati kiszögellését illetőleg. A *János-hegy* (I. FNESz. 299) megjelölést nem tudta kiszorítani.

A Sió folyónév etimológiája és Fejér György történetíró. A Balaton vizét Siófok felől a Dunába vezető vízfolyás nevérol Lukács Károly írt mintaszerű tanulmányt (MNy.

47: 255–66), gondosan összegyűjtve a tudománytörténeti előzményeket is. Kimutatta, hogy a *Sió* folyónévről Bél Mátyás monumentális országleírásának abban a részében, amely 1942-ig, tehát mintegy kétszáz éven át kéziratban maradt, lényegét tekintve ma is helytálló (vö. FNESz. 573) etimológiai magyarázatot találunk: 1749 előtt: „Etymon nominis [*Sivo*] a fremitu aquarum valide ex lacu Balatone errumpentium Hungari arcessunt; ut mugientem quasi dicant quae fluviorum quorundam natura est” [= A név (*Sivo*) eredetét a Balatonból hatalmas erővel kiözönlő vizek zúgásával, némely folyónál természetes sivitással hozzák a magyarok összefüggésbe] (MNY. 47: 250). Bél magyarázatáról mit sem tudva Mórocz Dániel is hasonlóan vélekedett a *Sió* folyónév eredetéről: 1854: „A *Sió* nem tulajdon, hanem közönséges név, mely Zala és Somogyvármegye nyugoti szélein, úgy Hevesmegyében, s tán más vidéken is zúgót (cataracta [= zsilip]) jelent, s a Balaton kifolyására annál fogva ragadt, minthogy több rendbéli régi irományból bizonyos, hogy a török had zsarnokló kalandozásainak bozotokkal való gátlására egy ideig a Balaton Siófoknál épített zúgóval vagy sióval meg volt rekesztve . . . Sok ideig zúgó vagyis sió állván tehát fenn a Balaton kifolyásán, az azon átsivító víz igen természetesen Sióvíznek neveztetett, mely nevezet a sió lerontása után is divatba maradt és van” (MNY. 47: 260). Lukács kutatásai szerint a *sió* köznév legkorábbi szótározója Sándor István volt: 1808: „*Sió*, *Sijó*: canalis, effluvium” (SI.: MNY. 47: 260). A *sió*-ról, illetőleg *Sió*-ról — Lukácsot megelőzően — adatot közölt vagy véleményt nyilvánított még Hunfalvy, Pápay, Baksay, Jankó, Bátty és Dornyay is (MNY. 47: 261).

Lukács tudománytörténeti visszapillantását kiegészíthetjük a Tzs.-nak és a PallasLex.-nak a *sió* köznevet bemutató szócikkével [1838: „*Sió*: ein langsam fließendes Wasser; der Bach”: Tzs. 635; 1897: „*Sió*: a nagyobb, lassu folyású patakok magyar elnevezése”: PallasLex. 15: 7], valamint CzF. [1870: „*Sió* . . . Szélesb ért. suhogva folydogáló vízfok, vízer vagy patak . . . Gyöke a hangutánzó *si*”: CzF. 5: 885–6], főleg pedig Fejér György e tárgyú véleményével.

Fejér György (Keszthely, 1766. ápr. 23. — Pest, 1851. júl. 2.) történetíróról a magyar nyelvészek a legjobb esetben sem igen tudnak többet, mint amit Jakubovich Emil és Pais Dezső (ÓMolv. 302) Fejér nagyméretű oklevéltáráról, az 1829 és 1844 között negyvenhárom kötetben kiadott Codex Diplomaticusról írt: „Többnyire kései másolatokat, túlnyomórészt a budapesti Egyetemi Könyvtárnak Hevenesi- és Kaprinay-féle XVIII. századi kéziratait adta sajtó alá. Közlései a legnagyobb mértékben megbízhatatlanok. A hely- és személynevek olvasása a legtöbb helyen hibás, a magyar szórványok helyesírása sokszor modernizált. A kiadvány Czinár Mór-tól való indexével (1866.) együtt a nyelvtudomány számára majdnem teljesen értéktelen; legfeljebb arra jó, hogy ilyen vagy amolyan lehetőségekre ráirányítsa a figyelmet, azonban közléseire építeni legtöbbször esetben könnyelműség.” Jóformán teljesen feledésbe merült az a szerep, amelyet Fejér György az első magyar nyelvű általános földrajzi lexikon megalkotásában játszott azáltal, hogy jelentős részt vállalt Johann Hübner (1668–1731) német pedagógus sok kiadást megért német nyelvű lexikonának magyarra fordításában, korszerűsítésében és magyar anyaggal való kibővítésében: „Mindenekelőtt azon voltam, hogy a’ Magyar és Erdély Ország’ esmértetését helyesebbé, fontosabbá, ’s bővebbé tegyem annál, mely a’ Lexikon, ’s közönségesen a’ Külföldiek által arról közöltetik. Vármegyéinknek leiratásában, mint más tartományokéban, előadtam fekvéseket, nagyságokat, tájjékokat, folyókat, tavaikat, hegyeiket, barlangjaikat, égallyokat, terméseiket, jelességeiket, portáikat, és megyéikkel együtt. Legjobb Földleíróinknak, Korabinszky, Váli, Lipszky, ’s kivált Crusius Chr.nak, Erdélyre nézve pedig Marienburgnak tudósításaival éltem” (Fejér György előszavából az 1816–17-ben megjelent ötkötetes Hübner: Lex. első kötetének V. lapjáról.) Fejér Györgynek a magyarországi megyéket és helységeket tárgyaló névcikkeiben a földrajzi, történeti és gazdasági természetű adatokon kívül itt-ott nyelvjá-

rástani és etimológiai észrevételekkel is találkozhatunk. „Somogy vármegye” névcikkében megállapítja, hogy a ’posványos víz’ neve „Somogyiaknál berek” (Hübner: Lex. 5: 27), a *Sió*-nak pedig megadja az etimológiáját: „A’ *Sió*, mely így neveztetik, mivel *Sió*-foknál Veszprém és Somogy vármegyék közös határán, mint valamely *sió* v. zúgó (cataracta) ered ki a’ Balatonból” (Hübner: Lex. 5: 26). Fejér Balaton melléki, keszthelyi születésű volt. (*Keszthely* névcikkében ezt egy disztichonnal is megerősítette: „Engem’ is e’ kies hely szült, táplált gyengekoromban; Általam is viszont vajha! nevelje becsét”: Hübner: Lex. 3: 118. Keszthely nem feledkezett meg jeles fiáról; a városközpontban emléktábla és utca őrzi Fejér György emlékét.)

Fejér György volt az, aki Bél Mátyással azonos módon, de tőle függetlenül még a XIX. sz. elején helyesen fejtette meg a *Sió* folyónév etimológiáját, s elsőnek tette azt közzé magyar nyelven.

A Veszprém megyei *Vaszar*, a Baranya megyei *Kisvaszar* és az új-kasztíliai *El Escorial*. Hogy kerül a csizma az asztalra? — kérdezhetné valaki azon furcsálkodva, hogy két szerény magyar falu nevét II. Fülöp spanyol király lenyűgözően impozáns kolostor-palotájának nevével látja összekapcsolva. De, mint látni fogjuk, onomasziológiai szempontból, a névadás szemléleti hátterét illetőleg ez az összekapcsolás nagyon is megokolt.

A régi magyar nyelvben a vassalak jelölője a *vasszar* (*vas-szar*) volt; vö. 1590: „Scoria ferri: *Vas szar*” (SzikszF. 5). Az OklSz. kérdőjellel, lokalizálás nélkül idevonja a következő helynévi adatokat: 1335: „Quandam vallem *Woszar* welgh nuncupatam”, 1355: „Transiretur per quandam vallem *Woszar*welgh nuncupatam” (OklSz. 1067). Az OklSz. helynévi adatai az AnjouOkm. 3: 214 (*Voszar*welgy) és 6: 300 (*Woszar*welgy) alapján helyhez köthetők: a Bodrog megyei Zentától északra levő Adorján környékének egyik völgyére vonatkoznak (l. Györffy 1: 705 is). A *vasszar* megvan mai nyelvjárásainkban is (MTsz., SzamSz., Markó: Kiskánizsai szótár, ÚMTsz.). A Somogy megyei Ötvöskónyi belterületétől nyugatra egy határrésznek *Vasszaros-tábla* a neve (SMFN. 679: „Szántáskor égett, szenes kódarabok kerülnek itt felszínre”). A két *Vaszar* településnév is a *vasszar* ’vassalak’ főnévből keletkezhetett *s + sz > sz + sz* hasonulással (vö. *hússzék > hússzék*: MMNyR. 1: 100) és *sz + sz > sz* megrövidüléssel. Olyan település kapott ilyen nevet, amely vaskohó közelében felhalmozódott vassalak mellett települt.

Ilyen helyen építette II. Fülöp is az *El Escorial*-t. A spanyol *El Escorial* tkp. jelentése ’a salaklerakodó hely’. (A környéken egykor vasércet bányásztak.) A helynév alapszava, a spanyol *escoria* ’salak’ a latin *scoria* ’ua.’ átvétele. A latin szó a görögből való; vö. görög *σκάλα* ’ua.’. A görög szó a *σκάω* ’bélsár, szar’ származéka. A görögben tehát ugyanaz a ’salak’ jelölőjének a motivációja, mint a magyarban a ’vassalak’ *vas-szar-áé*.

Mindenfajta etimológiai vizsgálat során érdemes körülnéznünk más nyelvek anyagában is, mert ott is találkozhatunk a mienkéhez hasonló észjárást tükröző jelenségekkel.

Hány földrajzi név használatos nyelvünkben? E kérdésre ugyanúgy nem lehet egzakt számszerű választ adni, mint arra: hány szó van a magyar nyelvben? Szavaink mennyiségét illetőleg ma sem tekinthető túlhaladottnak Laziczius (MNy. 38: 73) óvatos, tartózkodó állásfoglalása: „A szám véges, de közelebbről meghatározhatatlan.” Arra azonban módunk van, hogy megállapítsuk *s z ó t á r o z o t t* szavaink számát. Ha összeadjuk az 1959 és 1962 között megjelent hétkötetes ÉrtSz.-ban az önálló szócikkek (58 023), az értelmezés nélkül felsorolt igeiktős igék (12 165), az előtag szócikkében értelmezés nélkül felsorolt összetételek (37 625) és a szócikkek végén értelmezés nélkül felsorolt származékok számát (74 934), a végeredmény 182 747 lesz. Ennyi szó van tehát mindeddig legnagyobb szótárunkban, az ÉrtSz.-ban. A számos szociális és területi vál-

tozatban élő magyar nyelv valóban használt szavainak a száma azonban érthető módon lényegesen nagyobb, mint az általános jellegű ÉrtSz. szóanyaga. Gondoljunk csak a szakmai és tudományos műszók, a tájszók stb. hatalmas mennyiségére. Mindezeket figyelembe véve talán nem túlzás a mai műszaki nyelv kérdéseivel sokat foglalkozó Seregy Lajosnak a becslése; szerinte a mai magyar nyelv szavainak az együttes száma jóval meghaladhatja a korábbi becslésekben szereplő egy milliót, és akár több millióra is tehető. (A kérdés 1954 előtti irodalmára l. Kelemen: Nyr. 78: 68—74.)

Rátérve földrajzi neveink számának kérdésére előljáróban kijelenthetjük, hogy ma sokkal kedvezőbbek a vizsgálat feltételei, mint korábban bármikor. Az utolsó két évtizedben ugyanis örvendetes módon sorra jelentek meg tudományos igényű, teljességre törekvő, egységes szempontok szerint elrendezett földrajzinév-gyűjtemények egyes megyéinkről, járásainkról. Ha ezek számszerű arányait reprezentatív mintaként kezeljük, akkor kísérletet tehetünk arra, hogy becslésszerűen képet adjunk a tizenkilenc megyét (és Budapestet) magában foglaló mai Magyarország földrajzinév-állományáról.

Nagy megyei földrajzinév-gyűjteményeink összeállítói közül a Vas megyeiek (VMFN. 16) voltak az elsők, akik számszerű adattal is szolgáltak kötetük tartalmáról: 24 938 számmal jelölt földrajzi alakulat mintegy 50—60 ezer névvel. (Figyelmet érdemel, hogy a földrajzi nevek számát a földrajzi alakulatok számának több mint kétszeresére teszik, azaz egy-egy földrajzi objektumra átlagban több mint két földrajzi név jut.) Balogh Lajos szíves tájékoztatásából értesültem arról, hogy a további megyei kötetekben a számadatok közlését hagyománnyá kívánják tenni. Így például az 1985-ben megjelent „Komárom megye földrajzi nevei” című kötet Bevezetésében Körmendi Géza és Ördög Ferenc a következő számszerű felvilágosítást adja: „A megye területe 225,010 hektár, a névcikkek száma 13,0001. Átlagban ezer hektárra 58 névcikk jut, amely inkább alacsonynak mondható a Vas megyei 75-ös, az egri járás 94-es, a füzesabonyi járás 67-es, a hevesi járás 63-as névgyakoriságával szemben.”

Nemrég Gaál Attila és Kőhegyi Mihály értékes számszerű összehasonlítást közölt Zala, Somogy, Tolna és Vas megye földrajzi-név gyűjteményéről a „Tolna megye földrajzi nevei régészszemmel” című tanulmányban (Dunatáj 7 [1984.] 1. sz. 58—67):

	Összes név	1 falura eső név	1 km ² -re eső név
Zala	22 479	86,46	6,85
Somogy	37 236	147,18	6,12
Tolna	19 048	176,37	5,32
Vas	24 672	106,81	7,39.

A táblázat „Összes név” feliratú oszlopa valójában nem a gyűjteményekben foglalt földrajzi nevek, hanem a számozott névcikkek számát adja meg. Azon pedig ne rókönyödjünk meg, hogy a Vas megyére vonatkozólag fentebb már közölt adatok nem vágnak teljesen egybe Gaál és Kőhegyi adataival. Nagy mennyiségek összeszámlálása mindig sok buktatóval jár.

A földrajzinév-gyűjtemények számszerű adatai tanulságos összehasonlítást tesznek lehetővé. Mindenekelőtt a névsűrűsége vonatkozólag. (E kifejezést alkalmasabbnak vélem az egy-egy névnek több helyen való előfordulását sugalló *névgyakoriság*-nál.) Az adatokból kitűnik, hogy az 1 km²-re eső névsűrűség az egri járás területén a legnagyobb: 9,4. Csökkenő sorrendben következnek: Vas megye (7,5), Zala megye (6,85), füzesabonyi járás (6,7) hevesi járás (6,3), Somogy megye (6,12), Komárom megye (5,8), Tolna megye (5,32). Az egri járás kiugróan magas névsűrűsége a tagolt, hegyes felszínnel hozható összefüggésbe. De a viszonylag alacsony névsűrűségű Komárom megye jelentős területét is hegyvidék alkotja: a Bakony, a Vértes, a Gerecse, a Pilis, a Visegrádi-hegység egészben vagy részben Komárom megyéhez tartozik. Nyilvánvaló tehát, hogy a felszín

erősen tagolt vagy tagolatlan volta egymagában nem ad kielégítő magyarázatot a földrajzinév-gyűjteményekből kihámozható névsűrűségekre. A földrajzilag meglehetősen tagolatlan Alföldön, például a hevesi járásban, a névsűrűséget jelentősen megnövelhetik a tanyanevek. Egyéb körülményeken kívül nem hanyagolható el az emberi tényező szerepe sem. A földrajzi neveket emberek gyűjtik össze; mindmégannyi egyéniség. Hiába a gondos, részletes gyűjtési utasítás: óhatatlanul különbözni fognak a gyűjtők egymástól abban a sarkalatos kérdésben, mi tekintendő földrajzi helymegjelölésnek és mi földrajzi névnek. Ugyanarról a területről két, egymástól függetlenül dolgozó gyűjtő aligha gyűjtene össze ugyanannyi földrajzi nevet, sőt az általuk gyűjtött nevek sem igen volnának feltétlenül azonosak. Még ugyanaz a gyűjtő sem jár el mindig ugyanúgy, teljes következetességgel.

Ha a három felgyűjtött Heves megyei járás névsűrűségi átlagát, 7,45-öt jellemzőnek fogadjuk el Heves megye egészére, akkor hat megyénk (Heves, Komárom, Somogy, Tolna, Vas, Zala) névsűrűségi átlagszámát km^2 -enként 6,49-nek vehetjük. Kiterjesztve ezt az átlagszámot Magyarország egész területének $93,032 \text{ km}^2$ -ére, azt kapjuk, hogy Magyarországon a külön névvel (vagy több külön névvel) jelölt földrajzi alakulatok (objektumok) összege 600,000 körül jár. S ha érvényesítjük a Vas megyei arányt, akkor e számnak mintegy kétszeresére, több mint egy millió kétszázezerre becsülhetjük azoknak a földrajzi neveknek az együttes számát, amelyek Magyarországon a már lezárt vagy folyamatban levő gyűjtési munkálatok eredményeképpen összegyűjthetők és kötetekben közzétehetők.

S ehhez jönnek még a határainkon túli magyarság földrajzi nevei. Számszerű nagyságukat jól mutatják az olyan gazdag gyűjtemények, mint Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei (Kolozsvár, 1942.), Árvay József: A barcasági Hétfalu helynevei (Kolozsvár, 1943.), Penavin Olga és Matijevics Lajos: Vajdaság helységeinek földrajzi nevei (Újvidék, 1975-től 1983-ig kilenc kötet) stb.

Természetesen a gyakorlatban ki-ki csupán a hányadával találkozhat a hatalmas földrajzinév-készletnek. Egyetlen térképen, egyetlen könyvben ilyen nagy tömegű földrajzi nevet nem is lehet közzétenni. A bolti forgalomban bárki által beszerezhető részletesebb magyar térképeken például legfeljebb 62 000 földrajzi névvel számolhatunk. Ennyi földrajzi nevet tartalmaz a húsz füzetben, húsz térképmelléklettel közrebocsátott „Magyarország földrajzinév-tára” (I. Nyr. 107: 119–20). Még sokkal kevesebb magyarországi földrajzi név van a közkézen forgó atlaszokban. Klinghammer István és Papp-Váry Árpád (Földünk tükre a térkép. Bp., 1983. 250) összeállítása szerint a fontosabb világtalaszokban az összes nevek száma a következő:

Gran Atlas Aguilar (Madrid, 1970.)	415 000
Atlante Internazionale del Touring	
Club Italiano (Milano, 1968.)	230 000
The Times Atlas of the World	
(Edinburgh, 1968.)	200 000
Атлас мира (Москва, 1967.)	200 000
Haack Großer Weltatlas (Gotha, 1968.)	180 000
Rand McNally—The International	
Atlas (Chicago, 1969.)	160 000
Der Große Bertelsmann Weltatlas	
(Gütersloh, 1966.)	140 000
National Geographic Atlas of the	
World (Washington, 1966.)	140 000
Atlas světa (Praha, 1962.)	140 000
Képes politikai és gazdasági világtalasz (Bp., 1977.)	60 000
Kis világtalasz (Bp., 1978.)	19 000.
(L. még: Nagy világtalasz [Bp., 1985.]	90 000.)

Kézükönyvszerűen is össze szokták foglalni egy-egy területnek, világrésznek vagy az egész világnak a fontosabb földrajzi neveit. A Duden-sorozatban megjelent „Wörterbuch geographischer Namen. Europa (ohne Sowjetunion)” (Mannheim, 1966.) 28 000 földrajzi objektum nevééről, a név helyesírásáról, kiejtéséről, a hivatalos, a nem hivatalos, valamint korábbi névalakokról és a földrajzi objektumok földrajzi koordinátáiról ad felvilágosítást. A földrajzi szótárak vagy lexikonok a földrajzi objektumok geográfiai jellemzését foglalják magukban. Az amerikai Webster's Geographical Dictionary. A Dictionary of Names of Places (Springfield, Mass., 1969) 40 000, az orosz Географический энциклопедический словарь. Географические названия (Москва, 1983.) 10 000, a lengyel Słownik geografii świata (Warszawa, 1971.) pedig 3000 néveikkből áll.

Végezetül vessünk egy futó pillantást a földrajzi nevek etimológiai szótáira, nézzük meg, hány név is szerepel egy-egy átfogóbb igényű eredetmagyarázó földrajzi névtárban. E műfaj klasszikus alkotása J. J. Egli „Nomina Geographica”-ja, amelynek 1035 lapos második, bővített és javított kiadása 1893-ban jelent meg Zürichben a következő alcímmel: „Sprach- und Sacherklärung von 42 000 geographischen Namen aller Erdräume”. A névtárban a földrajzi nevek nem egyedileg, hanem bokrosítva, névcsaládok szerint vannak tárgyalva; a névcikkek száma tehát sokkalta kisebb 42 000-nél. A nagy szorgalmú geográfus-szerző fő érdeme a reáliák ábrázolása. — George R. Stewart „American Place-Names. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of Amerika” (New York, 1970.) c. könyve 12 000, B. A. Никонов „Краткий топонимический словарь” (Москва, 1966.) c. könyve 4000, I. Lutterer—L. Kropáček—V. Huňáček „Původ zeměpisných jmen. Etymologický slovník 1000 vlastních jmen zemí, měst a přírodních objektů z celého světa” c. könyve 1000, I. Lutterer—M. Majtán—R. Šrámek „Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje” (Praha, 1982.) c. könyve pedig 1200 névcikkre terjed. A magyar FNESz. első (s változatlan lenyomatként megjelentetett második és harmadik) kiadása 6818 önálló névcikket foglal magában. De minthogy az ugyanarra a földrajzi objektumra vonatkozó földrajzi nevek (pl. *Kolozsvár, Cluj, Klausenburg, Napoca, Cluj-Napoca*, illetőleg *Pécs, Pečuh, Pečuj, Quinque ecclesiae, Fünfkirchen, Sopianae*) közös névcikkbe, az adott esetben *Kolozsvár*, illetőleg *Pécs* alá kerültek, a feldolgozott nevek száma jóval nagyobb a névcikkeknél. Még inkább érvényes ez a megállapítás a FNESz. negyedik, tetemesen bővített és javított kiadásának elkészült és az Akadémiai Kiadónak 1984. április 6-án átadott kéziratára, amely 13281 önálló névcikkből tevődik össze, s amelyben az első kiadáshoz képest 6463 új névcikk található zömmel azokról a területekről, amelyeken a magyar névalakon kívül szlovák, ukrán, román, szerb-horvát, szlovén, német névalak is használatos, sőt az a hivatalos. A FNESz.⁴ tehát névanyagának gazdagsága tekintetében világviszonylatban is ki fogja bírni az összehasonlítást: a lehetőségekhez képest a legtöbbet merít a földrajzi nevek végeláthatatlan tengeréből.

Kiss Lajos

Angol nyelvű Kosztolányi-monográfia*

A két magyar származású amerikai szerző: Dalma Hunyadi Brunauer, a Clarkson College of Technology irodalomtanára és férje, Stephen Brunauer nyugalmazott kémia-professzor a maga nemében egyedülálló alkotással örvendeztette meg az irodalmunk iránt érdeklődő, de magyarul (már) nem tudó olvasókat. Tudomásom szerint ez az első idegen nyelven — és mindjárt az egyik legelterjedtebb világnyelven! — megjelent könyv Kosztolányi életéről és munkásságáról.

A mű célját a szerzők az előszóban abban jelölik meg, hogy oly részletességgel mutassa be Kosztolányit az angolul beszélő olvasónak, amilyent csak a rendelkezésre álló, viszonylag kis terjedelem lehetővé tesz. E cél valóra váltását nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy Kosztolányi műveinek csak igen kis hányada van lefordítva angolra: két regény, két elbeszélés és mindössze tizenöt költemény (247–8). Ráadásul ez utóbbiak — egy-két kivétellel — nem tartoznak a költő reprezentatív alkotásai közé. Máig sincs viszont angol műfordítása például a Hajnali részegségnek vagy a Szeptemberi áhítatnak, hogy csak a két legkiemelkedőbb Kosztolányi-verset említsük.

Az előzmények hézagossága miatt a szerzők arra kényszerültek, hogy előbb bemutassák, amit elemezni kívánnak. Ezért oly sok a könyvben az idézet. Az előszó szavaival: „Megkíséreltük magát Kosztolányit beszéltetni” (2).

A szerzőkről adott rövid életrajzi tájékoztató, az előszó (1–3), a köszönetnyilvánítások (4), valamint Kosztolányi életének és irodalmi tevékenységének kronológiája (5–7) után a monográfia hat fő fejezetre tagolódik. Az első a költő életrajzát ismerteti: családját és gyermekkorát (8–12), iskolaéveit és első írásait (12–5), befejezetlen egyetemi tanulmányait és első költői szárnypróbálgatásait (15–8), első nagy alkotókorszakát 1907-től 14-ig (19–20), szerelmeit és házasságát (20–2), az 1914 és 21 közötti „boldogtalan éveket” (23–5), a második nagy alkotókorszakot 1922-től 33-ig (25–8) és végül „az utolsó csatát” a gyógyíthatatlan betegséggel (28–9). Bár a fejezet cím (Life and times) korrajzot is ígér, ebből vajmi keveset kapunk. A magyar történelemben és művelődéstörténetben kevésbé jártas olvasók kedvéért jó lett volna valamivel többet írni a századelő Magyarországnak politikai viszonyairól és szellemi törekvéseiről, különös tekintettel a Nyugatra és a köréje tömörülő progresszív írócsoportra, amelyhez Kosztolányi is tartozott.

A második fejezet Kosztolányi líráját mutatja be (30–100). Bevezetésül a Boldog, szomorú dal (1920) vázlatos elemzését olvashatjuk, majd időrendben, verseskötetről verseskötetre haladva ismerkedünk Kosztolányi költészetével. (E rész végén foglalkoznak a szerzők az író színjátékaival is, indokoltan, mert ezek túlnyomórészt verses jelene-tek.) Ennek a tárgyalásmódnak megvan az az előnye, hogy jól szemlélteti a költő fejlődését.

* Dalma Hunyadi Brunauer–Stephen Brunauer: *Dezső Kosztolányi*. München, 1983. 250. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanea, Band 15.)

dését, motívumainak fokozatos kibontakozását. Hátránya viszont, hogy olykor kissé gépiesse válik. A kötethatárok túlzott tisztelete egy helyütt azzal a következménnyel jár, hogy a Hajnali részegség és az Ének a semmiről ismertetése után nem a Szeptemberi áhítat következik, hanem az ugyanilyen című posztumusz kötetnek jóval korábbi és sokkal kevésbé jelentős versei, köztük még „csacsi rímek” is (89–90).

Azokból a versekből, melyeknek nincs angol műfordításuk, a könyv írói a saját prózai fordításukban közölnek szemelvényeket. Bármily hajlékonyak és pontosak is ezek a fordítások, az eredetit ismerő olvasót nem elégíthetik ki, mert éppen azt nem tudják reprodukálni, amit Kosztolányi a műalkotás lényegének tartott: a formát. (Goethe Über allen Gipfeln . . .-jének ilyen, szó szerinti, de nem formahű fordításáról azt írta egy műelemzésében Kosztolányi, hogy „a szavak szürkén omlanak össze; egy lelkeveszett, hideg szöveg van kezeink között” — Nyelv és lélek, 1971. 409.) Különösen a rímekért fáj a szívünk. Maguk a szerzők is említik, hogy Kosztolányi a legnagyobb mestere a rímelésnek a magyar költészetben (12). Érdemes lett volna tehát megpróbálkozniuk ennek a varázslatos rím-zenének a tolmácsolásával is. A kötet néhány műfordításának sikerült-sége — pl. A húgomat a bánat eljegyezte (a 44–5. lapon) — arról tanúskodik, hogy Hunyadi Dalmától ezen a téren is sokat remélhetünk.

A következő fejezet (101–206) a prózaíró Kosztolányi műhelyébe vezeti be az olvasót. Bár az előző szerint maga Kosztolányi is szívesebben venné, ha budapesti emléktábláján az „író és költő” megjelölés helyett „költő és író” állana (1), Brunauerék is jóval nagyobb teret (106 oldalt) szentelnek a prózaírónak, mint a költőnek (71 oldal). Meglehet azonban, hogy ez az arány nem értéktételtükét fejezi ki, hanem pusztán annak tudható be, hogy a prózai alkotások tartalmi ismertetése bővebb terjedelmet igényelt, mint a verseké. (Ha talán nem is mindig akkorát, amekkorát a szerzők erre fordítanak: például a kétféle angol fordításban is hozzáférhető Nero tartalma nyolc oldalnyi helyet foglal el, épp négyszer annyit, mint a voltaképpeni elemzés.)

Kosztolányi prózaírói munkásságát a monográfia három szakaszra tagolja: az elsőnek a novella a meghatározó műfaja (1920-ig hét elbeszéléskötet); a középső időszakban, 1921 és 26 között a regény dominál (Nero, Pacsirta, Aranysárkány, Édes Anna); végül a pálya utolsó évtizedében ismét a novella felé fordul az író figyelme (Esti Kornél, Tengerszem).

A szerzők ebben a fejezetben is a kronológia fonalát követik. Az egyes kötetek elemzésében jól hasznosítják a hazai Kosztolányi-filológia eredményeit, bár olykor — például a Fürdés és az Édes Anna értékelésében — különvéleményt jelentenek be, s a szokásostól eltérően magyarázzák Vajkay Ákos részegségét vagy Édes Anna tettének indítékait is. Ez azonban csak növeli a kötet érdekességét.

Csalódást okoz viszont a negyedik fejezet (207–23), amely címe szerint az újságíró és esszéista Kosztolányi értékelését tartalmazza, ám az utóbbival lényegében adósnak marad. A Bölesőtől a koporsóig című posztumusz kötetben megjelent interjúkból és a Zsivajgó természet (1930) prózai részeiből vett szemelvények mellett vagy helyett itt kellett volna megemlékezni Kosztolányi nagy fontosságú kritikai működéséről, irodalomesztétikai nézeteiről és nyelvművelő publicisztikájáról. Ennek elmaradását azért is fájlaljuk, mert így egyáltalán nem szembesítődik az alkotó és a teoretikus Kosztolányi.

Az ötödik fejezet Kosztolányi műfordítói elveivel (a versfordítás alkotás, nem pedig másolás; a fordításnak mindenekelőtt önmagában is megálló szép műalkotásnak kell lennie stb.) és angoltól készült műfordításaival ismerteti meg az olvasót (224–35). A szűkítés a könyv sajátos célja miatt érthető és méltánylandó. Legfeljebb azt tehetnénk szövé, miért nem merítették a szerzők azokból a remek polemikuss esszékből, melyekben Kosztolányi Poe Hollójának, ill. a Téli regének általa készített fordítását védelmezi az egykorú bírálatokkal szemben (1. Nyelv és lélek 501–6, 520–39).

A rövid zárófejezetben (236–8) a szerzők azon tűnődnek, hogy míg Thornton Wilder vagy Oscar Wilde elismert alakjaivá váltak a világirodalomnak, Kosztolányit, aki szerintük minőségben legalábbis egyenértékű velük, mennyiségileg pedig még túl is tesz rajtuk (237), Magyarországon kívül alig ismerik. Őszintén osztozunk a Brunauer házaspárnak abban a reményében, hogy ez a könyv, melyet főleg irodalmunk külföldi barátai és terjesztői forgathatnak haszonnal, de ezentúl a hazai Kosztolányi-kutatás sem hagyhat figyelmen kívül, enyhíteni fog ezen a helyzeten.

Kemény Gábor

Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó, 145 oldal. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 168. sz.)

Rácz Sándor a makói Kun Béla Általános Iskola tanára, Földeákon született, ott járt elemi és ismétlő iskolába, onnan volt bejáró a makói polgári iskolába, majd a föl-szabadulás után a dolgozók általános iskolájába. Később elvégezte a dolgozók tanítóképzőjét, majd tanár lett. Mintegy két évtizede szorgos gyűjtője szülőfaluja nyelvi hagyományainak. Tanítványait is bekapcsolta a gyűjtőmunkába, és segítségükkel is hasznos névanyagot tett közzé. Meglepő, hogy negyedik osztályos kisdíákjai – tízéves lányok, fiúk – gyűjtötték össze a Magyar Személynévi Adattárak 36. füzeteként megjelent Óföldeák és a volt Návay-uradalom lakosságának ragadványneveit (1981.); ötödikes, hatodikos és hetedikos tanítványai pedig Ferencszállás és a volt báró Gerliczy-majorok lakosságának ragadványneveit (1985.) ugyanannak a sorozatnak 69. számaként. Saját gyűjtése a Magyar Személynévi Adattárak 49. kötete: Földeák ragadványnevei (1982.). Most pedig számos helyi tanács, szövetkezet, gazdaság anyagi támogatásával, ugyancsak Hajdú Mihály szerkesztésében napvilágot látott szülőfalujának mintegy 4500 szót tartalmazó tájszójegyzéke. A gyűjtést 1966 és 1983 közt végezte, a szülőfaluján kívül a szomszédos Óföldeákon és Maroslelén.

Földeák, mint a táj legtöbb települése, középkori eredetű, de a török alóli föl-szabadulás után pusztá maradt, és csak 1720 körül települt újra, részben Hont és Nógrád megyéből hozott, részben Szeged-Alsóvárosról kirajzott jobbágyokkal. Návay János szegedi plébános, később nagyváradai kanonok vásárolta meg unokaöccsei számára az udvari kamarától. Ettől kezdve Földeák a Návayak birtoka. Rácz Sándor említi, hogy Eötvös József is írt Földeákról, sőt járt is a községben. Ő csak 1869. január 4-i látogatását ismeri, s nem közli azt sem, hogy került Földeákra a nagy író és kultuszminiszter. Ilona lányát 1868-ban Návay Lajos (1842–1905) vette feleségül. Eötvös Józsefnek Földeákról előkerült és nemrég közzétett naplójegyzetei szerint Földeákon tartózkodott második unokájának, Návay Lajosnak (1870–1919) születésekor, 1870 szeptemberében is. Valószínű, hogy a Rácz Sándor említette előző látogatása pedig első unokájának, Návay Tamásnak (1869–1925) születésével függött össze. (Történelmi Szemle, 1978. 371.)

A szótár rendkívül vegyes szóanyagot tartalmaz. Nagyon régi tájszavak és a legfrissebb jassz kifejezések furcsa egyvelegét olvassuk itt az ábécé egységesítő rendjében. Íme néhány szó mutatóban a legújabb „tájszavakból”: *agytrósz*, *alányal*, *asszonyapjítás*, *athok* (ad hoc!), *béketéesz* ('temető'), *bocipullman* ('marhavagon személyszállításra'), *csipi* ('szereti'), *gerőpullman* (Gerő Ernő nevééről, ugyanaz, mint a bocipullman), *husi* ('a nő kedveskedő megszólítása'), *kassa* ('finom'), *nyasgem* (durva szőősszevonás), *per pillanat* ('éppen most'), *pipa*, *pipás* ('mérges'), *pofaberöndözés* ('arc'), *poncsó* ('női ruha'), *rongy* ('500 forintos'), *svábtépszi* ('Wartburg gépkocsi'), *cving* ('szving'; tánc), *tilóvacsora* ('lencsefőzelék'; nyilván Titóról, de a gondolattársítás követhetetlen). Sajátos asszociáció eredménye a *tutajos szömű* jelző: olyan nőre mondják, aki a férfiakra ingerlően hat.

Ez az utóbbi példa, de a szóanyagnak jó része is azt a gyanút kelti bennünk, hogy ezek a neologizmusok kevéssé lehetnek közösségi, a földelőkiai többsége számára ismert s főként általuk használt kifejezések, inkább egyedi lelemények, amelyek szűk körben, meghatározott nemzedékben (elsősorban a fiatalság körében) és rövid ideig élnek, éltek. Rögzítésük természetesen nem fölösleges, de mégsem azonos a szerepük a népnyelvben, mint a hagyományos tájszavakénak, amelyeket a lakosság zöme ért és használ. Szerencsére ilyenek is bőséggel találhatók Rácz Sándor gyűjtésében.

A másik jellemzője szótárának a nemi élet — testrészek és tevékenység — szavának aránytalanul nagy képviselője a közölt szóanyagban. Ezek egy része is bizonyára egyedi, alkalmi használatú. Az a benyomásom, hogy szinte minden magyar ige alkalmas — bizonyos igekötővel, képzővel vagy vonzattal — a közönsülés kifejezésére. Korántsem teljes ez a szószeret: *beblötyöl, bekefél, bekever, besuvaszt, betököl, betöröl, bevág, bever, cseszeget, cseszik, gyug, gyugdos, gyuggat, ékel, éklécöl, elkezelget, fentereg, fúr, hentörög, húz, kajmol, kamatyol, ketttyent, ketttyint, kezel, kezelget, közlekedik, kummant, kupakol, kuppant, kúr, likitöl, lök, lyukaszt, lyukasztat, mögblötyöl, mögkúr, möghajít, möghajint, mögház, mögkajmol, mögkefél, mögkezel, mögkotor, mögkuppant, mögköpül, mögkupakol, mögkurel, mögmorél, mögmorgél, mögsuhint, mögsuvaszt, mögtaszajt, mögtojóz, mögtököl, mögugrik, morél, morgél, összetöszik, pempitykézik, pütykézik, ráfejel ('terhes nővel'), suvaszt, szántogat, tákol, tákolgat, toszogat, toszik, tököl, tömköd, ugarol. A jelentésárnyalatokat kifejező szavakkal, a testrésznevekkel még szaporítani lehetne. Egyáltalán: aki a nyelv legsőbb rétegét akarja tanulmányozni, ebben a szótárban bő anyagot lel.*

A harmadik jellemzője a közölt szójegyzéknek a rengeteg hangutánzó szó és gazdag változataik, kivált a sok ikerszó. Sokszor csak egy-két hangban különbözik a lényegében azonos jelentésű szó. *Cenzár ~ cincár, csimbók ~ csömbök, dadri ~ hadri, dikics ~ gyikics, dikicsöl ~ gyikicsöl, hekemuka ~ mekekuka, nyipászka ~ nyivászka, papsapka ~ papsipka, pitizál ~ pityizál, pruhangya ~ purungya, retyerát ~ retyezát, riktig ~ rittig, ripacsos ~ ripatos, rimból ~ tirimból, riherongy ~ rüherongy, stimulál ~ strimulál, szét-díbol ~ szétrimból ~ szétirimból, táraggyükér ~ tájoggyükér, takabakázik ~ takubakuzik, zuhancs ~ zuháré ~ zuhé.*

Zavar engem tájszótárainkban az a gyakorlat, amely erőlteti a tájszavaknak a köznyelvhez való folytonos viszonyítását. Ez különösen a szűkebben vett, ún. tulajdonképpeni tájszavak esetében vezet kényszeredett megoldáshoz: „kikövetkeztetett” köznyelvi alak mesterséges előállításhoz. A földelőkiai tájszótárban is sok ilyen képtelenség található. Pl. két *alé* van: az egyiknek „köznyelvi” megfelelője *alé* 'nadas hely', a másiké *allé* 'fasorral szegélyezett egyenes út'; de hogy miért kétféle a köznyelvinek vélt megfelelőjük, nem derül ki. Az *ártézikút* köznyelvi megfelelője nem *ártézi*, hanem *artézi kút*. A *blázírozik* megfelelőjeként ugyanez az alak áll a címszóban, holott a köznyelvi változata *bazíroz*. A *cakompart*-é sem *ukompart*, hanem *pakompart* (Backenbart). A *cenzár*-é, *cincár*-é egyaránt *szenzál*; a *cibak*-é *cvibak*; a *ciki*-é *cviki* (Zwicker); a *cirkumdederum*-é *circumdederunt*; a *dergovác*-é *tergovác*; a *fuharba jár*-é *fuvarba jár*; a *geleb*-é *kebel* (hangátvetés + zöngésülés); a *gilis*-é *kelés* (zöngésülés + *i*-zés); a *gyikics*-é *dikics* (mint ahogyan tájnyelvi változata is előfordul így a szótárban); a *heptiká*-é *hektika*; a *kocsiber*-é *kucséber*; a *likker*-é *glikker* vagy *klikker*; a *miháncs*, *mihánt*, *mihencs* megfelelője *mihelyt*; a *peszternák*-é *paszternák*; a *pihánul*-é *piannán*; a *petóniá*-é *petúnia*; a *Poncida*-é *Boncida* (Bonchida); a *pramonát*-é *promenád*; a *prezúr*-é *plezúr* (blessure); a *sriból*-é *srejból*; a *strabális*-é *drabális*; a *sung*-é *svung*; a *vancepp*-é *vasztepp* s így tovább. Helyesebbnek tartom, ha a tulajdonképpeni tájszavaknak nem erőltetnék a köznyelvi formáját, mert ez éppen a legjellegzetesebb tájszavak esetében a legértelmetlenebb és legönkényesebb. Pl. a *tángová* köznyelvi megfelelője itt ugyancsak *tángová*; szegedi változata *dángubál*, *dángubáz* ~ *dánguváz* (SzSz).

Föltűnően sok a *be-* igekötős szó, különösen az étkezéssel kapcsolatban (*beeproz, behurkáz, bekáposztáz, belevesel, belepényőz* stb.). Ez így folytatható minden ételfajtával. Egyetlen címszóvá lehetett volna összefogni az ilyen szócsoportokat: *csutkababa, csutkababázik, csutkakúp, csutkalevél, csutkaparázs, csutkarozka, csutkaszár, csutkaszárkúp, csutkatő, csutkatőverés, csutkázás; dug, dugdos, duggat* stb.

A *batalíjon* meghatározásában pontosabbat lehetett volna adni, mint 'katonai egység': 'zászlóalj'. A *befolyat* mellett szerintem Földeákon is él egyszerűbb változata: *folyat* ('[tehén] megtermékenyül'). Sok helyütt hiányzik a példamondat, amely egyértelművé tehetné a szó használatát, vonzatát. Pl. a *beleáll* két jelentése közül az egyik *beleáll a búzába* ('megkezdí az aratást'), a másik *beleáll a lábába* ('valamely testrész fájni kezd'). Az *összeszűr* alighanem csak az *összeszűrük a levelet* kifejezésben jelenti azt, amit Rác Sándor szerint a földéakiak (is) értenek rajta: 'férfi és nő tiltott nemi kapcsolatra lép egymással'. A *suba* csak alkalmi jelentésben érthető a töltött káposzta burkát adó káposztalevélnek, abban az összefüggésben, amit a mondás is kifejez: *ha a húsat mögötted, ödd mög a subáját is*. Amire hasonlóan kész a válasz: *a ló sē öszi mög az abrakos tarisznyát!*

A *béles* bizonyára sajtóhiba; helyesen *bélös*. A *bélpokol*-nak föltételezhetően *bélpoklos* változata is élhet (SzSz.). A *borjúkötél* — a példamondat szerint — aligha jelentheti a borjúkötélre fogott (azaz nemi életében korlátozott) férfit, hanem ez is csak a teljes kifejezésben kapja meg jelentését. Furcsállnám, ha a *büfog* csak 'fojtva, szipogva sír' jelentésben volna ismeretes, és nem a köznyelvi értelemben (böfög). A *cigánybíró*-ról szóló címszóban előforduló *Bécs* nem Wien, hanem Makó *Cigánybécs* nevű városrésze (Inczeffi Géza: Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata. 1970. 151). Érdekes a *csencsel* 'csen, lop' jelentésváltozata. Ez a szó a gödöllői cserkészjamboree (1933.) után terjedt el nálunk: a különféle nemzetiségű egyenruhadarabokat csencselték, cserélték el a cserkészek. A hangalaki rokonság okozhatta jelentésváltozását. Érdekes, hogy Hódmezővásárhelyen is följegyezték (ÚMTsz.). A *csitri* aligha 'apró, jelentéktelen, haszontalan', hanem inkább 'fiatal, kamasz lány' jelentésű Földeákon is. Az is érdekes, hogy a nép emlékezetében máig él a kishold (1100 négyszögöl) latin neve, a *jugerum*. Kossuth nevéből nemcsak kalap, szakáll és cigarettá lett, hanem ige is: *kosútoz* 'borozgatva politizál, vitakozik'. A *lefjög* jelentése ('állat füle minden lépésnél ide-oda lendül') igazolja Móra Ferenc használatában a szó szerintem való magyarázatát (Néprajz és Nyelvtudomány. 1983. 27: 20), szemben Benkő László értelmezésével (Nyr. 106: 57). A *mazsola* (Földeákon 'apró nővést kislány') a televízió nyelvi hatásának következménye: a népszerű mesefilmfigura neve vált köznévvé. (A köznyelvben inkább 'kezdő autóvezető' jelentéssel.) A *mögpráhol* a tápai gyékényszővés műszókincsében *paráhol* változatban él; mind a kettő 'vízzel meghint' jelentésű. A *mekekuka* Móra írásaiából ismeretes (Néprajz és Nyelvtudomány, i. m. 24). Úgyisint a *milling*. Móra 1930-ban a Népünk és Nyelvünkben (154) föl is tette a kérdést, hol és milyen jelentésben ismerik, de válasz nem érkezett. Annál érdekesebb, hogy Földeákon máig él, és Rác Sándor közölheti jelentését is: 'hóhérbárd'. De itt is, akár Félegyházán, csak szóláshasonlatban él: *élős, mint a milling*. Pálforduló nem január 29-én, hanem 25-én van. A *paliannya* Szegeden *kispalanyja* (SzSz.): a sertés bendőjének az a része, amelyet töltelékkel megtöltve lesz a mesében is emlegetett *kis gömböc*. (Ez nem szerepel a földéaki szótárban, pedig bizonyára ott is ismerik.) Rejtély, a *paraplé* 'esernyő' miért jelenti Földeákon a tornác könyöklőjét. A *picik* használata példamondat híján érthetetlen. Móra *bokrétolás*-nak mondja (ilyen című tárcájában) a cihelődést, a cókмок őszszeszedését, s meg is fejti: a német *Proprietät*-ból magyarosodott meg a kiskunok ajkán. De hallotta ő közbenő változatát is pitvarosi szlovák munkásaitól ásatás közben: ők *pop-réoltak*. Földeákon is ismerik a *poprét* szót 'cókмок, holmi' jelentésben. Egészen friss szóalkotás a *pulyka szömmü piz*, hiszen az 1981-ben forgalomba került kétforintos kapta ezt a nevet. Bizonyára ez is egyéni lelemény, és csak szűkebb körben él. Hogy a zseblámpa

miért *rendőrijesztő*, s hogy ez is mennyire általánosan ismert szó, szintén rejtély. Az is ritkaság, hogy egy-egy népszokásnak az eredetét, keletkezését pontosan ismeri a néprajz. A *rúzsalakodalm*, *rúzsamēnyasszony*, *rúzsavőlegény* néprajzi háttere a folklorizáció korai példája, a Gyöngyösbokrétá csaknem száz évvel előbbi őse. Oltványi Pál plébános az 1850-es években rendszeresítette Péter-Pálkor a *rúzsalakodalmat*, nagy népünnepélyt menyasszony- és vőlegényválasztással, esküvőt utánzó szertartással, tánccal. Oltványi alapítvánnyal is ösztönözte a szokás tovább élését. A fölszabadulás után szűnt meg. Erről Rácz Sándor a *Földeák ragadványnevei* című könyvében (188–90) ír részletesen.

A *sábec* 'lámpás' jelentés nyilván félreértés. A példamondatból is kitűnik, hogy csak tartozéka, velejárója a lámpás (*pílács*; címszóként azonban nem szerepel a szótárban; Bálint Sándor szerint 'méceses', én azonban emlékszem, gyermekkoromban a legkisebb fényt adó petróleumlámpát is *pílács*-nak hívtuk Mindszenten), maga a *sábec* (sabesz) a jiddisből való, szombatot jelent, a zsidók heti ünnepnapját. Így érthető a példamondat: *Tán sábec vót náluk, alig égött a pílács*.

Egészen meglepő, hogyan kerülhetett a nép szókincsébe a *sasfiók* 'erős ember csenevész fia' jelentésben. Hiszen ez a metafora Edmond Rostand leleménye: ő adta ezt a nevet Napóleon fiatalon elhalt fiának, II. Napóleonnak (1811–1832), a reichstadti hercegnek L'Aiglon (A Sasfiók) című drámájában (1900.), Krúdy Gyula pedig „a magyar Sasfióknak” Petőfi Sándor egyszerűlt fiát, Petőfi Zoltánt, Zoltánkát nevezte (1913.), „a nagy Petőfi kis fiát” — ahogyan Juhász Gyula írta róla (1921.). S most a köznevesült *sasfiók* a földéaki tájszótárból kerül elénk!

Megint a példamondatból derül ki, hogy a *szakáll* szónak 'becsület, kontó, hitel' jelentése félreértés. *Szakállamra mondom* — ez nem azt jelenti, hogy a becsületemre mondom. Ennyi erővel az *isten* is lehet 'becsület' jelentésű: *Istenemre mondom* . . . A szolás magyarázatát O. Nagy Gábor adja (Mi fán terem? 1957. 309–10). A *szilvalé* a francia *s'il vous plaît* gunyoros magyarázata.

Nagyon érdekes a *téka* 'iskolatáska' jelentése; valószínűleg múlt századi eredetű jelentésátvitel eredménye: a fali tékában könyvek is voltak, így az iskolás gyermek táskája, amelybe a könyveket rakták, átvette a régi szekrény nevét.

A *tutorára* ismét félreértés; a helyes alak: *tútor* 'gyám'. Ahogy a példamondatból ki is derül: *Mások tútorára szorút*, azaz mások gyámságára, gyámoltására. Legföljebb annyi árnyalatbeli különbség lehet, hogy a 'gyám' mellett 'gyámság' is belefér a jelentésébe.

Folytathatnám még kérdéseimet, kételyeimet, hogy egy-egy szó valóban olyan, és csak olyan jelentésben él-e Földeákon, mint ahogyan a szótárban olvasom, de ennek már nem volna közhaszna. Van néhány olyan szó is, amelyről nem tudom, miért került bele. Pl. a *szöm* 'szem' nem tájszó, csupán a köznyelvi alaknak nyelvjárási, ö-ző változata. Ha pedig az ehhez hasonló alakváltozatokat is fölvette volna a gyűjtő, ugyancsak megsaporodott volna — fölöslegesen — az anyaga. De így is tanulságos ez a vegyességében is gazdag szójegyzék, éppen azért, mert rögzíti egy magyar falu régiségében és újdonságában is érdekes, viszonylag egyidejűleg használatos, jellegzetes szókincsét.

Péter László

Balázs János: A szöveg. Budapest, 1985. Gondolat, 371 oldal

A szövegnyelvészet vagy más szakszóval a szövegtan az elmúlt két évtized alatt új, szűk körű nyelvtudományi diszciplínából a szövegek vizsgálatának általános elméletévé, interdiszciplináris tudománnyá lett. De éppen mert még új és fiatal, nyilván forrongásban levő tudomány, lényeges elvei és alapkategóriái még nem állandósultak és nem álta-

lánosultak. Problematikájában még nehéz eligazodni. Épp ezért, mint oly sok más hasonló esetben, itt is szükségesek a tájékoztatók, az eligazító összegezek.

Ezt az igényt elégíti ki Balázs János könyve. A fűlszöveg szerint „kötete első hazai összefoglalása a szövegtani vizsgálatoknak”. Maga a szerző feladatáról így vall: a kötet szerzőjének „be kellett érnie egyes régebbi és újabb szövegszerkezeti vizsgálatoknak a számbavételével és értékelésével, s néhány lehetőség felvillantásával” (344). És azt is elmondja, hogy mire nem vállalkozhatott: „Még kevésbé merészkedhetett a szerző azoknak az egyre szorosabb szálaknak akár csak futólagos számbavételére sem, amelyek a szövegtant napjainkban a nyelv- és irodalomtudománynak számos ágával, továbbá a szemiotikával, a pszichológiával, a szociológiával és több más diszciplínával fűzik össze” (345). Látható tehát, hogy a szerző mit tekint céljának, és hogy mi az, amiről elsősorban terjedelmi okok miatt lemond: e kérdések tárgyalása ugyanis „szétfeszítette volna e kötet szűkös kereteit” (345).

Ha egy jól ismert műfajra, az egy-egy tudományba való bevezetésre gondolunk, állíthatjuk, hogy a szövegnyelvészetet is be lehetne úgy mutatni, hogy körülhatároljuk tárgy- és feladatkörét, meghatározzuk és leírjuk alapfogalmát, a szöveget, és számba vesszük a szöveg főbb sajátosságait (pl. a kohéziót, a szinteket, a kontextusokat), elkülönítjük ágait, és kimutatjuk interdiszciplináris kapcsolatait. Balázs János nem ezt a lehetőséget választotta. S helyesen tette, hogy nem így járt el. Annymira változó, gazdagodó, bővülő tudomány még ma a szövegnyelvészet, hogy egy szélesebb olvasóközönségnek szóló bemutatása így aligha lett volna sikeres, eredményes és főleg tanulságos, aligha nyújthatott volna így hasznos ismereteket. Helyesebb volt alapfogalmát, a szöveget állítani a tárgyalás középpontjába. Sokoldalú megvilágításával magáról a szövegnyelvészetről is sokat megtudhatunk, legalábbis annyit, amennyinek a közlése a szerző szándékában állott.

Könyve két nagy részből áll. Az első rész fejezetei a szöveggel foglalkoznak: a szöveg meghatározása, vizsgálatának lehetőségei, a szövegalkotás tényezői, a szövegalkotás és a szövegértés a közlési folyamatban, a szövegszerkesztés és a beszédaktusok, a szöveg és címe, a szöveg szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintje, végül a szöveg témája. A második rész középpontjában viszont a szövegtípusok állnak. Egy-egy típust a szerző szuperstruktúrának tart, és szövegszerkezeti modellként mutat be. Négy szuperstruktúrát tart számon és tárgyal részletesen: a versszöveg, az érvelés és a szónoki beszéd, az oklevél és a levél, az elbeszélő szöveg. A második rész utolsó fejezete az Összegezés és kitekintés (amit szerencsésebb lett volna külön, harmadik részként beiktatni, mint ahogy a versszövegekről szóló részletet is jobb lett volna külön fejezetként, nem pedig a második rész általános bevezető fejezete részeként szerepeltetni).

A kötet beosztásánál, tagolásánál is fontosabb kérdés, hogy mi a fejezetek tényleges tartalma, és hogy milyen a kifejtés módja.

Általában elmondható, hogy egy-egy szövegnyelvészeti kategória, jelenség tárgyalásában a szerző nem a kérdéses jelenségre vonatkozó sok és sokféle nézetet, felfogást ismerteti, hanem — és ismét tegyük hozzá, hogy helyesen — inkább a jelenség lényegét próbálja megvilágítani, megmagyarázni. Így például a szöveg fogalmát bemutató fejezetben nem sorol fel a szövegnyelvészeti szakirodalomban számon tartott különféle meghatározásokat, hanem elmondja, hogy a szövegalkotás hasonlít a szövés műveletéhez és eredményéhez: az egymásba kapcsolódó mondatok „a szintaxis síkján úgy haladnak előre, mint szövéskor a láncszemek”, ezzel szemben „a szöveg jelentésbeli egységét megteremtő, több mondaton is átnyúló szemantikai kapcsolatok a vetülékfonalak erre merőleges irányú mozgásához hasonlóan létesülnek” (7, 18).

De hogy mégis lássék, mekkora a tarkaság és hogy főleg mily sok a megoldásra váró probléma a szövegnyelvészetben, a szerző sokatmondó, problémákat jelző kérdése-

ket tesz fel, és így tájékoztat a tényleges helyzetről: a nézetek sokféleségéről, a megoldásra váró problémákról, a tennivalók sokaságáról.

Mindezt ismét egyetlen példával világítjuk meg. A mondat és a szöveg közötti különbségekről szólva a szerző először megállapítja, hogy a mondat szintaktikailag kéttagú. Ezután következnek a problémafelvető kérdések: „De hány tagú a szöveg? Vannak-e egyáltalán szerkezeti sémái? S ha igen, mik ezek? Csupa nehéz kérdés” (13–4). S kérdései és egyáltalán magyarázatai, fejtegetései mellett vagy után soha sem marad el egy felfogás, a saját vélemény jelzése. Az előbbi kérdéskörben ez: „a szöveg szerveződését irányító szabályok nem mindig és nem teljesen azonosak a mondaton belül érvényesülőkkel” (15). S ez a vélemény egyben világos állásfoglalás a szövegnyelvészet egyik sokat vitatott kérdésében, abban, hogy a szöveg szerkezete olyan, mint a mondaté, azaz a szöveg egy „kiterjesztett” mondat, következésképpen nincs szükség egy külön diszciplínára, a szöveg szerkezetét tanulmányozó szöveggrammatikára (ezt vallja például Dascal és Margalit vagy Lang), vagy pedig hogy a szöveg szerkezete minőségileg különbözik a mondatétól, ezért tanulmányozására nem elégséges, nem alkalmas a mondatgrammatika, hanem szükséges egy új, sajátos szakág, a szöveggrammatika (a szóban forgó vitában ezt vallja például Petőfi és Rieser, ugyanúgy másutt Dijk, valamint Halliday és Hasan).

A könyv — a szerző véleménye szerint is — az eddigi idevágó nézetek és vizsgálatok összegezése és értékelése, tehát egyfajta szintézis. Ennél azonban több is, más is. Maga a szerző is utal arra, hogy „néhány lehetőség felvillantása” (344) szintén része kötetének tartalmának. Szerintem épp ez a „felvillantás” jelzi azt a többletet, ami a szerző sajátja. Eredetinek tartom többek között a szuperstruktúráról alkotott véleményét (a szöveg szerkezeti modellek mint szuperstruktúrák), illetőleg e struktúrák jegyeinek, alkotóelemeinek egy sajátos modellé való kikerekítését. Azért épp ezt emelem ki, mert ennek segítségével tudok leginkább rámutatni Balázs János könyvének elméleti értékeire. A szuperstruktúrák elméleti jelentőségét a szerző nézeteiből fakadó két lehetséges következménnyel igazolom.

Az egyik az, hogy a szuperstruktúra, pontosabban egy-egy ilyen struktúrához kapcsolható „szövegmintá” értékű sajátosságok, alkotóelemek egy része arra utal, hogy a szöveg nemcsak nyelvhasználati tény, nemcsak parole-jelenség, hanem a nyelvi rendszer része, annak egy szintje (rétege), tehát langue-jelenség is, és így ugyanúgy, mint a mondat (azaz nem egyedi mondatok, hanem a mondat mint elvont kategória), a szöveg szintén tárgya lehet a grammatikának. Erre gondolhat a szerző is, amikor azt állítja, hogy „e szuperstruktúrák lényegében ugyanolyan módszerrel ragadhatók meg, mint a grammatikai és logikai struktúrák” (225). A hangsúly itt természetesen a grammatikai és a neki megfelelő logikai jellegen van. Ennél is többre utal a szerzőnek a kétféle struktúra, a lineáris elrendezésű és a cirkuláris jellegűre utaló észrevétele. Az első a parole-ba, a második a langue-ba sorolható, hisz lineáris irányultság nélküli „összefüggő egészet alkot egyebek között a nyelv mint jelek strukturált rendszere”, ezzel szemben időbeli lineáris irányultság jellemzi „az elmondott vagy felolvasott szöveget” és térbeli linearitás „a leírt vagy nyomtatott szöveget” (230). Talán ennél is fontosabb az a megjegyzése, hogy „figyelmet érdemel a cirkularitásból a linearitásba való átmenet... Ilyen jellegű transzformációkra kerül sor, amikor a nyelv (langue) beszéddé (parole) válik” (230).

A második, ugyancsak lehetséges következmény pedig az, hogy itt a szuperstruktúra a szövegtipológia alapja, kiindulópontja (amiről viszont mint elméleti és gyakorlati lehetőségekről nagy érdeklődéssel olvastunk volna a közölteknél jóval többet már csak azért is, mert alig van olyan szövegnyelvészeti irányzat, iskola vagy valamilyen szövegelmélet, amelyiknek ne lenne kifejlesztett vagy kifejleszthető tipológiája). A lényeg az, hogy szerintem a szuperstruktúra a maga invariáns tényezőivel többek között szöveg

feletti kategória is, és mint ilyen alkalmas arra, hogy az egyedi, konkrét szövegek felett álló, azokat egyféleképpen (elvonatkoztatással és általánosítással) összegező szöveg-típusát fejlesszük. Mindennek jelentőségét az is fokozza, hogy a szövegtipológiákból hasznosítható stílustipológiákat alakíthatunk ki. Különösen a szerző nem részletezett tipológiája a maga négy átfogó típuskategóriájával (érvelő, leíró, elbeszélő, értékelő) el fogadható, jó és biztos alapot jelent.

Sajátos — és nyugodtan állíthatjuk — teljesen egyéni vonása a könyv tartalmának az, hogy a téziseket kifejtő, megvilágító szövegalkotási elvek, nézetek, eljárások az esetek túlnyomó többségében (az elbeszélő szövegekről szóló fejezet kivételével) az antik (görög és latin) retorikából, poétikából, valamint a későbbi, a középkori ars dictandikból vannak. Ez több szempontból is hasznos és tanulságos. Segítségükkel a szerző jól érzékelteti, hogy szövegnyelvészet a maga feltűnő újszerűsége ellenére nem előzmények nélküli, hogy korábbi és főleg antik előzményei, forrásai vannak. Ezzel a szövegnyelvészethez az antik kultúrát kevésbé ismerő képviselői számára nélkülözhetetlen ismereteket nyújt, és bőséges anyagot szolgáltat a szövegnyelvészet előtörténetéhez (ezért sem ártana Balázs János könyvét valamelyik világnyelvre, elsősorban angolra lefordítani). Mindezekben túlmenően ez a szövegnyelvészeti „antikizálás” azért is hasznos, mert felelevenít régi, már elfeledett, de még mindig hasznosítható alkotási elveket és eljárásokat, amelyeket a szövegalkotással összefüggő területeken, mindenekelőtt az irodalmi formáról szóló ismeretek népszerűsítésében, továbbá a fogalmazástanításban és a kompozíció tanulmányozásában lehetne alkalmazni.

Mindemellett azonban felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon a szakmabeliek szűkebb körén kívül álló olvasókban nem keltheti-e ez azt a látszatot, hogy a szövegnyelvészet lényegében antik retorika, pontosabban: más, újabb keretekben elhelyezett antik retorika. És ezt követheti az a további kérdés, hogy ha ez így van, akkor tulajdonképpen mi a szövegnyelvészetben az oly sokat emlegetett „nóvum”. Ehhez még azt kell hozzátennem, hogy vannak újabb, a régiektől különböző szövegalkotási elméletek, amelyeket épp a szövegnyelvészet fejlesztett ki (mint amilyen például Dillon: *Constructing Texts — Elements of a Theory of Composition and Style* 1981 vagy Beaugrande: *Text Production — Toward a Science of Composition* 1984). Ezek megemlítése, sőt beépítése szerencsésen kiegészítette volna a korábbiak tárgyalását.

Mint már egy-két megjegyzésből eddig is láthattuk, Balázs János könyvének nagy értéke a világos tárgyalási mód. Minden kérdést kifejt, több oldalról is megvilágít, és sok példával igazol. Különös jelentősége van az — olykor elemzésszámba menő — magyar (klasszikus és mai) szépirodalmi példákkal való szemléltetésnek, amely azért is figyelemre méltó mert az irodalmárok számára jól jelzi a szövegnyelvészet fontosságát, produktivitását. Természetesen a többi szövegtípusra (szónoki beszédre, levélre) mondott szövegpéldák és főleg kommentálásuk szintén mintaszerű.

Balázs János könyve szakszerű tájékoztató, hasznos olvasmány a szövegnyelvészet iránt érdeklődők számára. Emellett azonban szigorú szaktudományi szempontból is értékes munka, hisz — mint láttuk — új gondolatokkal gazdagítja a szövegtudományt. Tehát a szakemberek számára is nélkülözhetetlen kötet. A szerző elérte (a 344. lapon jelzett) célját: sikeresen összegezte és értékelte az eddigi felfogásokat, és „felvillantott” néhány új gondolatot. Mindezzel — nem „kicsivel”, mint mondja, hanem, mint állíthatjuk, sokkal — valóban „előbbre lendítette” a szövegnyelvészeti vizsgálatokat.

Szabó Zoltán

Debrecen utcanevei. Szerk. Nábrádi Mihály. Debrecen, 1984. Debrecen Megyei Városi Tanács V. B. művelődési osztályának kiadása. 408 oldal + 1 térkép.

1. Debrecen legrégebbi utcaneve minden bizonnyal a *Péterfia utca*: 1311 után már emlegetik az okiratok. „Ha van igazán jellegzetes debreceni utca, ez a Péterfia” — írta itt is, korábban a debreceni *derék* utcákról szólva a kötet kitűnő, sajnos közben elhunyt munkatársa, É. Kiss Sándor.

Azután a többiek: *Mester utca* (1466), *Csapó utca* (1467) *Burgundia utca*, *Hatvan utca*, *Szent Anna utca* (1547), *Varga utca* (1560), *Csemete utca* (1564), *Darabos utca* (1574), *Piac utca* (1598), *Miklós utca* (?). Közülük a Szent Anna utca ma *Béke útja*, a Piac utca ma *Vörös Hadsereg útja*, a Miklós utca ma *Dimitrov utca*; 1945 és 1955 között a legősibb és legsajátosabb Péterfia utcának is más neve volt (Kálmán Béla: A nevek világa. 1967. 171). Hogy mi, azt sem Kálmán Béla, sem a most ismertetendő könyv nem mondja. Szóvá tette azonban Mocsár Gábor, így tőle tudjuk a szemérmesen eltitkolt nevet: *Magyar-szovjet barátság útja* (Délibábjaim városa. 1981. 119).

Az utcanévrendszer kialakulása Debrecenben is hasonlóan ment végbe, mint a többi magyar városban, pl. Szegeden, legfőljebb némi időeltolódással. A természetes neveket Debrecenben később kezdte fölváltani a mesterséges névadás, főként a tiszteleti nevek adása. Ezeket a könyv némely szerzője „emlékeztető neveknek” mondja, de ide vonja a köznévi eredetűeket is (pl. az *Iffjúság útja* is „emlékeztet”). 1750-ből, Kováts György térképéről 16 utcanév ismeretes; az előbbieken kívül a *Várad*, *Oláh*, *Pereces* (1732), *Olajos* (1640), *Kandia*, *Félszer-Varga*, *Szappanos*, *Cserepes*. 1850-ben már 110-re szaporodtak az utcanevek.

Meglepően korán, már 1844-ben nekilátott a debreceni tanács az utcanevek rendezéséhez, de érdekes, hogy még ekkor sem gondoltak a később oly jellemzővé váló tiszteleti nevek gyártására. Egyetlen kivétel, és ez stílusos is: az első tiszteleti név Debrecen térképén 1850-ben tűnik föl — Csokonaié. Szegeden már 1814-ben Savoyai Jenőről, Laudon tábornokról, sőt a még élő Mérey Sándor királyi személynökről neveztek el utcát. Debrecenben a következő tiszteleti névadásra már Szegeddel egyidőben került sor: közvetlenül döbbenetes halálhíre után kapott Debrecenben utcát, Szegeden teret Széchenyi István. Kevéssel utóbb Debrecenben Batthyány Lajos és Teleki László (nem Sámuel, ahogy a 36. lapon olvassuk) is utcát kap. (Teleki ugyanekkor Szegeden is.) Kossuth Szegeden már az árvíz utáni nagyobb utcanévrendezéskor, 1880-ban kapott egy kis utcát, majd 1892-ben, 90. születésnapja alkalmából sugárutat. Debrecenben is ugyanekkor bátorodtak meg a hivatalbéliek, hogy utcát mertek elnevezni a trónfosztó kormányzóelnökről.

Amit Szeged utcanévrendszerének történetében az árvíz utáni rendezés hozott, azt vitte végbe Debrecenben az 1897-ben indított kezdeményezés, jórészt éppen Szeged példájára hivatkozással. Az eredmény is hasonló: a lojalitás a királyi házat is az utcanév-táblákra viszi. A legföltűnőbb itt, hogy a trónfosztás színhelyéhez, a nagytemplomhoz vezető Piac utcát — *Ferenc József út*-nak keresztelik át! Szerencsére azonban a nemzeti értékeket is becsülik, sőt a helyi ősök tiszteletéről is tanúságot tesznek. Abban is hasonlítanak az elnevezők a szegediekhez, hogy a néphagyomány iránt kevés megértést mutatnak, és a szép, hangulatos, hagyományos, népi neveket könnyedén cserélték föl. Ez a folyamat, súlyosbítva a politika egyre növekvő befolyásával, oda vezetett, hogy mostanára Debrecen utcaneveinek mintegy 40 %-a személynévi eredetű. (Szegedé csak 25 %-ban, Pécsé 37 %-ban, Esztergomé 67 %-ban.) Noha számos méltó és értékes név hirdeti a történelmi és szellemi örökség becsületét a debreceni utcatáblákon, a személynéveknek ez az aránya kissé túlzó a természeti, az irányt jelölő, a hagyományos szemléletet megőrző nevek rovására.

2. 1979-ben Debrecenben is külön bizottság alakult, hogy gondozza az utcaelnevezéseket, s az 1982-ben, 1983-ban adott új nevek, amelyeket a Függelék tartalmaz, mutatják, hogy a bizottság jó irányban látott munkához. Védetté tette a legértékesebb utca neveket, a névadókról magyarázó táblákat helyezte el, megjelölte az egykori városkapukat. Az új utcaelnevezésekben visszaállított — ha nem a régi helyükön is — több olyan nevet, amelyet az elmúlt időben elhamarkodva szüntettek meg, és engedtek át új, ritkán jobb névnek. Így kapott újra utcát Debrecenben Bartha Boldizsár, Duskás Ferenc, Gárdonyi Géza, Károli Gáspár, Rakovszky Dániel. A megszűnt kertek nevét utca-nevekként mentik át az utókornak. A régi *Libakert* az előkelősködő *Új élet park* nevet kapta; legalább az új *Libakert utca* őrizze emlékét. Találó, stílusos új neveket is adtak: *Csizmadia*, *Fidkeres*, *Pákász*, *Pap tava*, *Rézmetsző*, *Vaspálya* stb. A személynévi utca-nevek aránya azonban nem változott.

3. Debrecen mai utcanévrendszerében a minden magyar városban megszokott neveken kívül őriz jellegzetességeket. Ilyenek főként a helyi történelem nagyjainak nevei (mint pl. Borzán Gáspár vagy Vigkedvű Mihály; ez utóbbi még különleges ízű vezetéknévvel is egyedi); a jeles prédikátorok és kollégiumi professzorok. „Az északeleti részen — írta Béber László — például egy sor utcán leolvasható a város reformálásának csaknem egész története a névadókról, csak hát persze tudni kell, kik voltak ezek” (Debreceni érdekességek. 1977. 184). Mocsár Gábor is azt mondja: „a mai utca nevek alapján végig lehetne kísérni a magyarországi református egyház történetét” (i. m. 154).

Sajátossága még Debrecen utcanévrendszerének, hogy utcát kapott itt mind a tizenhárom aradi vértanú (noha nem mindegyikük neve való — idegenségük, nehezen kiejthetőségük miatt — utcatáblára), a hét honfoglaló törzs, a bolgár és a litván testvérváros. De jellegzetes még, akár hagyományos, akár mesterséges elnevezés eredményeként a *Bellegelő utca*, *Böllér utca* (föltűnő benne az ő-ző változat megöröklése a debreceni e-ző nyelvben, pedig Szegeden van *Bellér* vezetéknév), *Egymalom utca*, *Fancsika*, *Jerikó utca* (városrészként a katolikus Szegeden is volt, de itt, egymás mellett, *Kálvária* és *Róma* is), *Kisbotos utca*, *Nagybotos utca*, *Pac*, *Portörő utca*, *Sestakert és Sestakert utca*, *Szikigyakor utca*, *Vákáncsos utca*, *Vasáros utca*. Érdekes a *Zsák utca* is, de még jellemzőbb volt két régi változata, a *Forduló köz* meg a *Térj meg utca*.

A modern élet jó ízléssel tükröződik a város utcanévrendszerében, és helyesen is fejlesztik. Az *Élmunkás utca*, bár a pesti tér másolásának érződik, történeti kort is föl idéz a közelmúltból. A *Gázgyár utca* bizonyára még régi, de egészen új a *Gázvezeték utca*, *Házgyár utca*, *Kombájnos utca*, *Munkásőr utca*, *Traktoros utca*, *Vasöntő utca*.

Él az új utcaelnevező gyakorlat a tartalmuk szerint rokon nevek csoportosításával, *bokrosításával* is. sőt nem egészen helyes képzéssel műszót is alkotott ezekre, *bokornév*-nek keresztelve az ilyeneket. Helyesebb *névbokor*-ról beszélni, s egy-egy utcát úgy emlegetni, mint amely valamelyik névbokorba illik vagy tartozik. A *bokornév* fogalmát egyébként is túl tágan értelmezik e kötet munkatársai: ide sorolják az azonos *névtani csoportba* tartozó neveket, noha a város más táján szerepelnek a térképen. Pl. a *László utca* a férfinevek csoportjába tartozik ugyan, de nem a *Kálmán* és *Sándor* utcával egy bokorba (200). Szép számmal vannak azonban Debrecen utcanévrendszerében valódi névbokrok, amelyek rokon jellegük folytán elősegítik a tájékozódást. Ilyenek két helyen is az írók, költők neveiből összeálló bokrok (*Gulyás Pál*, *Babits*, *Kosztolányi*, *Szabó Lőrinc* az egyik; *Szabó Pál*, *Radnóti Miklós*, *Tamási Áron*, *Juhász Géza*, *Sarkadi Imre*, *Karikás Frigyes*, *Veres Péter* a másik); legnagyobb bokor talán a népnevekből kikerekedő (*alán*, *avar*, *bolgár*, *hun*, *jász*, *kazár*, *kun*, *mongol*, *ozmán*, *palóc*, *török*; kissé távolabb a *kabar*); de van mindössze kétfagú is (*korsó*, *csobolyó*; *cütera*, *furulya*; a *lant* már messzebb esik); két helyen a különféle fegyverek (*kard*, *puska*, *buzogány*; *lándzsa*, *kopja*, *puzdra*, *szablya*, *csákány*, *fokos*, *karabély*); gyümölcsnevek (*szilva*, *málna*, *köszméte*, *ribizli*; az *Alma utca*

és a *Körte utca* megszűnt közben, de nem is ugyanott volt); ifjúsági nevek (*kisdobos, pajtás, úttörő*); katonai rendfokozatok (*tizedes, kapitány; százados* messze esik tőlük). Éppen a névbokorba tartozás bizonyítja, hogy a *Tizedes utca* ebbe a csoportba tartozik, és nincs köze a tizedesi intézményhez, amint a róla szóló terjedelmes fejtegetés bizonygatja. Ha viszont netán mégis ez utóbbi volt a névadás indítéka, akkor a *Kapitány utca* címszavában olvasható megokolás („katonai rendfokozatról elnevezve”) nem állja meg a helyét, hanem a városi utca kapitányból ered. Szintén a bokorba tartozás cáfolja, hogy a *Madarász utca* Madarász Lászlóról kapta volna (kivált 1927-ben!) nevét: *Tégláskert*-ben, ahol található, együtt van a *Földműves, Pásztor, Halász, Csordás, Vadász utcával*, tehát ez is foglalkozásnév.

Egészen különleges, jól sikerült névbokor a közigazgatásban Debrecenhez tartozó Bánk településen a *Melinda, Petur és Tiborc utca*. Noha az Árpád-kori *Bánkegyháza*-nak nincs köze Katona József drámájához, nevének eredete ugyanarra az Árpád-kori magyar személynévre megy vissza, mint a dráma hőséé, Bánk báné. A Debrecenben levő *Bánk utca* sem a bán, hanem a hajdani falu, a mai település nevét őrzi.

4. Vannak a város történetileg kialakult utcanévrendszerében kevésbé szerencsés nevek is. Sok a hangalakja vagy tartalmi hasonlósága miatt az egyszerűbb városlakó vagy kivált az ide látogató számára könnyen összetéveszthető utcanév (*Búza ~ Búzavirág, Hatvan ~ Hatvan utcai kert ~ Hatvani István utca, Házgyár ~ Gázgyár, Homok ~ Homokhát ~ Homokkert, Ifjúság útja ~ Fiatalok utcája, Juhász Géza ~ Juhász Gyula, Kasza köz ~ Kaszás utca, Kiss Áron ~ Kiss Ernő ~ Kiss József, Kun ~ Kun Béla ~ Kunhalom, Kút utca ~ Kútjő utca* (ráadásul az utóbbi 1981-ig *Kút utca* volt!), *Máta utca ~ Mata János utca ~ Mátai utca, Mező ~ Mező Imre ~ Mezőgazdász, Munkás ~ Munkásór, Török ~ Török Bálint, Vág ~ Vágó Béla ~ Vágóhid, Varga ~ Vargakert ~ Vargakert utca, Virág ~ Virágos ~ Világos*).

Az is zavarhatja a tájékozódót, hogy kavargatták az utcanéveket. Pl. két helyen is volt a *Holló János utca* vagy a *Várad utca*. Az 1982-ben „rehabilitált” névadók sem régi utcájukat kapták vissza. A friss elnevezés gyakorlatán sem vehető azonban észre, hogy az elnevezők ráébredtek volna a rokon alakú nevek kiküszöbölésének gyakorlati szükségességére. *Holló János utca* mellé most adtak utcát Holló Lászlónak is. Mintha az utcanév a tiszteletadásnak egyetlen alkalmáa volna, s nem korlátoznák nyelvi szempontok. Ilyen az is, hogy az idegen, a nehezen kiejthető, elolvasható vagy a terjedelmes név nem alkalmas utcanévül, legyen bár viselője bármilyen tiszteletreméltó is, mint *Rothziegel Leo*. Ráadásul rövid o-val; ha következetesek, akkor — ahogy a *Thomas Mann utca* — *Leo Rothziegel utca* lett volna a helyes. De ilyen a *Segner, Senyei-Oláh Gusztáv, Rippl-Rónai József, Ghilányi utca* is. Hasonló a helyzet azokkal a nevekkal, amelyekben foglalkozás vagy más megjelölés is szerepel, s meghosszabbítja az utcanévet. *Bálint pap* vagy *Lőrinc pap* még érthető, hiszen az előbbinek nem ismerjük a vezetéknevét (sőt léte, szerepe is kérdéses), és a név így is rövid (három szótagú) marad. *Lőrinc pap Nagybotú Lőrinc*-ként azért nem ajánlatos Debrecenben utcanévül, mert a *Nagybotú utca*-val volna összetéveszthető; *Mészáros Lőrinc*-ként meg a *Mészáros utca*-val. De már a *Szabó István altábornagy tér* nagyon hosszadalmas. Igaz viszont, ha elhagyják a rendfokozatot, a sok *Szabó (Kálmán, Lőrinc, Pál)* közt megint összekeverhető. A *Rosenberg házaspár utca*-ból meg, akár Pesten, nyilván Debrecenben is „Rosenberg hp. u.” lesz a gyakorlatban. Nem volna jobb elkerülni az ilyen méltatlan következményeket, és a tiszteletadásnak más formáit (kiadvány, emléktábla, szobor stb.) választani?

Debrecennek három olyan utcanéve van, amelyet keltezésből alkottak (*Április 4-e útja, Március 15-e utca, Március 21-e tér*). Ezeknek is gondot okoz az írásmódjuk, hiszen pl. az *Április 4. útja* olvasva „Április negyedik útja”. Helyesebb volna betűkkel

kiírni a számokat (negyedik, tizenötödik, huszonegyedik). Még jobb volna elkerülni az ilyen fajta névadást, és magát az eseményt nevezni meg. Egyébként hat ilyen *útja* van még a városnak és négy *utcája*. (A *Fiatalkor utcája* a legfrissebb ennévadás.) Ezt a formát is kerülni kellene, s ahol lehet (pl. *Tanácsköztársaság út*), a birtokviszonyt mellőzni.

Egészen meglepő, hogy néhány utcanevnek — mégpedig e századunkbeli keletkezésűnek — a könyv szerzői sem ismerik eredetét. Ha É. Kiss Sándor sem tudta, ki volt Tordai Gábor, akkor ez nyilván nem tudható. De ismeretlen az 1948 és 1956 közt született *Lóskúti utca* és az 1926-i születésű *Tarr utca* eredete is. Ez utóbbi talán vezetéknevből lett?

Bizonytalanságban hagy a könyv, vajon a *Diószegi út* irányt jelöl-e vagy Diószegi Sámuel a névadója? Mind a kettőről beszél, de nyilván csak az egyik, az irányt jelölő az igazi. A *Sípos utca* meg a *Vargakert* vezetéknevi vagy foglalkozásnevi eredetű? Mi bizonyítja hogy a *Vértanú* (1981-ig *Verseny*) *utca* Nagy-Sándor József tábornok emlékére idézi? Hiszen róla régebb óta van utcanev Debrecenben. S vajon mit jelent az, hogy a Zengő utca neve „helyi sajátossággal egészült ki”?

5. Az utcanevtár címszavaiban hasonló rejtélyes, olykor nevetséges megfogalmazásokat bőven találunk. A nyolc szerző (Bornyi József, É. Kiss Sándor, Ladányi Kázmér, Lévai Béla, Nábrádi Mihály, Nyakas László, Ormosi László, Szamosújvári Sándor) szövegeit a szerkesztőnek nem sikerült az ilyen munkától várható egységes jellegűvé formálnia. Előre meg lehetett volna pedig állapotodniuk egy-egy címszó azonos főléptetésében, terjedelmének arányaiban, érdemi mondanivalójában. E tekintetben É. Kiss Sándor címszavai mintaszerűek. Ilyenek a különféle fajtájúak között: *Bajcsy-Zsilinszky Endre utca*, *Késes utca*, *Petőfi tér*, *Piac utca*, *Postakert*, *Salétrom utca*, *Sestakert*. Tömörök, a lényegre szorítkoznak, és minden fontosat szabatos fogalmazásban megadnak.

Néhány szerző az utcanevtárat életrajzi lexikonnal, értelmező szótárral, szövegtár, sőt általános lexikonnal tévesztette össze. Ki várja a „Debrecen utcanévei” címet viselő kötettől Babits Mihály életrajzát vagy műveinek felsorolását? Ki akarja innen megtudni, hogy Lenin műveit 60 kötetben adták ki, vagy hogy Szabó Kálmán cikket írt a Debreceni Független Újság 1906. március 24-i számába? Ha viszont olyan fontos ez a cikk, az érdekelne, miről szól? Egyébként nem valószínű, hogy az 1909-ben elhunyt Szabó Kálmánról nevezték el az utcát; sokkal hihetőbb, hogy az azonos nevű szociáldemokrata vezetőről, Debrecen 1945. március 5-én megválasztott polgármesteréről (vö. Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. 1970. 384).

Vajon ebből a könyvből kell-e megtudnia az olvasónak, hogy az akác kiváló szerző- és tűzifa? Hogy a búbis a lilifélék családjába tartozó madár? Hogy a fogoly húsa kitűnő? A *Galamb utcá*-hoz tartozik-e az az etimológiai fejtegetés, amely oda lyukad ki, hogy kolumbáriumok találhatók a debreceni köztemetőben is? Hogy a bajnok „eredetileg bajvivő vitéz katona”, ma pedig „valamely sportág legkiválóbb művelője, első helyezettje, bizonyos feltételekkel kiírt verseny győztese”? Mosolyognánk, ha nem sajnálnánk az érdemi közlések elől elvett, elpazarolt helyet az ilyen utcanev-magyarázatok olvasán: „Csendes az olyan hely, ahol semmiféle hang nem hallatszik.” „A lomb a növények lombleveleinek összességét jelenti, főként a lombos fákon.” (Idem per idem?) A *Vihar utca* magyarázatából: „Az elnevezés a viszonylag rövid ideig tartó, gyakran csapadék (eső, jégeső, hó) zivatar (villámlás, dörgés) kíséretében fellépő rendkívül erős, 15 m/sec-nál nagyobb sebességű szél.”

Ezek helyett az ide nem tartozó, terjedelmes „magyarázatok” helyett inkább arra volnánk kíváncsiak, hogy pl. mi a *Kandia utca* eredete. Mert az utca görög kereskedő lakóira vonatkozó utaláson kívül erről semmit sem tudunk meg. Kíváncsiak volnánk,

hogy Hajdú János azért kapta-e az utcanévet, mert benne lakott valaha? Hogy milyen kapcsolatban volt Liszt Ferenc, Károlyi Mihály, Juhász Gyula, Móra Ferenc vagy Kéký Lajos Debrecennel? Legalább annyira, ahogy Erkelről vagy Szabó Lőrincről megírták. S ahogyan É. Kiss Sándor címszavaiban következetesen meg is találjuk az erre vonatkozó tömör adatot.

De a legfontosabb, amit hiányolunk, s amit csak elvétele kapunk meg: az évszám, amelyhez egy-egy elnevezés köthető. Ez levéltári forrásokból, hírlapokból, de főként és legegyszerűbben legalább a várostérképekről meglehetősen pontossággal megállapítható. Enélkül képtelenség átfogó képet nyerni az utcanévrendszer fejlődéséről, egy-egy elnevezés indítékáról, szerepéről. Pl. a *Munkás utca*-ról aligha állítható, hogy a fölszabadulás előtti fél évszázad munkásmozgalmi harcaira emlékeztet, ha tudjuk, hogy már a fölszabadulás előtt kapta nevét. (Mocsár Gábor szíves közléséből tudom.)

Hiba az is, hogy szintén csak kivételesen közlik a címszavak az utcanévek változását. A könyv alaphibája, hogy szerkezete nincs jól átgondolva, s ahelyett, hogy egyetlen betűrendben közölné a legutolsó alakjának helyén valamennyi eddig ismert debreceni utcanévet, de ott fölsorolva minden előzőt, a nem élő neveket valamilyen jellel (kereszttel, csillaggal) megkülönböztetve, négy párhuzamos betűrendi fölsorolást ad. Élőfej sínes, tehát amikor keresünk valamit, azt sem tudjuk, a négy közül melyik betűrendben lapozunk.

Az első betűrend elvben az élő utcanéveket sorolná föl. A Függelékből azonban kiderül, hogy egyrészt van köztük seregnyi, amelyet közben megszüntettek (*Aczél, Alma, Csárdás utca, Jenő tér, Kádár, Korcsolyás, Körte, Kösely, Margit, Nemes, Tasnádi, Tócskert utca*), tehát helyük a második betűrendben, a „Megszűnt utcák” című fejezetben volna. Ámde a megszűnt utcák közt sem olvasunk majdnem ugyanannyi utcáról, mint ahányról írnak. Ezeket csak a különféle címszavakban szétszórva, mintegy véletlenül említve találjuk meg: *Andrássy út, Baltazár Dezső utca, Báthori Mihály utca, Csikszereda utca, Csillag utca, Dégenfeld tér, Fancsovics utca, Ferenc piac, Gulyás utca, Hagyma tér, Hungária körút, Kétkert köz, Király Ferenc utca, Kovács József utca, Lőcse utca, Madár utca, Nádor utca, Nagyvárad utca, Oláh utca, Onossai utca, Páva utca, Répa piac, Rutka utca, Sámson utca, Székhely hadosztály utca, Sztálin körút*. De Béber Lászlótól (i. m. 182—3) még értesülünk néhány, a cikke, 1970 óta — és nyilván éppen ennek nyomán — megszüntetett utcanévről (*Domahidy Elemér, Bánffy Dezső, Ocskay László, Bayk, Tárkányi stb.*).

A harmadik betűrend „Utcák és műemlékek” címmel épületeket sorol föl. Ezek más műbe valók, külön kötetbe, a műemlék, műemlék jellegű és városképi jelentőségű házak fényképeivel, a mostaninál bővebb és szakszerűbb adatokkal az építőkről, a házak történetéről. Itteni közlésük zavarja a munka egységét és kezelhetőségét.

A negyedik betűrend anyagának voltaképpen az elsőben volna a helye. Semmi műszaki akadály nem lehetett, hogy a nyomdai munkálatoknak azon a pontján, melyen függelékként a kiadványhoz toldották, az azonos szedésű és fölépítésű címszavakat a megfelelő betűrendi helyre tördeljék. Így viszont teljesen lehetlenné tették az áttekinthetést; hiszen a *Hüvelyes, Kádas, Kertész* és a többi új utcát az élő utcanévek közt keressük, ahol viszont megszünteteket vegyest találunk ma használatosakkal. Ezt a zűrzavart a nyomás előtt egy kis átszerkesztéssel szépen meg lehetett volna előzni.

6. Szigorúbbak lehettek volna a lektorok a bevezető tanulmánnyal szemben is. Ők talán még láthatták kéziratban azt a 15 jegyzetet, amelyből a kész kiadványban csak a szövegbeli számok maradtak, de hogy mire hivatkozik a Bevezető írója, Nábrádi Mihály, azt nem tudhatjuk, mert a szerkesztő Nábrádi Mihály nem vette észre kinaradásukat a kötetből. A Bevezető várostörténetet ad, de elmosódik benne a szűkebb tárgy, az

utcanévrendszer változása. Nincs világos korszakolás (olyasmi, mint amit az 1. pontban fölívzoltam), ugrál is az időrendben (pl. a fölszabadulás előtti fejezetben már elmondja a közvetlenül a fölszabadulás után végrehajtott változtatásokat). A homályos fogalmazás miatt gyakran kétségben is hagy bennünket a szerző, hogy az „ekkor” melyik évet jelenti (43). Ráadásul egy-egy év eltérése van a Bevezető és a címszavak időmegjelölésében, pedig valószínű, hogy egyazon eseményről szólnak. Így folyton váltakozik 1860 ~ 1861, 1897 ~ 1898, 1926 ~ 1927.

A Bevezető állításával szemben nem debreceni sajátosság, hogy a legtöbb utcának van *Kis-* és *Nagy-* változata. Az *Y* alakú (ún. *gatyaszár*) utcák szárait általában így különböztette meg a nép, amint É. Kiss Sándor az elenyészett *Gyatyaiülés* kapcsán el is mondja (318). Nem sajátosság a *szér* sem, legföljebb abban, hogy Debrecenben sokáig (sajnos, nem derül ki, meddig) fennmaradt. Szegeden is volt *Fazékszer*, *Félszer*. A török defterek általában szerek szerint írták össze a lakosságot.

Előbb azt olvassuk, hogy az utcanévrendszerben 1861-ben volt „fordulat” (az első személynévi eredetű utcaelnevezésekkel), két sorral később meg azt, hogy „a fordulatot az 1897 utáni idők hozták” (36—37). Tévesen sorolja a szerző Klapka Györgyöt az aradi vértanúk közé (40). Magyarázatot kívánnak az olyan betűszavak, mint az *ONCSA* (a 40. lapon hibásan *Oncsa*; a 146. lapon helyesen; *Országos Nép- és Családvédelmi Alap*) vagy a *GÜCS* (19. lap; véletlenül tudom, hogy a gördülőcsapágygyárat jelenti). Nem szoktuk a *Tanácsköztársaság*-ot *Tk.* alakban rövidíteni; nem is szép, nem is illő (265).

Jelentős, hogy 1927-ben a múzeumi bizottság (voltaképpen Zoltai Lajos) hat pontban kidolgozta az utcanévadás irányelveit (42—3). Ezek a maguk idejében és nemében helytállóak voltak, szempontjait azóta is inkább csak bővíteni lehet. Nem volt igaza Béber Lászlónak, amikor a Zoltai „játékos elméjének” tulajdonított, Bébertől „fantázianévnek” minősített utcanevek ellen berzenkedett, és szinte kizárólag személynévi eredetű utcaneveket sürgetett (i. m. 184—5). Még az ún. irredenta szellemből keletkezett neveknek is megvan ma már a megváltozott és méltánylandó szerepük. Amikor a főiskolai hallgatók sem tudják, milyen nyelven beszélnek a székelyek, a határon kívül élő magyarsággal — minden harmadik magyar nyelven beszélővel — való közösségünknek, azonosságunknak — divatos szóval: identitásunknak — emlékei a történelmi Magyarország városainak, megyéinek, hegyeinek, folyóinak (Arad, Árva, Barcaság, Borsova, Branyiszkó, Dobsina, Érmellék, Hargita stb.) nevei. Nem egy közülük történelmi vagy irodalmi emlékhelyünk. Nemcsak fölösleges, de ma már káros is kiirtásukra törekedni.

Kénytelen vagyok a Bevezető-nek a hivatalos nyelvtől és nyelvi járványoktól sem mentes stílusát is szóvátenni. Mintha a szerző nem ismerné az *előtt* és az *után* névutókat, folyton csak „megelőzőleg” és „követően” helyezi el az eseményeket. Általában a terpeszkedő kifejezéseket kedveli: „oly módon” (*úgy*), „érdekében” (*-ért, végett*), „közel” (*csaknem, majdnem*), „vette kezdetét” (*kezdődött*). Többször is használja ezt a logikailag is sántító jelzőt: „egyik legkiemelkedőbb” (74, 142), „egyik legnagyobbika” (75). Ha egyik, akkor már nem illik hozzá a felsőfok. Ilyen sutaságot is olvasunk: „az általa alapított Déri György ezredes Néprajzi Múzeuma...” (110).

7. A terjengősségen kívül hasonlóak a címszavakban is találhatók. „Halála után a város díszsírhellyel tisztelte meg” (112). Szép, hogy nem életében! Még egyazon szerző címszavai is összevissza közlik adataikat. Van, aki megadja a névadó születési és halálzási évét, van, aki nem. É. Kiss Sándor következetes, még a születési helyet is közli. Van, aki megadja az utca helyét, van, aki nem; ki a címszó után rögtön, ki a címszó végén. Jobb és takarékosabb lett volna egységesen a címszó után, mert a címszó végén vagy megismétli az utcanévet, s akkor fölöslegesen növeli a terjedelmet, vagy elhagyja, akkor meg újabb sutaságok sülnék ki. Domby Mártonnak — olvassuk — nagy érdemei vannak

Csokonai költészetének népszerűsítésében is. Utána, még változatlan alanyt vélve: „A Tóócokertben található” (115). Szacsavay Imrét halálra ítélték, kivégezték. „A Budai Ézsiás utcából nyílik, és a Tarányi József utcáig tart” (264).

Egy-egy utca névváltozásait csak a mutatóval lehet, ha lehet, összekeresgélgni (pl. *Cserepes utca* ~ *Agárdi utca*). Van, amelyet három helyről is: *Szent László utca* (~ *útja?* 329) → *Német utca* → *Széchenyi utca*. Néha külön nyomozást kíván, hogy a helyes sorrendet (időrendet) kikövetkeztethessük. A hajdani (1788 után keletkezett) *Fábrica utca* 1844-ben már *Gyár utca*, 1897-ben *Werbőczy utca*, 1945-ben *Mónus Illés utca*, 1952-től *Beloianisz utca*. Vagy a mostani *Egyetem tér* névváltozásait valahogy így kellett volna a róla szóló cikknek bemutatnia:

1912: *Tisza István tér*. 1946: *Juhász Nagy Sándor tér*. 1952: *Rákosi Máttyás tér*. 1957: *Egyetem tér*.

Az évszámokat csak kikövetkeztettem, de sokat nem tévedhettem. Egyedül a névváltozások ilyen föltüntetése ad lehetőséget nemcsak egy-egy utcanév sorsának követésére, hanem az egész utcanévrendszer alakulásából levonható mindenféle (névélet-tani, politikai, köztörténeti, néprajzi stb.) következtetés levonására.

Néhány debreceni utcanév alkalmas félreértésre. Említettem már a *Bánk utci*-t, amelynek nincs köze Katona József drámájához. Ilyen a *Dózsa utca*, ma már *Dózsa György utca*; eredetileg a város 14. századi földesuráról, Dózsa mesterről kapta nevét, mint a *Mester utca* is. A *Cegléd utca*-ról azt hihetnők, hogy az ily nevű városról nevezték el; címszavából kitűnik, hogy — akár a város — a cegléfről kapta nevét. Ám az *Öcsöd utca* valódi félreértés eredménye: a névadó voltaképpen *Öcsőb* (*Usubu*, *Ösbü*) akart lenni, de hibásan írták le, és így rögzült meg.

Alkalmas lett volna a könyv a hibás írásmódok helyesbítésére is. A közszói eredetű utcanéveket a közszóra érvényes szabályok szerint írjuk, tehát nem „Paptava utca”, hanem *Pap tava utca*, nem „Zöldmező utca”, hanem *Zöld mező utca* s így tovább. (Hiába minősítette ezt „különírási járványnak” Béber László, tiltakozva a *Zöld fa utca* és a *Külső vásár tér* írásmód ellen; ez a földrajzi nevek helyesírásának egyik szabálya.) A néprajztudós Györffy István rövid ő-vel írta nevét (a botanikus hosszúval). Nemeskürty István nevében (akár Vörösmartyében) nincs *h*. Kállai Gyula nem *y*-nal írja nevét. Nem „Cso-mas”, hanem *Csomasz Tóth Kálmán* a helyes.

Zavaró, ha az ékezet marad el némely szóról. *Túrás kert* a helyes. Alig érthető a nyelvjárási szóösszetétel így: „bikoslunyomás” (206). Helyesen *bikóslúnyomás* (béklyóslúnymomás). Hasonlóan: „viges vigig” (330). Helyesen: *viges vigig*.

Juhász Gyula „Egy óra sarc” címmel Fazekas Mihályról írt egyfölvonását ma nem játsszák (167), nem is játszhatják, mert bemutatója, 1922 óta kéziratának nyoma veszett. Illyés Gyula nem Debrecenben és nem is a fölszabadulás után indította meg a Magyar Csillagot (359).

Sok helyütt az utcanévtár betűrendjével is baj van.

Az irodalomjegyzékből olyan művek is hiányoznak, amelyekre a szerzők hivatkoznak (Balkányi Szabó Lajos: Debrecen helynevei. 1865. — Eperjessy Kálmán: Város-történet utcanévekben. 1937. — [Boldisár Kálmán] Calamus: Debrecen utcái. = Debreceni Képes Kalendárium. 1922. 48—52.). De itt volna a helye Lőrincze Lajos alapművének (Földrajzi neveink élete. 1947., 1967.), Kálmán Béla sikerkönyvének (A nevek világa. 3. kiad. 1973.), Béber László és Mocsár Gábor idéztem könyveinek is.

8. Sajnálom, hogy a „Debrecen utcanévei” című könyvről csak mint elszalasztott lehetőségről szólhattam. A szerkesztő a következő kiadásra is számított, s hozzá észrevételeket, hibaigazításokat kér (54). Bírálattal a remélt javított, második kiadást vélel szolgálni.

Péter László

Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben címen Kápolnai Iván tollából jelent meg helyesbítő cikk a Nyelvőr 1984. 3. számában a Nyelvőr Postája rovatban. A szerző — az e témával foglalkozó két cikkíróra való hivatkozással — kifogásolja s joggal, hogy a magyar szerzők által írt útikönyvek legtöbbször — különösen a Jugoszláviával, a Szovjetunióval, Romániával, Csehszlovákiával, Törökországgal foglalkozó útikönyvekben hiányos a szöveg s a tartalomjegyzék: a helynevek magyar mását, avagy ma is használatosabb alakját nem tüntetik föl. *Ungvár*-t csak *Uzsgorod*-nak írják, *Lemberg*-et csak *Lvov*-nak, *Spalato*-t csak *Split*-nek, *Drinápoly*-t csak *Edirné*-nek, és így tovább.

A panasz jogos. Elgondolom, hogy például a vidám magyar útleírások egyik legvonzóbbját, Herczeg Ferenc Szelek szárnyán című útleírását (történik az Adriai-tengeren 1900 körül) nem is értené meg a mai olvasó, ha csupán Dalmácia horvát nyelvű helységneveit ismeri. Sokszori tapasztalatom, hogy a dalmát tengerpart helységeinek, szigeteinek amaz olasz neveit, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia idejében voltak használatosak, az Adrián üdülők kilencven százaléka nem ismeri, ennél fogva a magyar történelem középkori évszázadaiba is nehezen pillanthat bele.

A kérdés engem is — aki Csehszlovákia, Szlovákia, Prága, Ausztria útikönyveit írtam, — szintén erősen érint. Sajnos, kollégám és barátom, Bács Gyula dr. véleményét és szándékait nem ismerem, s örök eltávoztával már nem is vitázhatunk a helynevek írásáról; ő alkotta ugyanis Bulgária, Jugoszlávia és Lengyelország kisebb és nagyobb útikönyveit.

Ami jómagamat illeti, Szlovákia és Burgenland vonatkozásában egyetlen olyan helynevet, táj, hegység, folyó elnevezését le nem írtam anélkül, hogy magyar megfelelőjét — ha volt — ki ne kerestem volna régi Kogutowicz-térképekről, a Borovszky Samu-féle vármegyei monográfiákból, vásárcatalógusokból. Nem volt egyszerű munka, különösen az 1908–1918 között történt, közigazgatásilag elrendelt új helységnevek adása esetén. Elsősorban az Északi-Kárpátok déli lejtőin, Trencsén, Nyitra, Árva, Liptó, Turóc, Szepes, Zemplén vármegyéiben történt sok névváltozás. Minden módosítást, új magyar nevet kikerestem, közöltem. A tartalomjegyzékben mindkét név — a szlovák s a magyar — betűrendi sorban ott szerepel. Például van *Círókahosszúmező* és *Círochou*, *Bártfa* s *Bardejov* a maga abc-helyén. Ami a cseh területen fekvő *Karlovy Vary*-t, vagy *Mariánské Lázně*-t, azaz a jobban ismert *Karlsbad*, *Marienbad*, vagy *Franzesbad* nevet illeti, ott valóban elmulasztotta a tartalomjegyzék-készítő a német elnevezést is feltüntetni, de magában a szövegben ez is olvasható. Igyekeztem lelkiismeretesen munkálkodni a burgenlandi nevek tartományában is. Itt csak az kifogásolható, hogy amíg frunk *Bécs*-et, *Bécsújhely*-et, *Ruszt*-ot, addig sajtónkban *Kismarton* helyett következetesen *Eisenstadt*-ot írnak a magyar hírlapírás munkásai több más ilyen névvel együtt.

Szlovákiában mintegy húsz esztendeje rendelet szól arról, hogy a sajtóban, folyóiratokban a szlovákiai helységek magyar elnevezése mellé *egy* alkalommal az új szlovák nevet is ki kell tenni alanyesetben. Így például: *Ógyallai* (*Hurbanovo*) tudósítónk jelenti... Kiöntött a Hernád *Kassán* (*Košice*) stb. Nem vonatkozik szépirodalmi művekre, vagy régi szövegek idézésére. Írhatom tehát: Az 1594-es török támadás *Rimaszombatban*... A *csejtei* várúrnő, Báthory Erzsébet regénye... (Csejte ma *Čachtice*).

Tapasztalatom, hogy a harminc–negyven éves, vagy annál fiatalabb szlovákiai magyar nemzedék, amely sajtóból és földrajzkönyvből ismeri országa helységneveit, nehezen bírkozik meg már a régi helynevekkel. Sokszor kérdezték tőlem, hogy *Hurbanovonak*, *Sládkovičovonak*, *Šafarikovonak* mi volt a régi neve? (*Ógyalla*, *Diószeg*, *Tornalja*). Azt hittem annakidején, hogy a legmulatságosabb és számomra oly kedves csallóközi falu, *Diósförgepatony* neve lefordíthatatlan. De megbírkóztak vele illetékesek: *Orechová Poton* lett a neve. Csak a „Förgé”-t nem tudták megpenderíteni.

Ami tehát a Csehszlovákiáról, Prágáról, vagy Ausztriáról szóló útikönyveket illeti, a helynevek helyes vagy nem helyes írása pörében kérem szíves felmentésemet. Kollégáim pedig feleljenek magukért, s bizony írjanak *Drinápoly*-t meg *Szmírná*-t is. Csupán egy kis utánajárás, történelmi lelkiismeret kérdése az egész.

Szombathy Viktor

Nyílhúzás – szentírás. Így tartja a kölcei (Szatmár m.) szólás, amit többnyire akkor idéznek, amikor azt akarják hangsúlyozni, hogy a nyilvánosan, a közösség színe előtt történt sorsolás megváltoztathatatlan, szent és sérthetetlen. Ma is emlékeznek, hogy a régi világban (ti. 1945. előtt), mikor az egyház sorsolta a dinnyeföldet, a kurátor is így figyelmeztette a népet: „Tudjátok, hogy a nyílhúzás szentírás, azon változtatni nem lehet.”

Ám korántsem korlátozódott csupán az egyház gazdálkodására a nyílhúzás szerepe. Így sorolták nagybirtokon a dohányföldet, aratók a táblákat, és ma sem ment ki teljesen a divatból. A termelőszövetkezetben a háztájit most is nyílhúzással osztják. A *nyíl* rendszerint kis papírszelet, régebben lehetett vessző, akár fűszál is (adatközlő: Mát József 68 éves nyugdíjas tsz-tag, Kölce).

Tudálékosság volna ismert dolgokat magyarázni. Ezt elkerülendő röviden csak utalunk rá, hogy az újraosztásos földközösség korára, vagy talán még korábbra megy vissza a szólás, amikor még valóban nyilak (értsd: nyílvesszők) segítségével sorsolták, osztották a földet, és mindenki csak arra tarthatott igényt, amire a kihúzott nyílra rótt jel jogosította fel. Részletesen tájékoztat: Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon Bp. 1950.; Beke Ödön: Nyílhúzás. Nyr. 76 (1950.): 294–5, N. Bartha Károly: Nyílvetés. Nyr. 77 (1951.): 65–6.

Kávássy Sándor

Csinom Palkó Szeretném megerősíteni a **Csinom Palkó** című kiegészítést, mely Martinkó András tanulmányával kapcsolatban jelent meg a Nyelvőr 1984. 1. számában, a Nyelvőr postája című rovatban.

Szentesen a szabadon lévő kiscsikót, ha meg akarják fogni, legtöbbször nem a nevén szólítják, hanem így hívják: „Csina ne, csina ne”, kedveskedve még ezt is mondják: „Csinukám, csinukám”.

Zsiros Katalin

Szemle

Angol nyelvű Kosztolányi-monográfia (Ismereti: <i>Kemény Gábor</i>)	367
Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára (Ismereti: <i>Péter László</i>)	369
Balázs János: A szöveg (Ismereti: <i>Szabó Zoltán</i>)	372
Nábrádi Mihály (szerk.): Debrecen utcanevei (Ismereti: <i>Péter László</i>)	376

A Nyelvőr postája

<i>Szombathy Viktor</i> : Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben	383
<i>Kávássy Sándor</i> : Nyílhúzás — szentírás	384
<i>Zsiros Katalin</i> : Csinom Palkó	384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányoként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlóczy u. 7. Tel.: 188-633). Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányoként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (Bp. V., Gerlóczy u. 7.)

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. <i>Bárczi Géza</i> : A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen	1 Ft
3. <i>Farkas Vilmos</i> : Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról	1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: <i>Deme László</i> : Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások jegyzékével)]	4 Ft
4. <i>Bárczi Géza</i> : Anyanyelvünk magyarsága	1 Ft
5. <i>Vértes O. András</i> : A beszédhibákról	1 Ft
6. <i>Ferenczy Géza</i> : Arany János, nyelvünk bűvára és művelője	3 Ft
7. <i>Bencédy József—Deme László</i> : Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai	2 Ft
8. <i>Grétsy László—Wacha Imre</i> : A műszaki nyelv művelése	5 Ft
9. <i>Deme László</i> : Helyesírási rendszerünk logikája	5 Ft
10. <i>Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz</i> : O.
Nagy Gábor emlékének	2 Ft
11. <i>Kemény Gábor</i> : Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában	2 Ft
12. Beszédkultúránk időszzerű kérdései	

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előzőt írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszáinak elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8